

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**II. ABDÜLHAMİD'İN İSLAMCILIK SİYASETİNİN
ORTADOĞU'DA UYGULANMASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SÜMEYRA ÖZTÜRK

TARİH ANABİLİM DALI

ANKARA, 2022

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**II. ABDÜLHAMİD'İN İSLAMCILIK SİYASETİNİN
ORTADOĞU'DA UYGULANMASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SÜMEYRA ÖZTÜRK

TARİH ANABİLİM DALI

PROF. DR. ERKAN TURAL

DANIŞMAN

ANKARA, 2022

ONAY SAYFASI

Sümeýra Öztürk tarafından hazırlanan “II. Abdülhamid’in İslamcılık Siyasetinin Ortadoğu’da Uygulanması” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Doktora/Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi	Kurumu	İmza
Prof. Dr. Erkan Tural	AYBÜİTBF	
Kabul ☒ Red ☐		
Doç. Dr. Tülay Ercoşkun	AÜDil ve Tarih-Coğrafya Fak.	
Kabul ☒ Red ☐		
Prof. Dr. Rahman Ademi	AYBÜİTBF	
Kabul ☒ Red ☐		

Tez Savunma Tarihi: 23.06.2022

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Doktora/Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Ünvan Ad Soyad

.....

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. Tarih:

Adı SOYADI: Sümeyra ÖZTÜRK

TEŐEKKÖR

Yüksek lisans eğitiminiden bu yana her daim yol göstericiliğini ve desteğini esirgemeyerek yalnız bırakmayan, çalışmamda özgür bırakarak her aşamasında önerilerini ve aydınlatıcı fikirlerini eksik etmeyen kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Erkan Tural'a minnettarlığımı ifade ederim. Çalışmamı arzuladığım gibi ilerleyerek meydana getirmemde katkısı çok büyüktür. Eğitim hayatım boyunca her türlü maddi-manevi desteklerini esirgemeyen, yoğun çalışmalarım sırasında bana göstermiş oldukları sonsuz destek ve sabırdan dolayı başta ikiz kardeşim Hümevra Öztürk olmak üzere anneme, babama ve abime de ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

II. Abdülhamid'in İslamcılık Siyasetinin Ortadoğu'da Uygulanması

Çalışmada; II. Abdülhamid'in (1876-1909) Ortadoğu'da uyguladığı İslamcılık siyasetini Ortadoğu Müslümanlarına ve Düvel-i Muazzama'ya etkileri ve sonuçları üzerinden değerlendirmek amaçlanmıştır.

II. Abdülhamid dönemi ve İslamcılık siyasetiyle ilgili arşiv kaynaklarından, hatıratlar ve farklı dillerde yazılmış eserlerde dahil olmak üzere birçok telif eserlerden elde edilen bilgiler kullanılmıştır. Bu çalışmada araştırma metotlarından kaynak tarama ve mukayeseli tarih yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın yazım sürecinde kaynaklar incelenip okunup not alınarak yazıma uygun görülmüştür.

Düvel-i Muazzama'nın değişen politikalarıyla birlikte II. Abdülhamid'de şartların imkân vermesiyle hilafet odaklı İslamcılık siyasetini uygulayarak mali, insani ve askeri gücü zayıf olsa da bu siyasetle tüm Müslümanlara ulaşıp Düvel-i Muazzama'nın nüfuzunu kırabileceğini ve Osmanlı Devleti'nin yeniden söz sahibi olabileceğini göstermeyi hedeflemiştir. Düvel-i Muazzama'ya karşı cihad tehdidinin cihad çağrısından daha etkili olduğuna ve iyi idare edilecek olursa uygun sonuçlar doğurabileceğine karar vermiştir. İslamcılık siyaseti için Ortadoğu, Osmanlı Devleti açısından tüm dünya Müslümanları ile kaynaştığı bir bölge olmuştur. Bu durum Düvel-i Muazzama'yı tedirgin etmiş ve İslamcılık siyasetine karşı hamlelerde bulunmaya başlamıştır. II. Abdülhamid'in yeni konumunu, İslam'ın genel olarak sözcüsü ve savunucusu şeklinde tanıtmak ve yaymak amacıyla Mekke bir merkez durumuna gelmiş ve Hicaz'da ne olursa olsun Osmanlı hakimiyetini korumak büyük önem kazanmıştır. İslamcı siyasetin en başarılı faaliyeti olarak görülen Hicaz Demiryolu, sadece Ortadoğu Müslümanları arasında değil tüm Müslüman aleminde Düvel-i Muazzama'ya karşı bir zafer olarak görülmüş ve Müslümanlar üzerinde onların nüfuzunun sona erdirilebileceğinin düşünülmesini sağlamıştır. Basra Körfezi, Yemen ve Filistin'de de girişilen reform hareketleri, oluşturulmaya çalışılan mali, idari, askeri ve mimari yeniliklerle düzenlemeler de geniş yankı uyandırmıştır. Sınır dışı Ortadoğu coğrafyalarından olan İran ile Mısır'da da İslamcı siyaset uygulanarak halifelik konumuna zarar verici Düvel-i Muazzama kaynaklı faaliyetlere engel olunmak istenmiştir.

II. Abdülhamid'in yapmış olduğu faaliyetler ve halifeliğin dünya Müslümanları üzerindeki etkisinin Düvel-i Muazzama tarafından halifeliğin papalık konumuna benzer bir duruma gelmesine yol açtığı kaydedilmiş arşiv belgeleri, hatıratlar ve önceden hazırlanmış çeşitli eserler sayesinde ortaya çıkarılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin artık yıkılmasını arzulayan Düvel-i Muazzama'nın İslamcı siyasetle yeri geldiğinde manevra kabiliyeti yavaşlasa da Müslümanların birlik olmasını sömürgelerini ve egemenliğini kaybetmemek amacıyla daima engellemeye çalışarak Ortadoğu'da İslamcı siyasetin uzun soluklu olarak uygulanmasını engellediği görölmüştür.

Anahtar Kelimeler: İslamcılık, Ortadoğu, Halifelik, II. Abdülhamid, Düvel-i Muazzama.

ABSTRACT

Implementation of Abdulhamid II's Islamic Policy in Middle Eastern

In this study, it was aimed to evaluate the Islamic policy applied by Abdulhamid II, over influences and consequences to middle east Muslims and The Great Powers.

Informations from several copyrighted works, including archive sources about Islamic policy and Abdulhamid II period, memories and works written in different languages were used. In this study, literature review and comparative history practices were used among research methods. In the writing process of the study, sources has been considered to be appropriate by reviewing, reading and noting down.

There with the changes of The Great Powers policies and despite his weak financial, military and manpower Abdulhamid II by applying caliphate oriented Islamic policy, has aimed to vitiate the influence of The Great Powers and intended to reach all muslims and to purport that The Ottoman Empire could again have a say. He decided that threat of jihad against The Great Powers is more efficient than call for jihad and it may result in favorable consequences if managed well. Middle east has been a uniting region in terms of Islamic policy of Ottoman Empire with whole world Muslims. The situation has disquieted The Great Powers and they have began to tilt against Islamic policy. Mecca has become of vital center for familiarize and disseminate Abdulhamid II's new position as the general representative and protector of Islam and preserving of Ottoman dominance in Hijaz in any case has been of great importance. Hijaz railway, considered to be the most successful activity of Islamic policy, has been construed as a victory against The Great Powers among not only Middle East but the whole world Muslims and it made Muslims think that authority of The Great Powers over Muslims might be disempowered. Reform movements launched in Persian Gulf, Yemen, Palestine and financial, administrative, military and architectural innovations and regulations mapped out has had wide repercussion. Islamic policy was applied in border countries Iran and Egypt in order to restrain The Great Powers activities endangering caliphal position.

Activities carried out by Abdulhamid II and The Great Powers estimation about influence of caliphate over world Muslims as papacy are revealed by means of archieve documentaries, memories and various previously prepared works. It was seen that despite the maneuvers of The Great Powers, who desired the collapse of Ottoman Empire has slowed with Islamic policy they obstructed the long-termed implementation of Islamic policy by

restraining Muslims from uniting in Middle East in order not to lose their authority and colonies.

Keywords: Islamism, Caliphate, Abdulhamid II, The Great Powers.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR DİZİNİ.....	vii
HARİTALAR LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ.....	1
1. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE HALİFELİĞİN SİYASİ MANADA KULLANILMASI.....	7
1.1 II. Abdülhamid'in Halifelik Anlayışı	13
1.2 Düvel-i Muazzama'nın Halifeliği Değerlendirmeleri	18
2. İSLAMCI SİYASETİN ORTADOĞU'DA UYGULANMASI	24
2.1 Hicaz Bölgesi	25
2.1.1 Hicaz'da İslamcılık.....	29
2.1.2 Hicaz'da İngilizlerin Nüfuzu ve Faaliyetleri.....	30
2.1.3 II. Abdülhamid'in Hicaz Siyaseti ve Faaliyetleri	32
2.1.4 Hamidiye-Hicaz Demiryolu	38
2.2 Basra Körfezi	45
2.2.1 Irak.....	45
2.2.2 II. Abdülhamid'in Irak Siyaseti ve Faaliyetleri.....	52
2.2.3 Irak'ta İngiltere'nin Faaliyetleri	74
2.2.4 Katar ve Bahreyn Meselesi	80
2.2.5 Kuveyt Meselesi	82
2.3 Filistin	89
2.3.1 Siyonizm Düşüncesi ve Düvel-i Muazzama'nın Faaliyetleri.....	92
2.3.2 II. Abdülhamid'in Filistin Siyaseti ve Faaliyetleri	105
2.4 Yemen	114

2.4.1 Düvel-i Muazzama'nın Yemen'deki Nüfuz ve Faaliyetleri.....	117
2.4.2 II. Abdülhamid'in Yemen Siyaseti ve Faaliyetleri.....	121
3. İSLAMCI SİYASETİN SINIR DIŞI ORTADOĞU COĞRAFYALARINDA UYGULANMASI	127
3.1 İran	127
3.1.2 II. Abdülhamid'in İran'a Yönelik İslamcı Siyaseti	131
3.1.3 II. Abdülhamid'in Şiiliği Engelleme Çalışmaları ve İran'la Yeni Siyaseti	134
3.2 Mısır	144
3.2.1 Mısır'da İngiliz Nüfuzu ve Faaliyetleri	147
3.2.2 Sudan'da İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin Faaliyetleri.....	156
3.2.3 II. Abdülhamid'in Mısır Siyaseti.....	158
SONUÇ.....	164
KAYNAKÇA	167
EKLER	180

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e	Adı geçen eser
a.g.m	Adı geçen makale
a.g.t	Adı geçen tez
bknz	Bakınız
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
c	Cilt
s	Sayfa
S	Sayı
çev.	Çeviren
haz.	Hazırlayan
Yay.	Yayınları
Yy	Yüzyıl
H	Hicri
COA	Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb	Ve benzeri
ABD	Amerika Birleşik Devletleri

HARİTALAR LİSTESİ

Harita I Ortadoğu Haritası.....	24
Harita II Arap Yarımadası, Hicaz Haritası.....	25
Harita III Hicaz Demiryolu Haritası.....	44
Harita IV Bağdat Vilayeti Haritası.....	45
Harita V Basra Vilayeti Haritası.....	46
Harita VI Musul Vilayeti Haritası.....	47
Harita VII Filistin Haritası.....	89
Harita VIII Yemen Haritası.....	114
Harita IX İran Haritası.....	129
Harita X Mısır Haritası.....	144

GİRİŞ

Ortadoğu, en kadim uygarlıkların ve üç semavi dinin ortaya çıktığı Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan stratejik bir bölgedir. Aslında Ortadoğu kavramı XX. Yüzyılın başlarında ortaya atılmış bir kavramdır. İlk kez Amerikalı bir deniz subayı tarafından 1902 yılında kullanılan *Middle East* tabiri II. Dünya Savaşı zamanlarına kadar da çok fazla önemsenmemiştir.¹ Günümüzde ise Ortadoğu kavramı sınırlı anlamda kullanılmakta ve Yunanistan hariç Doğu Akdeniz'e kıyısı bulunan ülkeler ve bunlara komşuluğu bulunan ülkeleri belirtmektedir. Müslüman Arap dünyasının, Ortadoğu'nun kökenini oluşturduğu da çoğunlukla kabul edilmektedir.

Ortadoğu tarih boyunca stratejik ehemmiyete sahip olmuştur. İngiltere başta olmak üzere ağırlıklı olarak denizlere yönelik strateji yürüten güçler açısından rakip konumundaki güçlerin egemenliğine bırakılmaması gereken bir savunma hattı olarak görülmüştür. Dünyada birinci derecede ehemmiyeti olan stratejik deniz geçiş yollarından beşi olan İstanbul ve Çanakkale Boğazları, Süveyş Kanalı ve Aden ile Hürmüz geçişleri bu bölgede bulunmaktadır. Jeokültürel özellikler bakımından da insanlığı etkileyen en eski kültürel ve dini yapılar da Ortadoğu'da meydana gelmiş ve tarihin ilk dönemlerinden beri bölge semavi dinlerin ve medeniyetlerin beşiği olmuştur. Ayrıca diğer bölgelerde zenginleşen birçok kültürlerin, dinlerin ve medeniyetlerin yayılmasında kesişme görevi görmüştür. Medeniyet ve kültürlerin taşınması da bu bölgede meydana geldiğinden sanayi devrimine kadar olan zamanda dünya tarihini etkileyen mühim gelişim ve değişimler burada meydana gelmiştir. İslam medeniyetinin tüm Ortadoğu'ya egemen olması neticesi de bölgenin jeopolitik ile jeokültürel bütünlükleri bir araya gelmiş ve Ortadoğu'nun jeopolitik sınırı kültürel ve tarihi düzeyde İslam dini etrafında bir bütünlük oluşturmuştur. Bölgenin Doğu ve İslam ile anılmasıyla Ortadoğu; Doğu-Batı, İslam-Hristiyan karşılaşmalarının merkezi durumuna gelmiştir.² Haçlı seferleri ile belirginleşen bu ayırım Osmanlı zamanında da devam etmiş ve XIX. Yüzyılda sömürgeciliğin yayılarak Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla da Düvel-i Muazzama dini ve kültürel bakımdan Ortadoğu'ya girmeye başlayarak eğitim, misyonerlik ve birçok Hristiyan cemaatlerle alakalı faaliyetlerde kendi içlerinde büyük bir rekabete neden olmuştur.

¹ Çetinsaya, Gökhan (2007) "Ortadoğu", *DİA*, c. 33, s. 403.

² Çetinsaya, a.g.m, s. 404.

Ortadoğu, Osmanlı Devleti'nin XVII. Yüzyıla kadar Avrupa karşısındaki üstün mevkiinden dolayı uzun süre barış ve istikrar dönemi geçirmiş ancak XVIII. Yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla beraber Düvel-i Muazzama Ortadoğu'ya karışmaya başlamıştır. Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı bu bölgede yayılması ve 1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesiyle başlayan süreç aralıksız günümüze kadar devam etmiştir. XIX. Yüzyılın başından beri de Ortadoğu, Düvel-i Muazzama'nın ekonomik, askeri, diplomatik, kültürel ve dini mücadele sahası durumuna gelmiştir. Bu büyük güçler arasındaki XVIII. Yüzyılın sonundan başlayıp I. Dünya Savaşı ile sona eren Osmanlı Devleti topraklarının geleceği ile alakalı stratejik çekişme *Şark Meselesi* olarak isimlendirilmiştir. XVII. Yüzyıldan başlayarak Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve askeri olarak güçsüzleşerek sürekli topraklarının elden çıkması, XVIII. Yüzyılın ikinci yarısından beri Rusya'ya karşı sürekli mağlup olması ve XIX. Yüzyılın başından beri de gayrimüslim azınlıkların milliyetçilik düşünceleriyle mücadele edemediğinin görülmesiyle Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının kaçınılmaz olduğu düşünölmeye başlanmıştır. Bununla birlikte de Avrupa'nın politik dengelerinin ne şekilde etkileneceği büyük bir sorun durumuna gelince, Düvel-i Muazzama arasında bu sorun çekişmelere ve savaşlara neden olmuştur. İngiltere ve Rusya arasında XIX. Yüzyıl boyunca Kafkasya, İran, Afganistan, Orta Asya coğrafyaları üzerinde ilerleyen rekabet büyük oyun adıyla isimlendirilmiş ve yalnızca İran ile Basra Körfezi'nden dolayı değil, Boğazlar ile Süveyş Kanalı'nı da alakadar eden kısımlarından dolayı büyük oyun Ortadoğu'yu direkt olarak etkilemiştir.

İngiltere'nin XIX. Yüzyıldaki stratejik menfaatleri Hindistan'ı ve Hindistan ile diğer sömürgelere ulaşan ulaşım hatlarını koruyarak ticari üstünlüğünü geliştirmek olmuştur. Bu hedefleri için de İran ile Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı bağımsızlık ve bütönlüğünü savunarak tampon devletler olarak bulunmalarını sağlamak istemiştir. Stratejik olarak sıcak denizlere inmeyi hedefleyen Rusya, Ortadoğu'da XIX. Yüzyıl boyunca İngiltere'nin en mühim rakibi olmuştur. İngiltere, Hindistan güzergahını garanti etmek için Malta, Aden ve Kıbrıs'ı elde ederek 1875'te Süveyş Kanalı hisselerini almış ve 1882'de de Mısır'ı işgal etmiştir. Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılmasıyla birlikte İngiltere açısından Boğazlar bir anlamda ehemmiyetini kaybederek Mısır büyük önem kazanmaya başlamıştır. İngiltere'nin bu bölgede diğer önemli menfaati de Basra körfezine egemen olarak Süveyş Kanalı'nın doğusunda herhangi bir kuvvetin ticari ya da askeri egemenliğine izin vermemek olmuştur.³ Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de göröleceği gibi, bu hedefinden dolayı XIX. Yüzyılın

³ Şenel, Şennur (2016) "19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış*, S: XVIII, c. IX s. 194.

başından beri Basra körfezinde bulunan emirliklerle anlaşmalar yaparak ve daha sonra Bağdat Demiryolu'nu reddederek Almanya'nın Ortadoğu'ya girişini engellemek istemiştir. Almanya'nın Ortadoğu'ya girmeye başlaması ise 1890'larda başlamış ve Bağdat Demiryolu başta olmak üzere birçok teknik ve ekonomik projelerle Ortadoğu'da nüfuz elde etmek isteyince bölgedeki diğer güçler tarafından Fransa ve İngiltere karşısında bir denge faktörü olarak algılanmıştır. Almanya'nın Ortadoğu'daki temel menfaatleri de başta Osmanlı Devleti olmak üzere İran ve Afganistan'a yönelik olmuştur.

XX. Yüzyılın başına kadar aynı İngiltere gibi Fransa'da, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü ve bağımsızlığını savunsu da diğer büyük Avrupa devletleriyle rekabetinden dolayı sömürgecilik mücadelesindeki imkanları kaçırmak istememiştir. Bu amacından dolayı da Cezayir'i 1830'da Tunus'u da 1881'de işgal ederek Mısır üzerinde de İngiltere ile çekişmelere başlamıştır. Zira Ortadoğu'daki aralarındaki rekabette Mısır daima en kıymetli bölgeyi oluşturmuştur.⁴

XIX. Yüzyılda Düvel-i Muazzama'nın tüm bu sömürgecilik rekabetleriyle hegemonya altına giren Müslüman ülkeler ve milletler Osmanlı halife-sultanının manevi liderliğinde İslamcılık adıyla güç birliği yaparak bağımsızlıklarını elde etme düşüncesini savunmuş, Osmanlı halife-sultanı II. Abdülhamid'de hem Osmanlı Devleti hükümrانlığındaki Müslüman ülke ve milletlerin birliğini korumak hem de Düvel-i Muazzama'nın hegemonyasındaki Müslümanların savunuculuğunu yaparak onları bu birliğe katmak istemiştir. Bunları yaparken de Ortadoğu ağırlıklı politikalar uygulamaya başlamıştır. Zira İslamcı siyaset için özelde Hicaz ve genelde Ortadoğu Osmanlı Devleti açısından tüm dünya Müslümanları ile kaynaştığı bir bölge olmuştur. Ayrıca Ortadoğu geçmişte ve günümüzde hem Osmanlı Devleti hem de Düvel-i Muazzama için yukarıda da belirtildiği gibi önemli faaliyet ve gelişmelerin gerçekleştiği coğrafya olmuştur. Günümüz açısından bakılırsa da geçmişte Ortadoğu'da yaşanmış çoğu gelişmelerin etkileri hâlâ sürmektedir. Osmanlı dönemi Ortadoğu coğrafyasıyla ilgili araştırmalarda birçok konu ele alınmışken, II. Abdülhamid'in İslamcılık siyasetinin Ortadoğu'da uygulanmasına dair kapsamlı bir tez çalışmasının olmadığı görülmüş ve bu nedenle çalışmaya konu olarak seçilmiştir. Bu çalışmada esas konunun daha iyi anlaşılabilmesine yardımcı olabilmek için II. Abdülhamid'in halifeliği siyasi manada kullanmaya başlaması ve bu siyasete karşı Düvel-i Muazzama'nın da kendi plan ve

⁴ Akalın, Durmuş \ Çelik, Cemil (2012) "XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de İngiliz-Fransız Rekabeti ve Osmanlı Devleti", *Turkish Studies*, S. III, c. VII, s. 40.

siyasetlerine değinilerek çalışmanın esas konusu olan II. Abdülhamid'in İslamcılık siyasetinin Ortadoğu coğrafyasında uygulanmasına geçilmiştir.

Kaynaklara Dair

Tez çalışmasında yararlanılan ana kaynaklardan Ahmed Cevdet Paşa'nın eseri *Tarih-i Cevdet*, 1774-1825 seneleri arasındaki dönemleri anlatsa da II. Abdülhamid'in yönetimini etkileyecek olan olayları yansıtmıştır. Ayrıca Ahmed Cevdet Paşa, kendisine her konuda başvurulmuş bir devlet adamı olmuş ve geniş tarih bilgisi ile sosyal kültüre sahip olması eserlerinin bir belge niteliği kazanmasını sağlamıştır.⁵ Osmanlı padişahları Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, Sultan V. Murad ve Sultan II. Abdülhamid dönemlerini gören paşa, bu dönemlerde şahit olduğu olayları tüm detaylarıyla aktararak yeri geldiğinde problem gerektiren meselelere dair de çözüm önerilerinde bulunmuştur. Bu sebeple XIX. Yüzyılın sosyal ve siyasal hayatını anlayabilmek için en mühim kaynakların başında gelen ve çalışmada yararlanılan Ahmed Cevdet Paşa'nın bir diğer eseri *19. Yüzyılda Devlet Yönetimi – Tezakir* ise, II. Abdülhamid dönemi ile ilgili ve İslamcılık siyasetini oluşturan halifelik ile ilgili başvurulacak mühim ana kaynaklardan olmuştur.⁶

II. Abdülhamid dönemini ilk ağızdan öğrendiğimiz ana kaynaklardan biri de Tahsin Paşa'nın *Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı* adlı hatıratıdır. II. Abdülhamid'in en yakınındaki isimlerden olmuş ve kendisinin siyaseti ile ilgili mühim bilgiler vermiştir. İslamcılık siyasetinin uygulanması, Düvel-i Muazzama'ya yönelik düşünceleri ve Düvel-i Muazzama'nın faaliyetleri de bu eserde yararlanılan başlıklar olmuştur.⁷ II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu'nun yazmış olduğu *Babam Sultan Abdülhamid* adlı hatırat da yine İslamcılık siyasetine dair yararlanılan ana kaynaklardan olmuştur.⁸ İslamcılık siyasetinin uygulanması açısından önemli coğrafyalardan olan Yemen hakkında önemli bilgiler veren ve yazarı da Yemen hakkında tecrübesi bulunan Ahmed Raşid Paşa olan ana kaynaklardan *Yemen ve San'a Tarihi* adlı eser ise o coğrafyanın durumu hakkında verilen bilgilerin yanında dönemin haritasını da içermesinden dolayı ehemmiyet teşkil etmiştir.⁹

Tez çalışmasında yararlanılan bir diğer kaynak Kemal Karpat'ın *İslam'ın Siyasallaşması* adlı eseridir. Bu eserde ağırlıklı olarak II. Abdülhamid'in devlet yönetimine giden süreci, devletin siyasi ve sosyal gücünü artırmak için uyguladığı İslamcılık siyasetine ve

⁵ Ahmet Cevdet Paşa (2018) *Tarih-i Cevdet*, Ankara, TTK Yay. (Haz. İpsirli, Mehmet), c. I.

⁶ Ahmet Cevdet Paşa (2019), *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi*, 1. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yay. (Haz. Kahraman, Seyit Ali), c. I.

⁷ Tahsin Paşa (2017) *Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı*, 1. Baskı, İstanbul, Yakın Plan Yay. (Editör: Taş, Emre).

⁸ Osmanoğlu, Ayşe (2018) *Babam Sultan Abdülhamid*, 12. Baskı, İstanbul, Timaş Yay.

⁹ Ahmed Raşid Paşa (2015) *Yemen ve San'a Tarihi*, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay. (Haz: Yıldız, Güllü \ Dıgıroğlu, Filiz).

bu siyasete destek sağlayan unsurlara yer verilmiştir. II. Abdülhamid'in uygulamış olduğu İslamcılık siyasetinin Hicaz Demiryolu gibi başarılı faaliyetlerine dikkat çektiği gibi, kimi coğrafyalardaki yetersizlik ve mali, insanî yönlerden olan zayıflıklardan dolayı da siyasetin istenilen seviyeye gelememesine değinmiştir. Tüm bunların yanında Düvel-i Muazzama'nın karşıt siyaset ve faaliyetlerinin İslamcılık siyasetine ne derecede etkide bulunduğunu da belirtmiştir.¹⁰ Tez de yararlanılan bir diğer kaynak Cezmi Eraslan'ın doktora tezinden meydana gelen *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* adlı eserdir. Bu eserde, İslamcılığın fikri olarak altyapısının hazırlanma süreci, yürütme kuvvetinin uygulamaları ve imkanları birlikte ele alınmıştır. Tez çalışmamızı da ilgilendiren İslamcılık siyasetinin Ortadoğu'da uygulanması hakkında kapsamlı bilgiler vermektedir. II. Abdülhamid'in İslamcılık siyasetinin Ortadoğu Müslümanları başta olmak üzere diğer coğrafyalardaki Müslümanlar nezdinde geniş yankı uyandırdığı ve bu ilginin de Düvel-i Muazzama tarafında rahatsızlık uyandırarak engelleme faaliyetlerinde bulunmalarını sağladığı aktarılmıştır.¹¹

Zekeriya Kurşun'un *DİA* tarafından yayınlanan *Hicaz - Osmanlı Dönemi* başlıklı maddesi, tez çalışmamızda Hicaz coğrafyası hazırlanırken büyük katkı sağlayan kaynaklardan olmuştur. Hicaz'ın Osmanlı Devleti zamanı yönetimi ve konumuzu da ilgilendiren II. Abdülhamid'in İslamcılık siyaseti aracılığıyla bu coğrafyaya yoğunlaşması aktarılmıştır. Hicaz Demiryolu'nun açılmasının bu bölgede Osmanlı nüfuzunun artmasına büyük katkı sağladığı belirtilmiştir.¹² Hicaz Demiryolu ile alakalı Ufuk Gülsoy'un doktora tezi olmasının yanında çalışmada yararlandığımız kendisinin William Ochsenwald ile hazırladığı *DİA* tarafından yayınlanan *Hicaz Demiryolu* maddesi olmuştur. Ufuk Gülsoy'un doktora tezinden de bilgilerin aktarıldığı madde de Hicaz Demiryolu'nun inşa edilmesindeki sebeplerin başında siyasi, dini ve askeri amaçların geldiğinden, o coğrafyaya lazım olduğunda askeri güç sevkini sağlayabileceğinden ve II. Abdülhamid'in İslam dünyasındaki itibarını güçlendirerek Müslümanların ortak eserinin olduğundan bahsetmiştir.¹³

Gökhan Çetinsaya'nın doktora tezi olan *II. Abdülhamid Dönemi'nde Irak İdaresi* adlı eser; Basra, Bağdat ve Musul'dan meydana gelen Irak vilayetlerindeki Osmanlı idaresini ve II. Abdülhamid yönetiminin bu vilayetlere yönelik siyasetini içermektedir. II. Abdülhamid'in aşiretlere yönelik siyaseti, Irak'ta reform çalışmaları, Osmanlı memurları ile aşiret liderleri ve dini eşraf arasındaki münasebetler ve son olarak da Şii nüfusun oluşturduğu

¹⁰ Karpaz, Kemal H. (2019) *İslam'ın Siyasallaşması*, 7. Baskı, İstanbul, Timaş Yay.

¹¹ Eraslan, Cezmi (2019) *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, 3. Baskı, İstanbul, Ötüken Yay.

¹² Kurşun, Zekeriya (1998) "Hicaz – Osmanlı Dönemi", *DİA*, c. XVII, s. 437-439.

¹³ Gülsoy, Ufuk \ Ochsenwald Wilham (1998) "Hicaz Demiryolu", *DİA*, c. XVII, s. 441-445.

sorunlar ile Düvel-i Muazzama'nın nüfuz oluşturma faaliyetlerine karşı alınan tedbirler eserin içeriğindeki ehemmiyetli konulardır. II. Abdülhamid'in İslamcılık siyaseti ve bu doğrultuda Cemaleddin Afgani ile ilişkisinin yanında eşraf siyasetinin de Irak'ta Osmanlı yönetimi açısından büyük önem taşıdığını belirtmiştir. İran ile gerçekleştirilmeye çalışılan Sünni-Şii ittifadına da değinerek iki devletin hükümdarının bu yönde girişimlerde bulunmasına rağmen kadim olan mezhep çatışmalarının ağır bastığından bahsetmiştir.¹⁴

İslamcılık siyasetinde ehemmiyetli bir yer teşkil eden Filistin coğrafyasıyla alakalı Mim Kemal Öke'nin doktora çalışmasından meydana gelen *Siyonizm ve Filistin Sorunu* adlı eser ise Siyonizm'in tarihsel gelişimine ışık tutarak XIX. Yüzyılın sonlarından bu yana Düvel-i Muazzama ve Osmanlı Devleti'nin siyasetini nasıl etkilediğiyle ilgilenmiş ve II. Abdülhamid'in birçok tekliflere rağmen Filistin'de toprak vermeyerek Arap halkıda küstürmeden Filistin'de hassas bir siyaset uyguladığından bahsetmiştir.¹⁵ İslamcılık siyasetinin uygulanmasında en sıkıntılı coğrafyayı oluşturan Yemen ile alakalı İhsan Süreyya Sırma'nın yazmış olduğu *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları* aslı eser bu coğrafyanın tarihsel kökenlerine inerek Osmanlı Devleti zamanı yönetimine ve II. Abdülhamid'in bu coğrafyanın zorluğu ile beraber mezhepsel farklılıklara rağmen tatbik etmeye çalıştığı İslamcılık siyasetinin etkilerine değinmiştir. Mezhep farklılıklarından dolayı İslamcılık siyasetinin Yemen'de çok başarılı olamadığını ve Düvel-i Muazzama'nın bu bölgeyle yakından ilgilendiğini belirtmiştir.¹⁶

II. Abdülhamid'in siyaseti açısından mühim bir kaynak olan Feroze Yasamee'nin *Abdülhamid'in Dış Politikası Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı* aslı eser ise, Osmanlı Devleti'nin Düvel-i Muazzama karşısında nasıl ayakta kalabildiğine ve II. Abdülhamid dönemini ehemmiyetli kılan olaylara değinmiştir. Tez çalışmamızın da önemli bölümünü oluşturan Mısır'ın işgale giden süreci, işgal edilmesi ve II. Abdülhamid'in meselenin hassaslığından ötürü tatbik etmiş olduğu tereddütlü siyasetten bahsetmektedir.¹⁷

¹⁴ Çetinsaya, Gökhan (2020) *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, 1. Baskı, İstanbul, Küre Yay.

¹⁵ Öke, Mim Kemal (2018) *Siyonizm ve Filistin Sorunu*, 7. Baskı, İstanbul, Timaş Yay.

¹⁶ Sırma, İhsan Süreyya (1990) *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları*, Konya, Düşünce Yay.

¹⁷ Yasamee, Feroze A. K. (2018) *Ottoman Diplomacy: Abdulhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, 2. Baskı, İstanbul, Kronik Yay. (Çev: İnanç, Yusuf Selman), *Abdülhamid'in Dış Politikası Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE HALİFELİĞİN SİYASİ MANADA KULLANILMASI

Halife tabiri anlam olarak arkadan ve sonradan gelen manasına gelmektedir. İslamiyette halifelik Hz. Peygamberin temsilcisi olarak düşünüldüğü için yalnızca dini işlerle ilgilenen kişi olarak değil, aynı zamanda devleti yöneten yönetici ve başkandır.¹⁸ Halifelik zamanla tek halifenin yönetimindeki İslam topluluğu düşüncesinden ayrılarak geniş coğrafyalara yayılmış ve bu coğrafyaların sosyal-siyasi yapılarını etkileyerek şekillenmiştir.

Klasik dönemlerde devletin büyüklüğü ve gelişmişliği, hilafet unvanına güç kazandıracak olanın Osmanlı Devleti olduğunu göstermiş ve bu yüzden Osmanlı sultanları İslam aleminin en büyük temsilcileri haline gelmişlerdir. Zamanla da devlet yazışmalarında halife tabirini kullanmışlardır. Osmanlıların I. Murad'dan (1362-1389) beri halife unvanını kullandıklarını devlet yazışmalarını içeren belgeler göstermektedir. Bu belgelerden birinde sahip olunan vilayetlerin önce Allah ve Hz. Peygamber'in sonrasında ise halifeye ait olduğu belirtilmiştir. Başka bir belgede ise I. Murad, Bursa'yı Darü'l Hilafe olarak adlandırmıştır.¹⁹ Daha sonraki dönemlerde Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) zamanında yazılmış olan 1456 tarihli Karacabey Kitabesi ve Fatih Kanunnamesi'nde halife tabiri yazılmıştır. Bununla birlikte XVI. Yüzyıl tarihçilerinden ve Şeyhülislam İbn Kemal yazmış olduğu Tevarih-i Ali Osman adlı eserinde Sultan II. Bayezid (1481-1512) için halife tabirini kullanarak onun dört halifeden sonra gelen Müslüman hükümdarlar arasındaki en adili olduğunu belirtmiştir.²⁰

Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520), 1516 Mercidabık ve 1517 Ridaniye Savaşı'nda Memlükleri yenilgiye uğratarak Kahire'ye girmesiyle Abbasi hilafeti sona ermiş ve Mısır'da bulunan Yavuz Sultan Selim'e Haremeyn Şerifi'nin Mekke-Medine'nin anahtarlarıyla kutsal emanetleri vermesiyle artık Osmanlı padişahları Hadimü'l Haremeyni's Şerif tabirini kullanmaya başlamışlardır.²¹ Hilafetin Yavuz Sultan Selim'e İstanbul Ayasofya'da verilmesi rivayetiyle ilgili ise Sultan Selim zamanı kaynaklarında herhangi bir bilgi yer almamış ancak XVIII. yüzyılda bazı tarih kaynaklarında yer almaya başlamış ve bu duruma Sultan II. Abdülhamid döneminde de rastlanılmıştır.²² Hatta Abdülhamid döneminde hilafetin bu resmi

¹⁸ Eraslan, a.g.e, s. 186.

¹⁹ Eraslan, a.g.e, s. 187.

²⁰ Turan, Namık Sinan (2004) *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 1. Baskı, İstanbul, Altın Kitaplar Yay., s. 42.

²¹ Demircan, Ahmet Misbah (2017) *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Aykırı Bakışlar*, 1. Baskı, İstanbul, İşaret Yay., s. 30-31.

²² Georgeon, François (2018) *Abdülhamid II, le sultan calife*, 5. Baskı, İstanbul, İletişim Yay. (Çev: Berktaş, Ali), *Sultan Abdülhamid*, s. 264. ; Ortaylı, İlber (2014) *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 40. Baskı, İstanbul, Timaş Yay., s. 203.

rivayetinden ötürü Ayasofya'ya büyük önem atfedilmiştir.²³ Kendilerinden önceki halifelere halef olduklarını göstermeleri açısından Osmanlı sultanları *efdâlü'l guzât ve'l mücâhidîn* vb ve Kanuni'nin (1520-1566) kullandığı *hilâfât-ı kubrâ* ve *hilâfât-i ulyâ* unvanlarını kullanmışlardır.²⁴ Kanuni Sultan Süleyman tahta geçmesiyle Mekke Emiri'ne göndermiş olduğu mektupta Allah'ın kendisini hilafet ve saltanat tahtına çıkarttığını belirtmiş ve Mekke Emiri'de vermiş olduğu cevapta bu durumu tekrarlamıştır. Kanuni zamanına ait çeşitli belgelerde halifelik unvanının bu şekilde kullanıldığına dair misaller bulunmaktadır. Portekizlilere karşı Hindistan'ın yolladığı yardım arzusuna karşı, Allah'ın kendisini yeryüzünde halife olarak seçtiğini ve hac güzergahının muhafazasından kendisinin sorumlu olduğunu Portekiz kralına göndermiş olduğu mektupta bildirmiştir.²⁵ Daha sonra Kanuni zamanında olduğu gibi III. Murad (1574-1595) zamanında da Kuzey Afrika'da bulunan Sa'di sultanlarına yollanılan mektuplarda aynı ifadeler yer alarak Osmanlı halifeliğini onaylamaları istenmiştir.

Osmanlı hilafeti XVI. yüzyılda ortaya çıkmasından XVIII. yüzyıla kadar farklı bir gelişme göstermiştir. İlk dönemlerinde önemli tartışmalar yapılmış ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVIII. yüzyıla kadar ise sıkıntısız dönem geçirmiştir denebilir.²⁶ Osmanlı hilafetinin meşruiyetinin kamuoyunca kabul edilmesine yönelik çalışmalar diplomatik ve askerî önlemlerle olduğu kadar ilmiye mensupları ve devlet adamları tarafından da gerçekleştirilmiştir. Bunların en bilineni XVI. yüzyıl sadrazamlarından Lütfi Paşa olmuştur. Sayıca fazla eseri olan paşanın '*Hulâsatü'l Ümmeti fî Marifeti'l Eimmeti*' adlı eseri konumuz açısından önemlidir. Lütfi Paşa bu eserini yazma nedenini, '*Abbasi halifelerinden bu zamana kadar ümmetin halinin ne olduğu ve Kureyş'den olmayan sultanlara imam ve halife unvanını vermenin caiz olup olmadığı hususunu beyan etmek üzere tertitledim,*'²⁷ şeklinde belirtmiştir. Eşraftan kimi kimselerin Kureyş'ten olmayan bir imama ümmetin itaatinin uygun olup olmadığını sorduklarını belirtmiş ve ulemanın sultan olan kişide iki özellik aradığını söyleyerek bu şartları sıralamıştır. Bu şartlar; sultanın kendisine biat edilmesi ve sultanın emirlerini yerine getirecek güce sahip olmasıdır. Lütfi Paşa, geleneksel İslam hukukunun belirttiği hilafet anlayışından çok XV. yüzyılda gelişmeye başlayan güce dayalı hilafet anlayışını benimsemiştir. Ona göre Hulefa-yı Raşidin döneminden sonra sapkınlık ve karışıklık göstermeyen hükümdarlar Selçuklu ve Osmanlı hanedanından çıkmıştır.²⁸ Bu

²³ Deringil, Selim (2017) *Simgeden Millete – II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yay., s. 65.

²⁴ Turan, a.g.e., s. 51.

²⁵ Özcan, Azmi (2001) "Hilâfet – Osmanlı Dönemi", *DİA*, c. XVII, s. 546.

²⁶ Buzpinar, Tufan (2016) *Hilafet ve Saltanat*, 1. Baskı, İstanbul, Alfa Yay., s. 41.

²⁷ Turan, a.g.e., s. 55.

²⁸ Turan, a.g.e., s. 57.

yöndeki gayretler sonraki yüzyıllarda da devam etmiş ve örnek vermek gerekirse Cevdet Paşa'da bu yönde çalışma yapmıştır. Cevdet Paşa, *“İmamlar Kureyş'dendir”* hadisini benimseyip karışıklık çıkaranlara karşı *“Benden sonra halifelik otuz senedir”* hadisini dayanak gösterip, İmam Makkari'nin *“Şevket ve kudret sahibi her kim ise ona bağlanmak ve itaat İslam'ın farzlarındandır”* sözünü belirterek kendisi de *“Yeryüzünde İslam dininin koruyucusu sadece Osmanlı Devleti kalmıştır”* sözünü eklemiştir.²⁹

Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemlerinde Osmanlı sultanları, halife sıfatını kullanarak kendi ruhani hakimiyetlerini vurgulayıp ve ulemanın da etkisini azaltarak iktidarlarını güçlendirme yoluna gitmek istemişlerdir.³⁰ 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ve 1779 yılında imzalanan Aynalıkavak Tenkihnamesi, Osmanlı hilafetine tam da bahsedilen ruhani yetkiyi tanımıştır.³¹ Daha sonraki yüzyıllarda denizaşırı Müslüman liderler ideal bir İslam hükümdarı imajını oluşturdıklarına inandıkları ve bağımsızlıklarını sağlayarak onları Düvel-i Muazzama'ya karşı koruyacak gücün Osmanlı halife-sultanı olduğuna inandıkları için halifeye müracaat etmişlerdir.³² Mysore Sultanı Tipu - Osmanlı sultanları ile Tipu arasındaki yazışmalar İslamcılık fikrinin oluşumu ve halifenin rolü açısından ipuçları göstermektedir -³³, Doğu Türkistan hükümdarı Yakup Bey, Hollanda baskısından kurtuluş için yardım isteyen Açeliler³⁴, mahalli bir iktidar kavgasını önlemek için başvuran Bahreynliler, geleneksel hayat tarzlarının muhafaza edilmesini isteyen Comoro Adaları örnekleri gibi. Osmanlı sultanları hilafeti Uzak Asya, Afrika ve Orta Asya'nın politik çekişmelerine karıştırmak istemese de prestij kazanma fırsatını kaçırmak istememişler ve bunda halifeliğin potansiyeline onları inandıran Müslüman ülkeler ile İngilizlerin etkisi olmuştur. Örnek vermek gerekirse İngiltere; Hindistan Müslümanlarını yatıştırmak, Afganistan'da Emir Şir Ali'yi itaat altına almak ve Orta Asya Müslümanlarını Rusya'ya karşı hale getirmek için halifeliği kullanmış ve halifede İngiliz, Hollanda ve Rusya egemenliği altındaki Hindistan, Sumatra ve Orta Asya Müslümanlarının güçlü kurtarıcısı olarak görülmeye başlamıştır.³⁵

1870'li yıllarda Tanzimat döneminin nisbi hürriyet havasıyla fikrî hayatta ileri derecede olumlu gelişmeler yaşanmış; basılan kitap sayısında artış olup basın da hızlıca

²⁹ Ahmet Cevdet Paşa (2019), a.g.e, s. 202-203.

³⁰ İnalçık, Halil (1994) “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Tiplemesi”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S: VII, s. 6-7.

³¹ Detaylı bilgi için bkzn. Ahmet Cevdet Paşa (2018) a.g.e, s. 386-399. ; Ahmet Cevdet Paşa (2018) a.g.e, c. II, s. 344-351.

³² Karpat, a.g.e, s. 104.

³³ Detaylı bilgi için bkzn. Karpat, a.g.e, s. 73,105.

³⁴ Detaylı bilgi için bkzn. Efe, Adem \ Özay, Mehmet \ Saltık, Ekrem (2018) *Basiret ve Direniş – Basiret Gazetesinde Açık'deki Hollanda Savaşı'nın (1873-1904) İlk İki Yılına Ele Alan Metinlere Dair*, 1. Baskı, İstanbul, İbn Haldun Üniversitesi Yay.

³⁵ Karpat, a.g.e, s. 104.

genişlemiş ve bu durum içerisinde birçoğu sonraları ‘‘Yeni Osmanlılar’’ olarak isimlendirilen aydınlar zamanla hükümetin siyasetleri ile reformlarının uygulanmasını eleştirmeye başlamışlardır.³⁶ En ünlü temsilcilerinden Namık Kemal (1840-1888) de dahil olmak üzere Yeni Osmanlılar, Batı kaynaklı düşüncelerden etkilenmişler, bunun yanında reform taraftarı olmalarından dolayı da reformların sadece Osmanlılar aracılığıyla ve İslamcı bir vasıta ile keşfedilerek tatbik edilmesini arzulamışlardır. Bir bakıma Osmanlı aydınları devletin kalıcılığı için İslamcı görünüşlü fikirler üretmeye başlamışlardır.³⁷ Bu fikirlerin en önemli hedefi artan Avrupa baskısına karşı nasıl direnilip gelişmekte olan isyancı hareketlere karşı devletin bütünlüğünün nasıl korunabileceğidir. Bunun yanında, Osmanlı aydınlarının korkuları tamamıyla Osmanlı Devleti ile sınırlı olmamış ve diğer Müslümanların da sorumluluğunu hissetmişler ancak İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı zor durumdan kurtulabilmesi için öncelikle Osmanlı Devleti’nin güçlü olarak bütünlüğünün korunması ihtiyacı gerekmiştir. Aydınlar göre eğer Osmanlı Devleti yıkılırsa Müslümanların sığınabilecekleri bir yer kalmayacaktı ve bu tür gelişmeler hususiyetle Osmanlı basınında ‘‘İslamcılık’’ olarak adlandırılan fikir etrafında şekillenen tartışmalarda açık olarak ifadesini bulmuştur.

Yeni Osmanlılar, Pan-Germanizm ve Rusyalı Pan-Slavizm gibi bazı siyasi ve ideolojik akımlardan etkilenmişler ancak Avrupa kaynaklı siyasi Pan hareketleri etnik temellerle meydana getirildiği için bu etkilenme sınırlı olup birçok siyasi tepkinin oluşmasına neden olmuştur. İslam dünyasının maruz kalmış olduğu felaketlere çözüm bulmak için Yeni Osmanlıların yapmakta olduğu şey, İslam’ın siyasi-ideolojik potansiyelini değerlendirerek fikir üretmek olmuş ve durum Yeni Osmanlılar’ın kendileri tarafından da ‘‘İmparatorluğun güçlü olduğu dönemlerde sultanların hedefi bütün Müslümanların birliğini tesis etmek idi’’ şeklindeki sözleriyle ifade edilmiştir.³⁸

İslamcılık tabiri ilk kez Namık Kemal tarafından 10 Mayıs 1869 tarihli *Hürriyet* gazetesinin sayısında uygulanılmış ve sonrasında da Yeni Osmanlıların diğer yayın organlarında ve hususiyetle de *Basiret* gazetesinde tartışılmıştır.³⁹ Yeni Osmanlılar İstanbul’da *İbret* ve *Basiret* gibi gazeteler aracılığıyla fikirlerini söylemeye başlamışlar, özellikle *Basiret* gazetesi İslamcılık fikrinin bir sözcüsü durumuna gelerek Osmanlı aydınları için bir saha görevi edinmiştir. 9 Nisan 1872’de *Basiret*’te çıkan bir makale ilk kez Pan-

³⁶ Özcan, Azmi (1997) *Pan-İslamizm*, 2. Baskı, Ankara, İsam Yay., s. 45.

³⁷ Tarık Zafer Tunaya’ya göre de bu harekete İslamcılık denilebilirdi. Bknz. Mardin, Şerif (1985) ‘‘19. Yy’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti’’, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. II, s. 346.

³⁸ Özcan, a.g.e, s. 46.

³⁹ Özcan, Azmi (2001) ‘‘İttihad-ı İslam’’, *DİA*, c. XXIII, s. 470. ; Ayrıca bknz. Yerlikaya, İlhan (1992) ‘‘Basiret’’, *DİA*, c. V, s. 104.

Slavizm ve Pan-Germanizm gibi Avrupa kaynaklı yayılmacı ideolojilere karşı İslamcılık siyasetinin takip edilmesini savunmuştur:

‘... eğer meydana bir küçük ittihad-ı İslam fikri çıkarılır ise, cihet-i saireden kat-ı nazar Karadeniz’in sahil-i şarkiyyesinden bir ciheti ta Kazan’a ve diğer ciheti Asya-i Vusta’da kain Kulca Hanlığı’na kadar kabail-i İslamiyye’nin derhal ittihad edebilecekleri red ve inkâr olunmaz.’⁴⁰

14 Nisan 1872 tarihli *Basiret* Gazetesi’nde ise, yapılması gereken ilk iş olarak, mesele hakkında İslam dünyasında olumlu bir efkâr-ı umumiyye oluşturmak gelmiş çünkü kamuoyu önemli olduğu için Düvel-i Muazzama’nın İslam memleketlerine girmesi bu şekilde gerçekleşmiş ve bu hedefe ulaşabilmek için birçok dilde broşürler ile yayınlar hazırlayarak dağıtılması ve Hristiyanlardaki gibi benzer bir misyonerlik faaliyetleri yapılması teklif edilmiştir. Bununla birlikte birkaç ay içerisinde farklı yerlerden *Basiret*’e okuyucu mektupları da gelince tartışmalara katkıda bulunmuştur. Bazılarına göre, yalnızca Hac esnasında broşür ile risaleler dağıtmak bile İslamcılık hedefine hizmet etmek için yeterli görülmüş kimisine göre ise, din adamları ile dinî kurumların bu konuda çok mühim hizmetleri olabileceği düşünülmüştür. Diğer yandan, İslamcılığın kapsamının çok geniş tutularak Şiiilerin de buna dahil edilmesi için fikirler ileri sürülmüş, bu amaç için bütün Müslümanların ortak bir dile sahip olmaları da önemli görülerek Arapça’nın bu görevi yerine getirebileceği söylenmiş ve birçok İslam ülkelerine liyakatli görevliler gönderilip oradaki coğrafya ile halkın doğası hakkında bilgi toplayarak edinilmesi gerektiği belirtilmiştir.

İstanbul’da *Cemiyet-i İhya-yı İslam* kurulmuş ve bu cemiyet; İslam dünyasının sıkıntılarının siyasiden çok eğitim, kültür ve ilimle alakalı olduğunu savunarak her şeyden önce eğitimin geliştirilerek okuma yazma oranının fazlaştırılmasını söylemiş ve daha sonra Asya, Afrika ve Okyanusya’da İslamiyet’i yayma amacıyla da *Memalik-i İslamiyye Coğrafya Cemiyeti* oluşturulmuştur.

1873’te Ticaret-i Bahriyye Mahkemesi Zabıt Kâtibi Esad Efendi tarafından ‘‘İttihad-ı İslam’’ başlığı altında bir risale yazılarak, Müslümanlar arasında dayanışmanın önemiyle Düvel-i Muazzama tehdidine karşı hilafet ve halife etrafında toplanılmasının önemi üzerinde durulmuştur:

⁴⁰ Özcan, a.g.e, s. 48.

‘‘Kur’an ile ehadis-i nebeviyye iktiza-yı celilince bütün Müslümanların imamü’l müslimin olan Zat-ı Hazret-i Hilafetpenahiye itaatleri farzdır. Din-i İslam vahdet-i kelimeyi emrettiği cihetle bizde vasıta-i ittihad cihet-i camia-i İslamiyyedir. ’’⁴¹

Bu risale, Arapça’ya tercüme edilerek Hac zamanında hacılara dağıtılmış ve İslam dünyasında bu adı taşıyan ilk eser durumundadır.⁴² Ayrıca Esad Efendi, Osmanlı Devleti’nin dünyadaki en güçlü İslam devleti olmasından dolayı İslamcılığın kendisine bağlı olunarak sadakatte bulunulan meşru bir yöneticiyle ilgili olduğunu ve bu yöneticinin de Osmanlı sultanı olduğunu söylemiştir.⁴³

Yeni Osmanlılar’ın İslamcılık görüşü hususiyetle konunun medeniyet ile kültür boyutlarıyla alakalı olarak faal bir siyasi önlem ile mütecaviz içerikli olmamış ve onlara göre ittihad; Osmanlı hudutları dahilinde ve İslam dünyasında olmak üzere iki çeşit olmuş ve dahilde ittihad, Osmanlı Devleti’nin Müslümanlar üzerine dayanması şeklinde kavranmış, İslam dünyasında ittihad ise ‘‘Osmanlı ağabeylerinin’’ liderliğinde Müslümanların gelişip yayılması şeklinde anlaşılmıştır. Namık Kemal ‘‘İttihad-ı İslam’’ başlıklı makalesinde, Müslümanların medeniyet yolunda ilerleyebilmeleri için ittihadın önemli olduğunu ifade ederek, Osmanlı Devleti’nin hem Avrupa’ya en yakın olup hem de Batı’nın bilgisini almada ilk olmasından dolayı ona büyük sorumluluklar düştüğünü söyleyerek düşüncelerine şu şekilde devam etmiştir:

‘‘Asya’da bulunan ihvanımızı bu nimetten hisseyab etmeyi hiç düşünmez de, gıda-yı ruhanilerinin fıkdanı [kıtlık] cihetiyle bulundukları vakfe-i mutlakada bırakır isek sinni rüştümüze müterettip olan bir büyük vazifede bir büyük kusur etmiş olmaz mıyız? Ya bu kusur üzerimizde kaldıkça İslamiyet ve insaniyetle iftihara lisanımız nasıl varır?’’⁴⁴

Bunun yanında Namık Kemal’e göre, İslamcılığın gerçekleşebilmesi için ‘‘Ehl-i İslam suret-i İttihadını politika ağrazında veya mezhep mücadelelerinde değil, vaiz önlerinde, kitap sahifelerinde aramaya muhtaçtır. ’’⁴⁵

1873’lere kadar bu şekilde ilerleyen İslamcılık düşüncesi zamanla iç ve dış meselelerle ilgili olaylarda kendisini göstermeye başlamış; Osmanlı topraklarındaki halk daha

⁴¹ Özcan, a.g.e, s. 49-50.

⁴² Barlak, Hasan (2016) ‘‘Esad Efendi’nin ‘İttihad-ı İslam’ Risalesinde İslam Birliği ve Osmanlı Halifesine Bağlılık Düşüncesi’’, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 43, c. IX, s. 599.

⁴³ Barlak, a.g.m, s. 605.

⁴⁴ Özcan, a.g.e, s. 51.

⁴⁵ Çiçek, Ragıp (2019) ‘‘II. Abdülhamid Döneminde Şiilik’’ (Yüksek Lisans), *Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, s. 62. ; Özcan, a.g.e, s. 51.

muhafazakar ve dini-millî olaylarda daha dikkatli davranmaya başlayınca modernleşmeye ve Düvel-i Muazzama'ya karşı da daha az hoşgörölü ve daha fazla eleştirel davranmışlar hatta hükümet bile kamuoyuna uygun olarak Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyan misyonerlerin faaliyetlerine bazı engeller koymuş aynı zamanda yukarıda da belirtildiği üzere Orta Asya Müslümanlarının sorunları ile daha samimi ve faal olarak ilgilenilmeye başlanmıştır.⁴⁶ Hatta Namık Kemal'in söylediği gibi, kısa bir zaman önce Çin'in nerede olduğunu merak etmeyen İstanbul'daki Müslümanlar, Çin yönetimindeki Müslümanların siyasi kaderini konuşmaya başlamışlardır.⁴⁷ Zamanla da İstanbul sadece Osmanlı Devleti'nin değil bütün İslam dünyasının fiili olarak payitahtı haline gelmiştir.⁴⁸ Bu dönemdeki İslamcı izler çoğunlukla sosyal, kültürel ve dini özellikte olmuş ve zaman zaman siyasi içerikler barındırmıştır.

1.1 II. Abdülhamid'in Halifelik Anlayışı

Sultan II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin meşruiyet zeminini yeni bir temele oturtmak gereği doğmuş; 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra da gayrimüslim tebaasının çoğunluğunu kaybetmesiyle devlet, Tanzimat devrine göre daha bir İslami kimlik kazanmış ve halifelik kurumu Osmanlı dışındaki Müslümanlara hitap eder duruma gelip aktif bir siyaset olarak kullanılarak Osmanlı hilafeti geleneği yeniden oluşturulmuştur.⁴⁹ Birinci Meşrutiyet Anayasası'nın 3. maddesinde de Osmanlı sultanının bütün Müslümanların halifesi olduğu vurgulanmıştır.⁵⁰

II. Abdülhamid zamanında uygulandığı şekliyle İslamcılık - bir diğer tanımıyla Pan-İslamizm - , Osmanlı halifeliğine dış siyasette nüfuz elde edici her türlü politikadan oluşan faaliyetlerin tümünü meydana getirmiş, dünyadaki diğer Pan hareketler⁵¹ çerçevesinde değerlendirildiğinde önemli bir farkı vurgulanmış ve diğer Pan hareketler hegemonyacı, saldırgan bir politika ürünleriyken Osmanlı Pan-İslamizmi, savunmaya yönelik ve meşru varlığını artarak tehlikede gören bir devletin siyaseti olmuştur.⁵² Bu söylemlere ek olarak Huri İslamoğlu İnan'da:

“Burada önemli olan 19. yüzyılda devletin meşruiyet ilkesinin, giderek ilahi düzenden kaynaklanan yaygın bir adalet anlayışı olmaktan çıkmış olmasıdır. Artık meşruiyet bilinçli bir

⁴⁶ Özcan, a.g.e, s. 52.

⁴⁷ Aydın, Cemil “İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panislamist İmajı, 1839-1924”: Kara, İsmail \ Öz, Asım (Editörler) *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, Aralık 2013, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul, s. 47,68.

⁴⁸ Kara, İsmail (2020) *İslamcıların Siyasi Görüşleri I – Hilafet ve Meşrutiyet*, 5. Baskı, İstanbul, Dergâh Yay., s. 153.

⁴⁹ Deringil (2017), a.g.e, s. 29.

⁵⁰ Tunaya, Tarık Zafer (1985) “1876 Kanun-u Esasisi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. I, s. 30.

⁵¹ Pan Slavizm, Pan Germenizm, Pan Helenizm vs.

⁵² Deringil (2017), a.g.e, s. 30.

şekilde İslami öğeler çerçevesinde tanımlanan defansif bir ideoloji halini almıştır. Başka deyişle, Batı'nın getirdiği haksız düzene karşı hakkaniyetin dilini özgül bir ulusal ideoloji olarak tanımlanan İslamiyet almıştır. Abdülhamid döneminde bilinçli olarak formüle edilen hilafet kurumunun simgelediği İslam ulusalcılığını bu çerçevede içinde görmek önemlidir'' şeklindeki fikirlerini belirtmiştir.⁵³

Osmanlı Devleti'nin dış politikada desteğini aradığı İngiltere'nin, Osmanlı Devleti ile ilgili siyasetlerinde büyük bir değişim olmuş ve Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte Hindistan'ın güvenliği konusunda Osmanlı Devleti'nin önemi İngiltere için sona ermiştir. İngiltere; artık faaliyetlerine Rusya'yı durdurmak,⁵⁴ halifelliği kendi menfaatleri için kullanmak ve Osmanlı toprakları üzerinde kurulmasını desteklediği Ermeni ve Kürt devletleri üzerinden devam etmeyi düşünmüştür.⁵⁵ Bu durumu II. Abdülhamid'de şu şekilde açıklamıştır: *''İngilizlerin nihai hedefleri hilafeti ilga yahut Mısır'a nakil, bağımsız Ermenistan ve küçük bir uydu Anadolu Devleti kurmaktır.''*⁵⁶ Rusya'nın kadim politikalarını sürdürmeye devam etmesinden ve Almanya'nın da Osmanlı için büyük bir tehdit oluşturmamasından dolayı II. Abdülhamid dış ilişkilerde Almanya'yı tehdit unsuru olarak kullanmak istemiştir⁵⁷ ve II. Abdülhamid'in dış politika anlayışını Tahsin Paşa şu şekilde kanıtlamaktadır:

*''Sultan Hamid'in harici siyasette tuttuğu yol şu idi: Rusya'yı idare etmek, İngiltere ile asla mesele çıkarmamak, Almanya'ya dayanmak, Avusturya'nın gözüünün Makedonya'da olduğunu unutmamak, diğer devletlerle mümkün mertebe hoş geçinmek, Balkanları birbirine karıştırıp Bulgarlar ve Sırlar ve Yunanlılar arasında nifak ve ihtilaf yaratmak. Sultan Hamid Rusların vakit vakit başımıza getirmiş oldukları felaketleri hatırdan çıkaramaz, onun en yakınımızda gayet büyük ve korkunç bir düşman olduğunu sık sık söylerdi. Sultan Hamid'in Rusya'ya karşı İngiltere'den yardım beklenemeyeceği hakkındaki kanaati sarsılmaz bir halde idi.''*⁵⁸

1877-78 Rus Harbi'nde meydana gelen toprak ve nüfus kayıplarıyla birlikte 1878 yılında Kıbrıs'ın, 1881 yılında Tunus'un ve 1882 yılında da Mısır'ın kaybı II. Abdülhamid'i

⁵³ Deringil, Selim (2014), *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, 1. Baskı, İstanbul, Doğan Kitap Yay., s. 61.

⁵⁴ İngiltere'nin Ortadoğu ile alakalı büyük planları olduğu için bu planları gerçekleştirebilmek için Rusya'yı kontrol altına alabilmeyi hedeflemiştir. Bknz. Ademi, Rahman (2006) *''II. Abdülhamid Döneminde Makedonya Müslümanları''* (Doktora), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 233.

⁵⁵ Eraslan, Cezmi *''II. Abdülhamid ve İslam Birliği Siyaseti Üzerine Değerlendirmeler''* : Gün, Fahrettin \ Erbay, Halil İbrahim (Editörler) *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, Eylül 2018, TBMM Milli Saraylar Yay., İstanbul, s. 62,67. ; Armaoğlu, Fahir (2020) *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, 27. Baskı, İstanbul, Kronik Yay., s. 45-46.

⁵⁶ Dursun, A. Haluk (2002) *''Akabe Meselesi''*, *Türkler Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 126.

⁵⁷ Deringil, Selim (1985) *''II. Abdülhamid'in Dış Politikası''*, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. II, s. 307.

⁵⁸ Tahsin Paşa, a.g.e, s. 79.

yeni siyasi tercihler aramaya yönlendirmiştir. Rus Harbi'nden sonra Müslüman nüfusun artmasıyla değişen nüfus dengeleriyle birlikte ülke içinde ve dışında İslam birliğini güçlendirecek İslamcılık siyasetine geçmeyi düşünmüştür. Bu düşüncesinde sömürge altındaki Müslümanların Osmanlı Devleti ve halifesiyle ilgilenmeye başlamalarının da etkisi olmuştur ve II. Abdülhamid şu karara varmıştır: *“Milletin niyeti halis olup da beyhlerinde bir ittifak ve ittihat hasıl edilecek olursa devlet bunların her ikisinin ortasında bir politika ittihaz edebilir.”*⁵⁹ Bunu sağlayacak tek şey de İslam dini olarak görülmüş ve iç politikayla ile dış politika da İslami nitelik uygulanmıştır. Ayrıca Yunan Savaşı'nda sonuçları itibariyle belirleyici olmuş zira galibiyet küçük çaplı da olsa son yarım asır içerisinde Müslümanların Hristiyanlara karşı galip geldiği zafer olarak gerçekleşmiş ve İslam alemi ümitlenerek II. Abdülhamid'i muzaffer bir halife olarak selamlamıştır⁶⁰ ve bu konuyla ilgili II. Abdülhamid şunları da söylemiştir:

*“Müslümanlarla meskûn ülkelerle ilişkilerimiz genişletilmelidir ve hepimiz birlik ve beraberlik için çaba harcamalıyız. İslam'ın birliği devam ettiği sürece İngiltere, Fransa, Rusya ve Hollanda elimdedir, çünkü ağızından çıkacak tek bir kelimeyle ben halife olarak onların Müslüman tebaaları arasında cihadı (kutsal savaş) başlatabilirim ve bu Hristiyanlar için bir felaket olur. Bir gün Müslümanlar ayaklanacak ve kafirlerin boyunduruğundan silkinceklerdir. İngiltere, Hollanda ve Rusya hakimiyetindeki milyonlarca Müslüman yabancı hakimiyetinden kurtulmak için Allah'a yalvarmaktadır. Ümitlerini Peygamber Muhammed'in vekili halifeye bağlamışlardır. Bu durumda biz büyük güçlerle uğraşırken uysal kalamayız.”*⁶¹

II. Abdülhamid' göre: *“Osmanlı Devleti yeryüzündeki bütün Müslümanların ümididir. O halde Müslümanların ve öncelikle Osmanlı tebaasından olan Müslümanların en önemli sorumluluğu bu devleti korumak, hilafet ve saltanata sadakatle bağlı olmak ve mesele çıkarmamaktır.”*⁶² Bir diğer amacı ise, hilafetin gücünü Düvel-i Muazzama'ya kabul ettirmek ve Osmanlı Devleti'ni yeniden onların ittifak yapmak isteyebileceği bir güç haline getirmektir zira bunu gerçekleştirebilirlerse uluslararası siyasette önemli bir konuma gelebilirlerdi. Başka türlü Osmanlı Devleti'nin mali, insani ve askeri güçleri zayıf olduğundan bu hedefleri gerçekleştiremezdi.⁶³ Örneğin; 2 Mayıs 1888'de Hariciye Nezareti'nin

⁵⁹ BOA, Y.EE, 9/2638/72/4.

⁶⁰ Özcan, Azmi “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Dış Politika Uygulamaları Üzerine Tespitler” : Gün, Fahrettin \ Erbay, Halil İbrahim (Editörler) *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, Eylül 2018, TBMM Milli Saraylar Yay., İstanbul, s. 95.

⁶¹ Karpas, a.g.e, s. 284-285.

⁶² Özcan, Azmi, a.g.m, s. 97. ; Mustafa Kamil Paşa (2016) *Şark Meselesi*, 1. Baskı, İstanbul, Ark Yay. (Çev: Özcan, Mustafa), s. 44.

⁶³ Ademi, Rahman “II. Abdülhamid'in Balkan Siyaseti”: Bulut, Mehmet \ Kala, Muhammet Enes \ Salık, Nuri \ Nar, Maşallah (Editörler) *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Ocak 2019, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, s. 151.

bildirmesine göre Hindistan'da Arap halifeliği iddiasında bulunan Arapların sayısı artınca *Puncab Times* gazetesinin İngiltere gazetelerinden direkt olarak yayımlamış olduğu bir makalede Osmanlı halifeliğinin geçersiz olduğu iddiası ortaya atılmış ve buna karşılık olarak Osmanlı Bombay Başşehberderliği *Advocate of India* gazetesinde Osmanlı hilafeti için mühim bir tekzip yayımlamıştır:

“Bir İngiliz gazetesinin ifadesine göre Hindistan gazetelerinden biri tarafından vuku’bulan bazı iş’arat Dersaadetce mucib-i istiğrab olmuştur. Bu iş’arata nazaran bazı Arablar son üç asırdan beru Hanedan-ı Osmaniye’ye aid olan Hilafeti İslamiye’yi istirdada çalışıyorlarmış. Ve hiçbir vakit Zat-ı Şevketsemat-ı Hazret-i Padişahi’yi Halife-i Müslimin sıfatıyla tanımayarak, bugüne kadar aba ve ecdatlarının fezail ve hasailine riayet ederek nesl-i Hazret-i İsmail meşaihine izhar-i emniyet ve itimad ediyorlarmış. Dersaadet’de bu mübahaseye sırf tarihçe bir hata nazarıyla bakılmaktadır. Sultan Abdülhamid Han Hazretleri meşru ve yagane Halife-i Müslimin’dir. Ve Hilafet-i Kübrayı İslamiye kabil-i inkisam olmayub 1517 senesinde ced-i emcedleri Sultan Selim-i Evvel Hazretlerine Hulefayı Abbasiye’nin son Halifesi tarafından terk olunmuşdur. Emanet-i Mubareke-i Hazret-i Risaletpenahi nezd-i Hümayun-u Hazret-i Hilafetpenahi’de mahfuzdur. Zat-ı Şevketsemat-i Hazret-i Mülukane mahal-i mübareke-i İslamiye’nin Padişahı olub, sair unvanları miyanında Haremeyn-i Şerifeynin Muhafız ve Mudafii’ unvan-ı celilini haizdirler. Ve hükümderan-ı İslamiye’nin en ziyade sahibi-i kuvvet ve miknetidirler. Esbab-ı meşruha olmasa bile evsaf-ı hasail-i celile-i Hümayunları hasebiyle Hilafet-i İslamiye kendilerine raci’ olmak lazım gelir. Zira İslam noktai nazarından muhakeme olunur ise şurası derkardır ki eğer Hilafet-i Kübrayı İslamiye memalik-i Şahaneleri kıtaat-ı seleseye mümted olan zat-ı Şevketsemat-ı Hazret-i Padişahi’ye aid olmayubda serseri bir şeyhinde veya Necara, Afgan, Fas gibi küçük bir emirde olmuş olsa idi itibar ve mer’iyyetini zayi’ etmiş olur idi.”⁶⁴ Bunun üzerine Londra Sefareti ise, 16 Mayıs 1888’de bu tekzip yazısının Bombay, Kalküta, Madras ve Lahore’de çıkan gazetelerde yayımlandığını bildirerek ‘‘Hukuk-u Padişahi’nin mürur-u zamanla sakıt olmadığı’’nın kanıtlandığını bildirmiştir.⁶⁵

II. Abdülhamid’in kızı Ayşe Sultan’da hatıratında II. Abdülhamid’in ‘‘Cihadın kendisi değil, fakat ismi bizim elimizde bir silahtı. Ben bazen sefirleri tehdit etmek istediğim

⁶⁴ Deringil (2017), a.g.e, s. 38-39.

⁶⁵ Deringil (2017), a.g.e, s. 39.

*vakit, bir İslam halifesinin iki dudağı arasında bir kelime vardır. Allah bunu çıkartmasın derdim. Cihad bizim için ismi olup da cismi olmayan bir kuvvetti'' dediğini söylemektedir.*⁶⁶

II. Abdülhamid'in İslamcılık siyaseti odaklı yaptığı faaliyetlere bakılacak olursa, sömürge yönetiminde bulunan Müslümanlara Kur'an-ı Kerim ve dini eserler yollamak, küçük Müslüman devletlerin yöneticilerinin sorunlarına arabuluculukta bulunmak, haklarından mahrum kalan Müslümanlara yardım etmek ve Müslüman cemaatlere onların himayecisi olduğunu göstermek gibi uygulamalar sayılabilir. Bunların yanında dini gün ve merasimlerde ve halifenin hususi günlerinde İslam dünyasının birçok bölgelerinden gönderilen tebrik telgraflarını okuyup cevaplamak, bazı Müslüman ikamet bölgelerinde elçilikler açmak, çeşitli amaçlarla payitahta gelen Müslümanların yiyecek, içecek, ulaşım, barınma vs gibi ihtiyaçlarını karşılamak, Müslümanların dini hislerini rencide edecek faaliyetleri engellemek (İslam ve Peygamber aleyhtarı özellikler taşıyan oyunları önlemek⁶⁷), katı baskı uygulayan emperyalist devletlerin egemenliğindeki Müslüman evlatlarının Osmanlı Devleti'nde eğitim alabilmelerini sağlamak⁶⁸ gibi uygulamalar da halifenin kendilerini düşündüğünü, onlar için gayret sarf ettiğini gören Müslümanlar da Osmanlı Devleti'ne ve padişah-halifesine karşı sevgi oluşmasına sebep olmuştur.⁶⁹ Bunları kanıtlayan çeşitli sayıda belgeler de bulunmaktadır.⁷⁰ Hilafetin ve saltanatın merkezi olmasından dolayı İstanbul'da Aşiret Mektebi'ni inşa ettirmiş ve Suriye, Halep, Basra, Bağdat, Musul, Diyarbakır, Trablusgarp, Yemen, Hicaz, Bingazi, Kudüs ve Deyr ez Zor'dan gelen Arap aşiretlerine önceliği vermiştir.⁷¹ Ancak II. Abdülhamid bu faaliyetleri gerçekleştirirken Müslüman sömürgeleri olan devletlerle de herhangi bir sıkıntı yaşamak istememiş ve bu Müslümanlarla ilgili bir etkinlikte kendi adının ve konumunun karıştırılmasını da doğru bulmamıştır. Örnek olarak; Japonlara İslam'ı öğretmek için Batavyalı bir alimle birlikte kitap yazan Osmanlı memurunun isminin kitaba konulmasının onaylanmaması gösterilebilir.⁷²

II. Abdülhamid, İslamcılık siyasetinde Ahmet Cevdet Paşa, Gazi Osman Paşa, Ahmed Mithat Efendi gibi Türk asıllı danışmanlardan yararlandığı gibi Arap asıllılardan da

⁶⁶ Osmanoglu, a.g.e, s. 231.

⁶⁷ BOA, Y.A.HUS: 238\45, (10 M 1308\26 Ağustos 1890) – BOA, Y.A.HUS: 238\45, (12 Temmuz 1306\24 Temmuz 1890). Belgelerde; Hz. Peygamberin yaşamının olumsuz olarak sahneye konulduğu tiyatronun II. Abdülhamid tarafından engellenmesi ve bunun üzerine Hind Müslümanları dahil tüm Müslümanların sevinçleri dile getirilmektedir.

⁶⁸ Deringil (2017), a.g.e, s. 32.

⁶⁹ Eraslan, a.g.m, s. 64-65.

⁷⁰ BOA, Y.PRK.MŞ: 4\91, (H. 1310\1892-1893) Belgede; Çin'in Tinsin şehrinde bir bayram sabahı namaz sırasında Çin ve Hint'te İslam Halifesi olarak Sultan II. Abdülhamid'in adının hutbede okunmasından bahsediliyor. ; BOA, Y.PRK.AZJ: 31\17. (12 Zilhicce 1312\6 Haziran 1895) Belgede; Pekin'de yakın zamana kadar hutbede Abbasi halifesinin adı okunurken artık Osmanlı sultanının adının geçtiğinden ve II. Abdülhamid'in halifeliğinin Ümit Burnu'na kadar uzandığından ve sultanın orada yaşayan Müslüman halka hediyelelerini ve selamlarını götüren heyetin anlattıklarına dair bilgiler geçmektedir.

⁷¹ el Humeydi, Sa'd Samir "İslam Birliği Fikri ve Sultan II. Abdülhamid'in Rolü: Söylemde Başarı, Eylemde Çöküş" : Gün, Fahrettin \ Erbay, Halil İbrahim (Editörler) *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, Eylül 2018, TBMM Milli Saraylar Yay., İstanbul, s. 72.

⁷² Eraslan, a.g.m, s. 65.

yararlanmıştı. Bunların arasında sultanın ikinci kâtibi Ahmed İzzet Paşa el Abid, Ebulhüda es Sayyadi er Rifai, Şefik el Mueyyed Bey, Şefik el Kevrani Bey, Şukri Paşa el Eyyubi, Emir Abdulkadir el Cezairi'nin iki oğlu Muhammed Paşa ve Muhyiddin Paşa, Şeyh Muhammed Zafir, Şeyh Ahmed el Kayserili ve Cemaledin Afgani sayılabilir.⁷³

1.2 Düvel-i Muazzama'nın Halifeliği Değerlendirmeleri

İngiltere başta olmak üzere büyük devletler halifelğe büyük önem vermişler ve Müslümanlar için önemli bir konumda olduğuna Osmanlı Devleti'ni de inandırmışlardır. İngiltere'nin halifeliğin önemini fark etmesi XVIII. yüzyılın sonlarına denk gelmektedir. Bu tarihlerde Hindistan'daki egemenliğini kurma çabasında olduğundan Hindistan Müslümanlarının Osmanlı halifesine gösterdikleri saygı ve bağlılıkları kendi siyasetleri lehine kullanmak istemişler ve ayrıca 1860'larda Orta Asya'da yayılmakta olan Rusya'ya engel olmak için de hilafeti kullanmak istemişlerdir.⁷⁴ 1877-78 Rus Harbi sırasında Afganistan'da da kendi çıkarı için yine halifeliği kullanmak istemiştir. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Layard, II. Abdülhamid'in halifelğe gösterdiği hassasiyeti başka hiçbir şeyde göstermediğini belirtmiş ve sultanın en büyük arzusunun halifeliği korumak olduğunu bildirmiştir.⁷⁵

1870'lere gelindiğinde İngiltere başta olmak üzere Düvel-i Muazzama halifeliğinin kendileri aleyhinde kullanılacağı tehlikesiyle Osmanlı hilafetinin nüfuzunu kırmak için çalışmalar başlatmışlar ve İngiltere ile Fransa kendi egemenliklerinde alternatif bir hilafet arayışına girerek Osmanlı halifeliğini bitirmeye uğraşmışlardır.⁷⁶ II. Abdülhamid'de İngiltere'nin halifeliği Araplara devretmeyi düşündüğünü, bu kurumu kendi hakimiyetinde olarak çıkarları için Müslümanlar üzerinde uygulamak istediklerini belirtmiştir. İngiltere, Mekke Şerifi üzerinden bir Arap hilafeti oluşturmak istemiş ve buna kanıt olarak da halifenin Kureyşlilerden seçilmesi gerektiği gibi söylentiler yaymıştır. Bu konuyu İngiltere devleti içinde ilk gündeme getiren kişiler arasında İngiliz Dışişleri Bakanlığı danışmanı ve Arap dili-kültürü uzmanı George Percy Badger (1815-1888) gösterilebilir.⁷⁷ Ocak 1873'te dışişleri bakanlığına rapor hazırlayarak, Hz. Peygamberin Arap olmasından dolayı halifeliğin de Arap kurumu olduğunu belirtmiş ancak Osmanlı halifelerinin Asya Müslümanları arasında gerçek

⁷³ el Humeydi, a.g.m, s. 74. ; Findley, Carter V. (2010) *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity\A History, 1789-2007*, 1. Baskı, Yale University Press (Çeviren: Ayas, Güneş (2019) *Modern Türkiye Tarihi*, 7. Baskı, İstanbul, Timaş Yay., s. 149.

⁷⁴ Özcan, Azmi (1998) "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları, 1873-1909", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S: II, s. 49-50. ; Mustafa Kamil Paşa, a.g.e, s. 38.

⁷⁵ Turan, a.g.e. s. 84.

⁷⁶ Jr, Arthur Goldschmidt \ Davidson, Lawrence (2010) *A Concise History Of The Middle East*, 9. Baskı, USA, Westview Press, s. 188. ; Öke, Mim Kemal (2005) *Hilafet Hareketleri*, 3. Baskı, İstanbul, İrfan Yay., s. 30-31.

⁷⁷ Turan, a.g.e. s. 84.

halife olarak görüldüklerini söyleyerek şunları aktarmıştır: ‘‘ Eğer Araplar da Osmanlı sultanını aynı şekilde halife olarak tanırlarsa onun İslam alemindeki şöhret ve nüfuzu muazzam derecede artar. Bunun doğuracağı sonuç İngiltere’nin aleyhine olabilir. Bu yüzden İngiltere Araplar üzerindeki Osmanlı otoritesinin genişlemesini önlemeye çalışmalıdır.’’⁷⁸ İngiltere hükümeti artık böyle bir duruma kayıtsız kalmayacağını belirtmiş ve Hollanda’da İngiliz Dışişleri Bakanlığı’na halifeliğin İslam birliğini sağlayacak güçte olduğunu ve bu gerçekleşirse tehlikeli olabileceğini belirterek iş birliği teklifi etmiştir.

1876 Kanun-ı Esasi’sinde Osmanlı padişahının bütün Müslümanların halifesi olduğu bildirilmiş ve bu durum İngiliz dergi ve gazetelerinde tartışılmaya başlanmıştır. Liberal Parti parlamento üyesi ve eski Bengal Vali Yardımcısı Sir George Campbell bu durumu kabullenmemiş ve ‘‘Rus Çarı Katolik ile İngiliz Protestanlarının ne kadar lideriyse Osmanlı sultanı da Müslümanların o kadar halifesidir’’ demiştir.⁷⁹ Daha sonra eski Hindistan bürokratı George M. Birdwood (1832-1917), *Times* gazetesinde Campbell’i destekleyerek şunları söylemiştir: ‘‘Sultanın halifeliği gerçek değildir ve bu haliyle de Hindistan’daki İngiliz çıkarları açısından bir tehdit oluşturabilir. Bunu önlemek için oradaki Müslümanlara bu iddianın gayrimeşru ve zındıklık olduğunu özellikle vurgulamamız lazımdır.’’⁸⁰ 10 Ekim 1877’de ise yine *Times* gazetesinde aynı görüşü şöyle vurgulamıştır: ‘‘Osmanlı hilafeti gayrimeşru olup İslami temeli bulunmamaktadır. Buna rağmen dünya Müslümanları arasında kabul görmesi ise İslam dünyasına hâkim olan cehaletten dolayıdır. Osmanlı sultanı bu iddiasından vazgeçerek unvanı Mekke şerifine iade etse, Şark Meselesi hallolma yoluna girecektir.’’⁸¹

Arap coğrafyalarıyla yakın ilişkiler içerisinde olan İngiliz oryantalist Wilfrid Scawen Blunt (1840-1922), 1882’de yayınlanan *The Future of İslam* adlı eserinde, ‘‘Osmanlı hanedanı İslam’ın felaket sebebidir ve sonu yaklaşmıştır. Adı ister Abdülaziz olsun ister Abdülhamid olsun bir Osmanlı halifesi mevcut olduğu müddetçe İslam dünyasında moral ilerleme mümkün değildir ve içtihat kapısı tekrar açılmaz. Abdülhamid’in yönetimi ne adildir ne de İslam hukukuna uygundur. Tamamen askeri güce dayanan böyle bir yönetim uzun süre yaşayamaz, dolayısıyla hilafet yakın bir gelecekte Mekke ve Medine’ye nakledilecektir’’⁸² şeklinde açıklama yapmıştır. Ayrıca II. Abdülhamid’in İslamcılık siyasetinin İngiltere’nin sömürgeleri üzerindeki etkileri karşısında tedirginlikle ‘‘Rus işgali

⁷⁸ Özcan, ‘‘İngiltere’de Hilafet Tartışmaları, 1873-1909’’, s. 51.

⁷⁹ Turan, *a.g.e.* s. 85.

⁸⁰ Özcan, ‘‘İngiltere’de Hilafet Tartışmaları, 1873-1909’’, s. 53.

⁸¹ Turan, *a.g.e.* s. 85.

⁸² Özcan, ‘‘İngiltere’de Hilafet Tartışmaları, 1873-1909’’, s. 61.

baskısında kurtulan Sultan Abdülhamid'in yaptığı ilk iş propaganda teoreminin yeniden düzenlenmesidir. Hilafet otoritesi savının yaygınlık kazanması için Hindistan ve bütün Berberi eyaletlerine davetçiler göndermeye başladı. Abdülhamid, Avrupalı büyükelçilerle münasebetinden kaynaklanan konumu itibarıyla etki gücü olan büyük bir fayda elde etti'' demiş ve tüm Avrupa güçlerini kışkırtarak ''O, Avrupa tarafından gelen istekler şeriatla çeliştikçe, hep direnme kararlılığı göstermiştir'' şeklindeki düşüncesini aktarmıştır.⁸³ Qanat es-Suveys Üniversitesi'nden Dr. Tesnim Muhammed Harb, Blunt'ın Müslüman birliğini bölmek için İngiltere'nin danışmanı olduğunu belirtmiştir.⁸⁴

Stephen Duguid'de ''III. Selim, II. Mahmud ya da Tanzimat'ın tersine, Abdülhamid döneminde ayırt edici olan, (reform ve değişim siyasasının) tutarlı bir biçimde, daha baskın hissedilen bir ihtiyaca, yani imparatorluğun Müslüman halkı içindeki birliğe göre arka plana itilmesidir. Siyasetler ve öncelikler açısından 1878 yılı, Osmanlı'nın kendine bakışında temel bir değişikliği temsil eder'' şeklinde açıklamada bulunmuştur.⁸⁵ Ayrıca bu dönemin ünlü İtalyan oryantalistlerinden Carlo Alfonso Nallino da (1872-1938), II. Abdülhamid'in halifeliğinin siyasi işlevi üzerine değinerek ''Her şeyden önce Abdülhamid her durumda Avrupalı hükümetlerin tebaası olsalar bile Müslümanların koruyucusu gözükmeye çalışmıştır. Bu tavır Fransa'nın, Doğu Hristiyanlarının koruyucusu olma iddialarına benzemektedir'' şeklindeki düşüncelerini belirtmiştir.⁸⁶

Fransa'nın hilafetten çekincesi ise 1870-71 Cezayir İsyanı'nın sonucudur denilebilir zira Cezayir Müslümanları 1877-78'deki Rus Harbi'nde Balkanlarda kötü muamele gören Müslümanlara yakınlık göstermişler ve Fransa'da bu yakınlığı halifenin kışkırttığı Fransa aleyhtarı duygular olarak görmüştür. Ayrıca Fransa'nın, Tunus'un işgalini de Cezayir'i muhafaza edebilmek için şart olarak gördüğünü Fransız bir diplomatın yazdığı diplomatik bir muhtıradan görmekteyiz: ''Tunus'a sahip olmak, Cezayir'i muhafaza etmek istiyorsak bizim için şarttır. Bu bir kaziye, bir harita okumasını bilen herkese kendi kendini empoze eden açık bir gerçektir. Bu amaca varmak için önümüzde iki yol vardır: Bir himaye (protektora) tesis etmek veya bir olup bitti ile Tunus'u ele geçirmek. Ben bu ikinci çözümden yana olduğumu bildirmekte tereddüt etmiyorum.''⁸⁷ 1881'de Fransa Tunus'u işgal edince hakimiyetini doğuda Trablusgarp'a, güneyde Fizan'a doğru genişletmeyi düşününce direnişle karşılaşmış ve Kuzey

⁸³ Harb, Tesnim Muhammed ''Osmanlı Hilafetini Anlamada Batı Boyutu ve Scawen Blunt'' : Gün, Fahrettin \ Erbay, Halil İbrahim (Editörler) Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi, Eylül 2016, TBMM Milli Saraylar Yay., İstanbul, s. 42.

⁸⁴ Detaylı bilgi için bkz. Harb, a.g.m, s. 45.

⁸⁵ Deringil (2014), a.g.e, s. 60.

⁸⁶ Deringil (2017), a.g.e, s. 30-31.

⁸⁷ Karpat, a.g.e. s. 345.

Afrika’da ayaklanma çıkmasından çekinmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti asayiş sağlanması için Trablusgarp’a asker yollayınca, Tunus’un Urgama kabilesinin ileri gelenlerinden bir kısmı Türklerden yardım istemek amacıyla Trablusgarp’a gelince ve Tunus’tan birçok muhalif aile Osmanlı taraflarıyla temas kurunca Fransa Osmanlı hilafetinin kendi hakimiyetini engelleme faaliyetlerinde bulunduğunu düşünmüştür. Daha sonra Fransa, Tunus’un işgalinin yarattığı Müslüman tepkisinin Arap dünyasına genişlemesinden korktuğu için Şam ve Musul’daki konsoloslarına gizli talimatlar vererek bölgelerindeki Müslüman halklar hakkında bilgiler toplamalarını ve Abdülhamid’in herhangi bir İslamcı faaliyetlerde bulunup bulunmadığına dair deliller bulmalarını istemiş, cevap olarak da konsoloslar sultanın bazı Musul tarikatları ve dini liderlerle teması olsa da herhangi bir İslamcı faaliyetinin bulunduğuna dair delil sunamamışlardır.⁸⁸

İslamcı tehlikeye ilk değinen ve halifeyi ilk suçlayanlardan Fransız gazeteci Gabriel Charmes, Tunus’ta Fransız yönetimi kurulduktan sonra yazdığı *Hilafet Politikası ve Sonuçları* adlı makalesinde Müslümanların Fransız işgaline tepkilerini ve buna karşı Osmanlı Devleti’nin tüm Müslümanları seferber etmek için göstermiş olduğu çabaları anlatmış ve 1883’de yazmış olduğu kitabında da: “Sömürge imparatorluğu nedeniyle büyük bir Müslüman ve Arap devleti haline gelen Fransa, sultanın halifelik iddiası karşısında umursamaz bir tavır takınamaz, çünkü bu iddia Cezayir ve Tunus’taki Müslümanların Fransız egemenliğinin dışında kalan ve ondan üstün bir ruhani ve siyasi otoriteye bağlı oldukları anlamına gelir” demiştir.⁸⁹

İkdam Gazetesi’nin sahibi Ahmet Cevdet, bir Fransız Elçisi Bombar’ın hatıratından bahsederken şöyle açıklama yapmıştır:

“Sultan Abdülhamid Han, kendisi ile oynanılır bir padişah değildi. Çünkü muhakkaktır ki onun zamanında bütün Avrupa’da onun kadar siyasi hariciyyeye aşına bir diplomat yoktu. Büyük firaset sahibi bir diplomat olduğundan politika işlerini tehlikeli yerlerden geçmeyerek idare eder idi.”⁹⁰

II. Abdülhamid, hilafeti Müslümanların isyan etmelerini önlemek için de kullanmıştır. Örnek verilecek olursa; 1882’de Bosna-Hersek Müslümanları, Avusturya yönetimine karşı ayaklanınca Abdülhamid isyancıları yatıştırmış ve 1898 İspanyol-Amerikan Savaşı esnasında da ABD Abdülhamid’e başvurarak, ABD’nin Müslümanlar ile değil İspanya ile savaştığını

⁸⁸ Karpas, a.g.e. s. 348.

⁸⁹ Georgeon, a.g.e. s. 287.

⁹⁰ İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (1982) *Son Sadrazamlar III*, 3. Baskı, İstanbul, Dergâh Yay., s. 1285.

söyleyerek Filipinli Müslümanların Amerikalılara karşı durmamasını istemiştir.⁹¹ 1900’de birçok Çinli Müslümanın katıldığı Bokserler İsyanı sırasında da Alman İmparatoru II. Wilhelm, Abdülhamid’den halifelik konumunu kullanarak Müslümanların isyana katılmamalarını sağlamasını istemiş ve sultan Çin’e heyet – her ne kadar heyet vardığında isyan bastırılmış olsa da – göndermiştir.⁹² Alman İmparatoru II. Wilhelm Kudüs sonrası Şam’a yaptığı gezi sırasında da 8 Kasım 1898’de ‘*Majesteleri Sultan II. Abdülhamid’i ve dünyanın muhtelif bölgelerinde yaşayan ve halifeye biat etmiş olan 300 küsur milyon Müslümanı temin ederim ki Alman İmparatoru sonsuza dek sizin dostunuzdur*’ diyerek Weltpolitik siyaseti açısından önemli bir mesaj vermiştir.⁹³ Ayrıca II. Wilhelm, ‘... Türkiye’nin sakinlerinin sadece hükümlerleri değil, aynı zamanda halifeleri yani tanrının vekili olarak gördükleri sultana karşı kayıtsız şartsız itaatleriyle başka ülkeler için örnek olabileceklerini...’ söyleyerek Osmanlı toplumuna ve II. Abdülhamid’e gıpta ile baktığını göstermiştir.⁹⁴ François Georgeon’a göre de, II. Abdülhamid’in İslamcılığı Osmanlı Devleti’nin Weltpolitikidir.⁹⁵ Alman Dışişleri Bakanlığında görev yapmış ve arkeoloji eğitimi almış olan Max Freiherr von Oppenheim (1860-1946) ise, ‘*Kutsal İslam şehirlerinin bir Avrupalı gücün kontrolünde olmasına hemen hemen bütün Müslümanlar karşı idi. Bunu önlemenin yolu ise İstanbul’daki Sultan-Halife II. Abdülhamid’in etrafında birlik olmak*’ demiş⁹⁶ ve büyük bir Avrupa savaşı çıktığında Osmanlı Devleti İngiltere’ye karşı savaşa girerse İngilizlerin sömürgesindeki Müslümanların İngiltere’ye karşı isyana girişeceklerini, bunun için Sultan II. Abdülhamid’in cihat çağrısında bulunmasının yeterli olacağını, böyle bir durumda İngilizlerin sömürgesindeki Müslümanların ve Osmanlı Devleti’nin İngiltere’yi bir hayli uğraştıracak güçler olacaklarını ve bunun üzerine İngiltere’nin tüm gücünü sömürgelerini elde tutmak için harcamasıyla Almanya’nın savaş cephelerinde rahatça ilerleyebileceğini söylemiştir.⁹⁷

Düvel-i Muazzama’nın değişen politikalarıyla birlikte II. Abdülhamid’de şartların imkân vermesiyle hilafet odaklı İslamcılık siyasetini uygulayarak mali, insani ve askeri gücü zayıf olsa da bu siyasetle tüm Müslümanlara ulaşp Düvel-i Muazzama’nın nüfuzunu

⁹¹ Georgeon, a.g.e, s. 291.

⁹² Sırma, İhsan Süreyya (2016) *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*, 13. Baskı, İstanbul, Beyan Yay., s. 70-71. Detaylı bilgi için bkzn. Mutlu, Cengiz (2019) ‘Boksör Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid’in Nasihat Heyeti’, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, C: 123, S: 243, s. 313-330.

⁹³ Yorulmaz, Naci (2018) *Büyük Savaşın Kara Kutusu*, 1. Baskı, İstanbul, Kronik Yay., s. 218-219. ; Alkan, Necmettin (2018) *Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid*, 1. Baskı, İstanbul, Kronik Yay., s. 194.

⁹⁴ Çolak, Mustafa ‘Halifelik Üzerinde İngiliz-Alman Rekabeti ve II. Abdülhamid’ : Gün, Fahrettin \ Erbay, Halil İbrahim (Editörler) *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, Eylül 2016, TBMM Milli Saraylar Yay., İstanbul, s. 25.

⁹⁵ Georgeon, a.g.e, s. 292. ; Georgeon, François ‘Sultan Abdülhamid’in Hayali: Osmanlı İmparatorluğunu Düvel-i Muazzama Haline Getirmek’: Özyetgin, A. Melek (Editör) *Yıldız Saray Sohbetleri 2016*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sultan II. Abdülhamid Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, s. 17.

⁹⁶ Çolak, a.g.m, s. 23.

⁹⁷ Çolak, a.g.m, s. 27.

kırabileceğini ve Osmanlı Devleti'nin yeniden söz sahibi olabileceğini göstermeyi hedeflemiştir. Bu hedefinin gerçekleşme ihtimali dahi Düvel- Muazzama'yı tedirgin etmiş ve İslamcılık siyasetine karşı hamlelerde bulunmaya başlamışlardır. Belirtildiği üzere, İslamcılık siyaseti için Ortadoğu bir merkez durumunda görüldüğü için her iki tarafın siyasetinde de Ortadoğu'nun ehemmiyeti giderek artmıştır. İkinci bölümde; İslamcı siyasetin Ortadoğu'da hangi faaliyetler ve girişimlerle uygulandığı, ne derece başarılı olarak Müslümanları ve Düvel-i Muazzama'yı etkileyebildiği ve bunun sonucu olarak da Düvel-i Muazzama'nın karşı faaliyetleri incelenecektir.

2. İSLAMCI SİYASETİN ORTADOĞU'DA UYGULANMASI

Harita 1 – Ortadoğu Haritası. (<https://www.trthaber.com/foto-galeri/haritalarla-tarihe-kisa-bir-yolculuk/30196/sayfa-8.html>, 21.03.2022).

II. Abdülhamid'in İslamcı siyaseti için genelde Ortadoğu ve özelde Hicaz Osmanlı Devleti açısından tüm dünya Müslümanları ile kaynaştığı bir bölge olmuştur. Bu ehemmiyetinden dolayı da Düvel-i Muazzama'nın ilgisi hep bu bölgeler üzerinde olmuştur. Bundan dolayı bu bölümde; Hicaz Bölgesi'nden başlayarak diğer Ortadoğu bölgelerinde de II. Abdülhamid'in İslamcı siyasetinin uygulanmasının hem Müslümanlara hem de Düvel-i Muazzama'nın faaliyetlerine etkisi incelenecektir.

2.1 Hicaz Bölgesi

Harita II – Arap Yarımadası, Hicaz Haritası. (<https://nl.pinterest.com/pin/770889661210959535/?mt=login>, 21.03.2022).

Hicaz; Mekke, Medine ve Cidde ile bunlara bağımlı olan kaza ve nahiyelerden, doğudan Necid, batıdan Kızıldeniz, güneyden Asir sancağı, kuzeyden Kudüs sancağı ve Arış, Akabe muhafızlıkları ile çevrili bölgeden oluşmuştur.⁹⁸ Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı fethinden sonra Hicaz, Osmanlı hakimiyetine geçmiş ve Mekke emirlerinin ayrıcalıklı

⁹⁸ Kurşun, a.g.m, s. 437.

konumları korunmuştur. Hicaz valiler tarafından yönetilmiş ve valilerin dışında Mekke emirleri de bulunarak berat veya menşur ile tayin edilmiş ve Hicaz bölgesinde hutbelerde Osmanlı padişahlarının adları okunmuştur.⁹⁹ Mekke ve Medine kalelerine XIX. yüzyılın ikinci yarısına değin mukaddes beldele ve peygamber soyundan gelen emirlere olan saygıdan dolayı Osmanlı sancağı çekilmemiş ancak sömürge altındaki İslam ülkelerinden Hicaz'a gelen Müslümanların sayısının artmasından dolayı hakimiyet göstergesi olarak Osmanlı Devleti adı geçen kalelere sancak asılmasına karar vermiştir.¹⁰⁰ Bu konu hakkındaki bir çeviri de şöyle açıklama yapılmıştır: *‘‘Şevketlu Sultan Abdülhamid Han hazretleri Mekke-i Mükerrreme’de azim bir muvaffakiyete nail olmuşlardır. Şöyle ki Sultan Selim Han-ı Evvel zamanından beri Mekke-i Mükerrreme’de Osmanlı sancağının temevvüc ettiği görülmemiş iken bugün Kumandan Necib Paşa beher Cuma günleriyle eyyamı resmîyede Kala-i Hakani ile devair-i resmîyeye sancak keşide olunması için Şerif Abdülmuttalib Efendi’nin muvafakatını istihsal eylemiştir.’’¹⁰¹*

Hicaz, Osmanlılar için ayrıcalıklı konumda bulunduğu için halkı vergiden ve askerlikten muaf tutulmuştur. Devlet halkın ihtiyaçlarını karşılayarak bölgeyi imar etmiş ancak 1744’de Necid’de dini bir hareket olarak meydana gelen ve Suudluların benimsemesiyle siyasi bir role giren Vehhabilik, Hicaz bölgesi için 1750’lerden itibaren tehlikeli bir hal almaya başlamış ve Osmanlı Devleti’nin hakimiyeti sarsılmaya başlamıştır.¹⁰² Daha sonra Vehhabiler, Hicaz’a hakim olarak hutbelerde padişahın adının zikredilmesini yasaklamış ve idari görevlerdeki memurların görevlerini sonlandırarak yerlerine kendi görüşlerini benimseyen idarecileri getirmiştir.¹⁰³ Osmanlı Devleti o sıralarda Napolyon’un Mısır’ı işgaliyle uğraştığı için kalıcı önlemler alamamış ve Vehhabiler Mısır valisi Mehmed Ali Paşa tarafından durdurulunca (1818) II. Mahmud, Mehmed Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa’yı Cidde sancağı ile beraber Habeş eyaleti valiliğine ve Mekke şeyhülharemlğine atamıştır.¹⁰⁴ Böylece Hicaz bir anlamda Mısır valisinin hakimiyetinde olmuştur. Yakın çevresini kumandanlığa getiren Mehmed Ali Paşa, Hicaz’ın idari yapısında mühim değişikliklere gitmemiş yalnızca şeriflerin Cidde gümrüğünden aldıkları payları sonlandırarak Mısır hazinesine aktarmış bunun yanında da bölgenin idaresi kolay olmamış ve Mısırlı memurlarla kabile reislerinin anlaşmazlıklarından dolayı bazı isyanlar çıkmıştır. Zevi Zeyd

⁹⁹ Bostancı, Mustafa (2014) ‘‘Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Hicaz’da Hakimiyet Mücadelesi’’, *Gazi Akademik Bakış*, C. VII, S. XIII, s. 118.

¹⁰⁰ Kurşun, a.g.m, s. 437.

¹⁰¹ BOA, Y.EE 5\103, (4.6.1881).

¹⁰² Büyükkara, Mehmet Ali (2012) ‘‘Vehhabilik’’, *DİA*, c. 42, s. 611.

¹⁰³ Kurşun, a.g.m, s. 438.

¹⁰⁴ Akyıldız, Ali \ Kurşun, Zekeriya (2018) *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, 2. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay., s. 7. ; Kurşun, a.g.m, s. 438.

ailesinden Şerif Yahya'nın isyan etmesinden dolayı bu isyan Mısır'dan yollanılan askeri güçlerle bastırılarak şeriflik Zevi Avn ailesinden İbn Avn'a verilmiş (1827), ulufelerini elde edemeyen bazı isyancı Arnavut ve Türk askerini çevresinde toplayan Arnavut Mehmed Ağa'da kendisini Hicaz valisi ilan ederek Mekke'ye hareket etmiş ve Hicaz'da Mısır yönetimine karşı en büyük ayaklanmayı başlatsa da (1832) isyanı püskürtülmüştür.¹⁰⁵ Osmanlı hükümeti, Mısır valisinin bağımsız hareketlerinden rahatsız olsa da isyana tepki göstermemiş, Mehmed Ali Paşa yeğeni kumandasındaki güçleri Hicaz'a yollayarak isyanı bastırmış ancak bu seferde Hicaz, 1840 yılında Mısır meselesinin büyük devletlerin aracılığıyla çözülmesine kadar Mısır valisinin hakimiyetine girmiş ve bu tarihten sonra tekrar Osmanlı Devleti'nin kontrolüne girmiştir.¹⁰⁶

Osmanlı Devleti o dönemde Medine şeyhülharemlîği görevini yürüten Osman Paşa'yı Cidde valiliğine tayin ederek yeni düzenlemelere başlamış; Mısır eyaletinin veraset aracılığıyla Mehmed Ali Paşa'ya bırakılmasından dolayı Hicaz'ın sınırları yeniden belirlenmiş, başta sevk edilen 2000 mevcutlu askerden terhis olanların yerine ulaşım zorluğundan dolayı yenileri yollanamadığı için erlerin sayısı 800 kişiye inmiş, isyancı askerlerin barındırıldığı Hicaz'a Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılmasından sonra merkezden düzenli asker nakline başlanmış, bölgedeki kaleler onararak buralara yerleştirilen kuvvetlerin dışında Mekke-Medine arasındaki yolların güvenliğini temin etmek amacıyla 1500 kişilik seyyar kuvvet meydana getirilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁷

Hicaz, Cidde merkezli dört kaymakamlık ve üç muhafızlıktan meydana gelmiş, 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne göre 1868'de vilayete dönüştürülerek yeniden teşkilatlandırılmıştır. Buna göre; Mekke vilayet merkezi olup, Cidde ile Medine sancak durumuna getirilmiş, Cidde kaymakamına vali kaymakamı adı verilmiş, Medine de şeyhülharemlîği elinde bulundurarak muhafızın yönetimine bırakılmış ve Leys, Yenbu, el Vech ve Akabe kaza; Rabiğ, Taif, el Ula ve Hayber ise nahiye merkezi haline gelmiştir.¹⁰⁸ Vilayet merkezi ile sancaklarda idare meclisleri ve bunların yanında Cidde, Mekke ve Medine'de belediye teşkilatları oluşturulmuş, 1869'da Medine'de muhafızlık ile şeyhülharemlîk birbirinden ayrılmış ve Cidde ile Mekke, Medine sancaklarından meydana gelen Hicaz bu konumunu Osmanlı döneminin sonuna kadar muhafaza etmiştir.

¹⁰⁵ Kurşun, a.g.m, s. 438.

¹⁰⁶ Barlak, Hasan (2019) "Sultan II. Abdülhamid'in Haremeyn Hassasiyeti", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. VII, S. XVII, s. 129.

¹⁰⁷ Kurşun, a.g.m, s. 438.

¹⁰⁸ Kurşun, a.g.m, s. 438.

Hicaz bölgesine demiryolu yapılmasına yönelik ilk düşünceler de XIX. yüzyılın ikinci yarısında dile getirilmiş; 1864 yılında Alman asıllı Amerikalı mühendis Zimpel, Kızıldeniz ile Şam'ı birleştirecek bir demiryolu inşası amacıyla Osmanlı Devleti'ne teklifte bulununca başta cevapsız kalan teklif sonrasında incelenmesi için uzmanlara devredilmiş ancak gerçekleştirilen araştırma ve incelemeler sonucunda o bölgede ikamet eden kabilelerin tepkilerine neden olacağı ve denizyolu taşımacılığının demiryolu yapımından daha ucuz olmasından dolayı reddedilmiştir.¹⁰⁹

Hicaz'da Tanzimat reformları uygulanmak istense de gelen tepkilerle birlikte bu mümkün olmayarak isyanlar çıkmış hatta 1857'de köle ticaretinin yasaklanmasını içeren fermanın kararları bu tarz bir isyan nedeniyle uygulanamamıştır. Ancak tepkilere rağmen önemli girişimler yapılmış ve Tanzimat'tan sonra modern eğitim kurumları ile kütüphaneler açılarak 1874 yılından itibaren de Hicaz'da rüşdiyeler eğitime başlamış, 1860'da yapılmaya girişilen Mekke Mecidiye Hükümet Konağı II. Abdülhamid zamanında tamamlanmış, posta ve telgraf idareleri oluşturulmuş, Mekke ile Medine'de hacılar için misafirhaneler, hastahaneler, sıhhiye idareleri, karantinalar, su yolları ve çeşmeler ile Kızıldeniz limanlarında gümrük idareleri oluşturulmuş ve Hicaz Demiryolu'nun açılmasıyla (1908) Medine, İstanbul ile doğrudan bağlantılı merkez durumuna gelip idari yönden Hicaz'dan ayrılarak başşehir bağlı sancak durumuna gelmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra merkezîyetçi politikalara yer verilirken 1908'de emirliğe getirilen Şerif Hüseyin'in muhalif politikalarıyla karşılaşmış, Şerif Hüseyin valililerin faaliyetlerine mâni olmaya çalışarak Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerle ittifak kurup Haziran 1916'da Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ederek İngilizlerle Fransızların desteklemesiyle Medine dışında Hicaz'ın büyük bölümünü işgal edip kendisini Arap topraklarının kralı ilan etmiştir. Bunun üzerine İngilizler Suriye'yi işgal edip Hicaz'ın İstanbul ile bağlantısını kesse de Fahreddin Paşa Medine'yi teslim etmemiş ancak 30 Ekim 1918 Mondros Antlaşması'na rağmen direndiyse de 10 Ocak 1919'da Medine'den ayrılmak durumunda kalmış ve böylece Hicaz'da yaklaşık dört asırlık Osmanlı hakimiyeti sona ermiştir.¹¹⁰

¹⁰⁹ Gülsoy \ Ochsenwald, *a.g.m.*, s. 441.

¹¹⁰ Kurşun, *a.g.m.*, s. 439.

2.1.1 Hicaz'da İslamcılık

Halifenin yeni konumunu, İslam'ın genel olarak sözcüsü ve savunucusu şeklinde tanıtmak ve yaymak için Mekke bir merkez durumuna gelmiş ve Hicaz'da ne olursa olsun Osmanlı hakimiyetini korumak büyük önem kazanmıştır. Ayrıca II. Abdülhamid bu bölgenin önemini de şu şekilde ifade etmiştir: “...matlub olan şey devletin bekası olup bu da dört şeye münhasırdır. Birincisi dinimiz olan din-i İslam'ın muhafazası, ikincisi Hanedan-ı Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye'nin bekası, üçüncüsü Haremeyn-i Şerife'nin vikaye ve muhafazası, dördüncüsü payitahtımızın İstanbul kalması hususlarıdır.”¹¹¹ Bunun yanında bir Arap-Osmanlı çatışmasının çıkması muhtemel bölgesi olarak da Hicaz görülmüş ve biri Mekke'de diğeri Hicaz'ın geneli üzerinde otoritesi olan iki idareci arasında barış ve huzuru sağlamak öncelikli hale gelmiştir. Mekke'deki kutsal yerlerin yönetimi Hz. Muhammed'in soyundan gelen şerif veya emirin elinde bulunmuş ve şerifin Hicaz halkı ile kabileler üzerinde fazlaca nüfuzu bulunmuştur. Emirler ise Zeyd, Avn ve el Berekat ailelerinden gelerek bu mevki için birbirleriyle yarış halinde olmuşlardır.¹¹² Hicaz'daki vali ise idari iktidarı temsil etmiş ve emir, sultan tarafından tayin edilmiş olsa da iktidarın ruhani kısmını temsil etmiştir. Mekke şerifinin halifeye sadakatte bulunması sadece Hicaz'daki Osmanlı hakimiyetini garanti etmek için değil, ayrıca halifenin unvanının yasallaşması için de önemli görülmüştür. Osmanlı hükümeti, Hicaz'ı ayrıcalıklı bir yönetim birimi olarak görüp Mekke emirlerine saygı göstermekle birlikte, bazı Mekke emirleri Osmanlı idaresinden memnun olmayıp ilk fırsatta devlet idaresine muhalefet edip kendi çıkarlarına göre davranmışlardır. Buna örnek olarak Sultan Abdülhamid zamanında da tekrar emirliğe getirilen Abdülmuttalip'in faaliyetleri gösterilebilir. Osmanlı Devleti'nin esir ticaretini yasaklatmasını fırsat bilip çıkarları zedelenen zenginleri çevresine toplamış ve Islahat Fermanı'nın ilanı ile da Cidde'deki tüccar ve ulemaya mektuplar yollayarak Osmanlı Devleti'nin Hıristiyanlaştığı fikrini öne sürerek çöl Araplarından asker toplayıp Mekke'de bulunan Osmanlı askerinin gönderilmesini istemiştir.¹¹³ Valinin isteği ile emir Abdülmuttalip azledilerek sürgün edilmesi kararlaştırılmış ve Peygamber soyundan da gelse halifenin otoritesinin zedelenmemesi için cezalandırılmıştır. İngilizlerin 1879'dan sonra bazı Mekke emirlerini elde etme faaliyetleri ve Osmanlı

¹¹¹ BOA, Y.EE 4/29, (23.6.1895). ; Gündoğdu, Raşit (2019) *El- halifet'ul ahîru Es- Sultani'l 'Abdulhamîd Hân*, 1. Baskı, İstanbul, Rumuz Yay., s. 121.

¹¹² Karpat, a.g.e, s. 392.

¹¹³ Eraslan, a.g.e, s. 257-258.

hilafetinin aleyhinde girişimlerde bulunmaları üzerine Hicaz, Osmanlı yönetimi ve halifeliği için mühim bir konuma gelmiştir.¹¹⁴

2.1.2 Hicaz'da İngilizlerin Nüfuzu ve Faaliyetleri

Hicaz ile artmaya başlayan ticari ve siyasi ilişkilerden dolayı Kızıldeniz ve Arap yarımadası ile Hint yolunun güvenliği İngiltere için bir hayli önemliydi. Ekonomik ve sosyal hayatıyla hacca bağımlı olan Hicaz, Mekke başı çekmek üzere ithal mallarla dolu olan bir pazardı ve burada İngiliz ve Flemenk malları çoğunluğu oluşturmaktaydı.¹¹⁵ Bölgede üs elde etmek için Fransa ile uzun yıllar rekabet halinde olan İngiltere 1836 yılında stratejik önemi olan Kızıldeniz'in girişindeki Kamaran Adası'nı kömür deposu olarak kullanmak için ele geçirmek istemişse de bunu başaramamış, 1839'da Aden'i satın alarak mahzen olarak küçük bir kale inşa ettirmiş ve 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla da bölgeye ticari canlılık gelmiştir.¹¹⁶ 1880'lerde ise Osmanlı'nın İngiltere ile ilişkileri bozulunca İngilizler, Arap olan Mekke şerifinin meşru halife olduğunu söyleyip II. Abdülhamid'in halifeliği gasp ettiğini belirtmişler ve halifeliğin manevi gücünü kırmak için halifeliğin kendilerine ait olduğunu söyleyen Mekke Şerifleri ile münasebet kurmaya girişmişlerdir. Bu yolla II. Abdülhamid'in Hindistan Müslümanları üzerindeki etkisini kırmayı düşünmüşler ve ayrıca Suriye ile Bağdat'daki Arapları Osmanlı yönetiminden kurtarıp Mekke Şerifi'nin idaresine vermeyi planlamışlardır.¹¹⁷ İngilizler, Cidde'ye İngiliz konsolosluğunda James Zohrab'ı tayin etmişler ve Zohrab'da Peygamber soyundan gelmesinden dolayı Şerif Hüseyin Paşa'nın nüfuzunu Afganistan ile anlaşmalarında yönetmek isteyerek onu Afganistanlı Şir Ali'ye elçilik heyeti göndermesi için ikna etmiş ancak şerifin Mart 1880'de bir Afganlı tarafından öldürülmesiyle bu girişim gerçekleşmemiştir.¹¹⁸ Zohrab'a göre; Hicaz'da bir İngiliz himayesi oluşturulacaksa İngiltere bütün Müslüman dünyasını kendi menfaatlerine göre kullanabilirdi. Arap hükümetinin İngilizlerin himayesi ile Hicaz'da kurulması için çalışmaların yapıldığının haberinin alınması üzerine bunun incelenmesi için Osmanlı Devleti tarafından görüş bildirildiğine dair arşivde belgede bulunmaktadır.¹¹⁹ Bundan dolayı İngilizler yeni şerif olarak İngilizlerle iyi münasebetlerde bulunacağına dair güvence veren Avn ailesinden Avnürrefik Paşa'nın tayin edilmesini istemişler ancak Osmanlı idaresi yukarıda da bahsi geçen Abdülmuttalip'in atanmasını istemiş ve görüşmeler neticesinde Abdülmuttalip tayin

¹¹⁴ Karpas, a.g.e, s. 394. ; Köse, İsmail (2021) *İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı*, 4. Baskı, İstanbul, Kronik Yay., s. 61.

¹¹⁵ Sarıyıldız, Gülden “ II. Abdülhamid'in Hicaz'da Takip Ettiği Sıhhiye Politikası”, *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri Bildirileri*, 27-29 Mayıs 1992, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, s. 191-192.

¹¹⁶ Sarıyıldız, a.g.m, s. 192.

¹¹⁷ Eraslan, a.g.e, s. 260.

¹¹⁸ Karpas, a.g.e, s. 397.

¹¹⁹ BOA, Y.PRK.A. 2/64 (H-08-03-1297 \ M-19-02-1880). Belgede; iki İngiliz'in bu vesileyle Şerif Hüseyin Paşa tarafından Mekke'ye davet edilerek belli süre burada ikamet ettiği ve sonrasında aralarında anlaşma yapıldığı ve bu girişimin incelenmesi gerektiği bildirilmiştir.

edilmiştir. İngilizler, Hindistan ve Afganistan'daki faaliyetlerine düşman olmasından dolayı ve hacılarla mektuplar yollama, bazı bilindik kişilere özel mektuplar yazma gibi Hindistan Müslümanlarını İngilizlere karşı ayaklandırma faaliyetlerinden dolayı Abdülmuttalip'i istememişler ve buna karşılık İngilizler de Hindistan'da *en Nahle, Hilafet, el Mirat, Beyannametü'l Ummeti'l Arabiye* gibi Osmanlı'ya muhalif gazeteleri destekleyip dağıttırmışlardır.¹²⁰ Daha sonra İngilizler, Şerif Abdülmuttalip ile yakın münasebet kurarak onun Abdülhamid'in gözündeki imajını zedelemek istemişler ve şerifin Necid ile Şammar Şeyhlerini isyana katılmaya davet eden mektupları Hicaz Valisinin eline geçip şerif azledilince İngilizlerin isteği olmuş ve Avnürrefik Paşa 1904'de ölümüne kadar durduğu görevde İngilizlerin nüfuz ve faaliyetlerinin artmasına yardımcı olmuştur. Butrus Ebu Manneh, Abdülhamid'in Avnürrefik'i ve karşıt diğer şerifleri uzun süre bu mevkide tutmasını sultan-halifenin, Müslümanlara Peygamber'in kendi soyundan gelenlerden daha iyi baktığını ve şeriflerin İslam düşmanlarıyla işbirliği yapacak kadar alçaldıklarını göstermek ve "imamlar Kureyş'ten çıkar"¹²¹ tabirine inanmamalarını elde etmek için olduğunu söylemiş ancak Abdülhamid'in şerifi bu mevkide tutmasının asıl sebebi olarak şerifin, sultanın halifelik sıfatının meşruiyetini sorgulamaya girişmemesi gösterilmiştir.¹²²

İngilizler, *Beyannametü'l Ummeti'l Arabiye, el Mirat, en Nahle* ve rahip John Louis Sabunji tarafından çıkarılan *el Khalifa* gibi gazete ve broşürlerin yayınlanmasını desteklemişler ve İtalya ile Fransa'nın Doğu Afrika'da bazı coğrafyaları işgal etmelerinden ve Hicaz'a da göz koyduklarının anlaşılmasıyla Hicaz'ın bazı liderleri İstanbul'un hakimiyetindense Düvel-i Muazzama'nın hegemonyasından korkmaya başlamışlardır.¹²³ Arapça *el Hilafa* gazetesi ise Osmanlı'yı eleştirerek Arap milliyetçiliği ile halifeliğinin savunuculuğunu yapmıştır.¹²⁴ Fransa'da 1877 Paris'te Arapça *Al Sada*'yı yayınlayarak Osmanlı hilafetini hedef alan karşıt faaliyetlere girişmiştir.¹²⁵ 1880'lerin sonuna doğru ise İngilizler, halife karşıtı faaliyetlerinin ikinci merkezi olarak Hindistan'ı almışlar ve *Punjab Times* gazetesi üzerinden Osmanlı hilafetinin meşruiyetini sorgulamışlarsa da daha sonra İngilizler, Osmanlı hükümetinin girişimleriyle *Morning Post* gazetesinde tekzip yayınlamışlar ve Osmanlı hükümeti, padişahın kutsal toprakların hâmisi ve savunucusu, Hicaz'da dahil Osmanlı Devleti'nin sultanı olduğunu bildirmiştir.¹²⁶ Osmanlı halifeliğine karşı başlatılan

¹²⁰ Eraslan, a.g.e, s. 262.

¹²¹ İngilizler de bu görüşün ortaya atılmasına öncülük etmiştir. Bknz. Ademi, a.g.t, s. 73.

¹²² Karpat, a.g.e, s. 400.

¹²³ Karpat, a.g.e, s. 400.

¹²⁴ Koloğlu, Orhan (2017) *Avrupa'nın Kısacasında Abdülhamid*, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yay., s. 81.

¹²⁵ Koloğlu, Orhan (2020) *Abdülhamid Gerçeği*, 12. Baskı, İstanbul, Pozitif Yay., s. 148.

¹²⁶ Karpat, a.g.e, s. 401.

propaganda Abdülhamid'in hal'inden sonra da devam etmiş, hatta ünlü sözlükçü Sir James Redhouse Osmanlı halifeliğini destekler mahiyette şunları söylemiştir: *“Unvan genellikle Ortodoks Müslüman dünya, Sünni mezhebi tarafından tanınır ve kabul görür... Genel kabulleri muhtemelen kısmen Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün, kısmen de Mekke ve Medine kentlerini elinde tutmasının bir sonucu olmuştur... Padişahın en değerli unvanlarından biri Hadimü'l Haremeyn-i Şerifeyn idi.”*¹²⁷

Hicaz'a deniz yoluyla gelen hacıların çoğunluğunun Hint limanlarından gelmeleri de İngilizlerin hac ile çok yakından alakadar olmasının bir nedeniydi ve İngiltere, hacı mevcudundaki artışla birlikte ideolojik ve siyasi gücü olan hac trafiğini elde tutmak istemiştir.¹²⁸ Hicaz bölgesi başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin Arap halkı üzerinde nüfuzunu kesinleştirmek isteyen İngiltere haccı şu şekilde istismar etmiştir: İslam'ın liderliğini yürüten Osmanlı Devleti'nin kendi toprağını koruyamadığını göstermek için hac yolunun güvensiz olduğu propagandasını yapmış, Müslümanları Osmanlı hilafetinden soğutmak için Hindistan ve Cava gibi bölgelerden gelen sömürge Müslümanlarına hac sırasında maddi, manevi anlamda eşitsizlik yapıldığına dair iddialar ortaya atmış ve hac sırasında İslamcı siyaset yapılıp yapılmadığına dair kontrol yapılması için Cidde'de konsolosluk açmış – İngilizlerin bu girişimini örnek alan Rusya ve İtalya'da konsolosluk açmayı arzulasa da Osmanlı Devleti bunları engelleyebilmiştir - ilgili bölgelerdeki kabile şeyhlerini para ve sözlerle kendi taraflarına çekerek himayelerini elde etmeye girişmişler, bölgeye öğretmen, doktor ve mühendis görünümlü yolladıkları misyonerler ile Hıristiyanlık propagandası yapıp Cidde'de dükkanlara bu yönde ve Osmanlı halifeliğinin geçersiz olduğuna yönelik broşürler dağıtmışlar ve son olarak Osmanlı sultanın halifeliği zor kullanarak aldığı, İslam'dan uzak olduğu ve hilafetin Mekke şeriflerinin hakkı olduğuna dair makale yazan gazete ve dergileri maddi yönden destekleyerek dağıtımlarını yaptırmışlardır.¹²⁹

2.1.3 II. Abdülhamid'in Hicaz Siyaseti ve Faaliyetleri

Osmanlı hükümdarlarının unvanlarına göre sultan, başta *Emirü'l Müslimin* ve sonrasında *Hadimü'l Haremeynü'l Muhteremeyn* yani iki kutsal beldenin Mekke ile Medine'nin hizmetkarıdır.¹³⁰ Ayrıca II. Abdülhamid'de, *“Her zaman her yerde Emirü'l Müslimin unvanı başta gelmeli”* demiştir.¹³¹ Osmanlı sultanları için kutsal yerlere hizmet etmek hem kendi halklarının hem de İslam ümmetinin genelinin gözünde onları güçlendirmiş

¹²⁷ Deringil (2014), a.g.e, s. 68.

¹²⁸ Sarıyıldız, a.g.m, s. 192.

¹²⁹ Eraslan, a.g.e, s. 263-264.

¹³⁰ Georgeon, a.g.e, s. 277.

¹³¹ Georgeon, a.g.e, s. 268-269.

ve bu yüzden Hicaz vilayetinin kontrolünü sağlayıp bölgeyi her türlü yabancı sömürgelerinden korumak, güvenliği sağlamak, hacın gereği gibi yapılmasını sağlamak ve kutsal beldelerin bakım ve onarımı ile ilgilenmek başlıca görevleri arasında sayılmıştır.¹³² Tanzimat döneminde Hicaz'daki Osmanlı mevcudu kuvvetlendirilmiş ve 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla İstanbul ile iletişim kolaylaşmış, telgraf gelmiş ve Yemen tekrardan fethedildikten sonra Kızıldeniz ile Arabistan'da Osmanlı Devleti daha etkin olmaya başlamıştır.¹³³ II. Abdülhamid'de kutsal beldelere seleflerinden daha fazla ehemmiyet göstermiş ve onun içinde Hicaz'da Osmanlı hakimiyetinin devam etmesi, kutsal yerlerin güvenli halde bulunması, hacıların herhangi bir sorunla karşılaşmadan Mekke ve Medine'ye ulaşmaları başlıca görev olarak sayılmıştır.

Hac görevi sırasında İslam dünyasının her tarafından gelen Müslümanlar birbirleriyle görüşme imkanını bulmuş, birbirlerinin üzüntü ile sevinçlerine ortak olmuş ve sömürü tehlikesi altında bulunan din kardeşleri için az da olsa girişimde bulunabilmiştir. Bu yüzden Hicaz, halife-sultanın İslam dünyası ile kuvvetli ilişkiler kurabilmesi için kritik bir konumda olmasından dolayı bu bölgede 1895'te büyük çaplı düzenleme yapıldı. Kadar bazı faaliyetlerde bulunulmuştur ve bunlar şu şekilde ifade edilebilir: Hac sırasında gelip sonradan ülkelerine dönmeyen işgale uğramış Cezayir, Tunus, Sudan gibi ülkelerin Müslüman halkının bu bölgede yoğunlaşmasına engel olunmak istenmiş buna sebep olarak da bölgenin ticaret ve ziraata elverişsiz olması, büyük bölümü devletten maaş alarak Surre alaylarında görev alan görevlilerin artmasına engel olmak düşüncesi gösterilmiştir. Daha sonra güvenliği sağlamak ve zaaf göstermemeye özen göstermek için İngilizlerin, halifenin gayri meşruluğu iddiasına yönelik propagandalarına engel olmak, bölge eşrafının İngilizlere inanıp katılmaması için gönüllerini kazanmaya çalışmak, sömürge bölgelerinden gelen hacılardan fazla ücret alınmayarak fakirlerin devlet tarafından gönderilmesini sağlamak, askerlik süresini kısaltmak ve halifenin selamlarını iletme gibi bölgede güvenliği sağlayan askerin sıkılmaması ve görevini isteyerek yapmasını pekiştirebilecek faaliyetlerde bulunmak, o bölgelerdeki kabile şeyhlerine hilat, nişan ve rütbelere verilmesiyle gönüllerinin kazanılmasını sağlamak, İngilizlerin kışkırtmasıyla araları açılan Hicaz Valisi ile Mekke Emiri'nin iyi anlaşabilmeleri için arabulucular göndermek ve son olarak da Osmanlı saltanatı ile hilafet aleyhine yapılan

¹³² Jr \ Davidson, *a.g.e.*, s. 204.

¹³³ Georgeon, *a.g.e.*, s. 278-279.

İngiliz destekli yayınların artması üzerine haftada bir kez Türkçe ve Arapça gazetelerin çıkarılması için müracaatların yapılması faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.¹³⁴

Hicaz'da Eylül 1881'de kolera salgının çıkmasıyla ilk hafta 157 kişi hayatını kaybetmişken, haccın ikinci haftasında 42 kişi hayatını kaybetmiş ve vefat sayısındaki bu düşüş Osmanlı ordusunda binbaşı olan Osman Nuri Paşa'nın – daha sonra vali olmuştur - aldığı tedbirlerle olmuştur. Osmanlı hükümeti, kolera salgının tehlikesini azaltmak için 1865 Karma Hıfzıssıhha Konferansı'nın önerilerini tatbik etmeye başlamış, Hicaz'da bir sağlık encümeni oluşturmuş, Cidde'de karantina uygulamış ve Mekke'ye kalıcı bir hekim göndermiştir.¹³⁵ Daha sonra Osman Nuri Paşa öncülüğünde Zübeyde pınarından çıkan su sevkiyatı sistemi onarılmış, medreseler restore edilmiş, Taif'teki kışlalar tamir edilmiş, Mekke Harem'de düzenleme faaliyetleri yaptırılmış, vali konağı, karakol ve topçu kışlası inşa ettirilmiştir.¹³⁶ Ayrıca 1881'de Osmanlı hükümeti, salgından dolayı İngilizlerle Fransızları ülkelerinden gelecek olan hacı sayısının artmasıyla oluşacak sağlık tehlikesi hakkında uyarmış, bu uyarı Cezayir'de bulunan Fransa idaresinin işine yaramış ve Cezayir'den Mekke'ye gönderilen hacı sayısı azaltılmaya çalışılmıştır. Burada Fransızların hedefi, hacıların Fransız egemenliğine başkaldırmak amaçlı ve bu bölgeden silah vb teçhizatla dönmelerini önlemek olmuştur.¹³⁷

Sultan II. Abdülhamid'in Hicaz bölgesi ile ilgili faaliyetlerinde 1895'ten itibaren büyük ölçüde düzenlemeler yapılmıştır. Sömürgelerinden hacca giden başta İngilizler olmak üzere Fransa, Rusya ve Hollanda'nın Osmanlı hilafeti aleyhine gerçekleştirdikleri faaliyetleri engellemek için şu düzenlemeler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır: Mekke'den Medine'ye giderken çöl Araplarının saldırısına uğrayan Fransız, İngiliz, Rus ve Hollanda sömürgesindeki hacılar aracılığıyla Osmanlı dahili işlerine karışmaya başlayan devletler halifenin memleketin güvenliğini sağlayamadığı propagandasını yaptıklarından Hicaz bölgesinde güvenlik temin edilip yolculuklar kolaylaştırılmak istenmiştir. Dünyanın çeşitli bölgelerinden Hicaz'a gelen hacılar arasında meydana gelebilecek bulaşıcı hastalıkların salgına dönüşmemesi için Hicaz yakınlarında ilgili yerlerde yukarıda da bahsedildiği üzere karantina merkezleri oluşturulmuş, Hollandalı ve İngilizlerin şikayetine mahal vermemek amacıyla hacıların giderken de bir süre karantinada bulunmaları sağlanmak istenmiş ve herhangi bir salgına karşı tedbirli olmak için de hacdan önce bölgeye eczacı ve doktorlar yollanmış, zenzem suyunun mikroplu olduğuna

¹³⁴ Eraslan, *a.g.e.*, s. 265-266.

¹³⁵ Karpat, *a.g.e.*, s. 398.

¹³⁶ Georgeon, *a.g.e.*, s. 281.

¹³⁷ Karpat, *a.g.e.*, s. 398.

yönelik söylentileri engellemek için zemzem suyunun kullanım yeri temiz tutulup dağıtımı merkezlerle düzenlenmiştir.

Haremeyn'deki rehberlerin yanına hususiyetle Hintçe bilen görevliler tayin edilip İngilizlerin halklarının aldatıldıkları iddiaları yanıtlanarak ve karantina merkezlerinde yabancı dil bilen görevliler seçilerek hac esnasında yabancı hacılara hizmet vermek için dil bilen görevliler seçilmiş, halifenin İslam ile kutsal topraklara hizmet ve ilgisini göstermek ve Müslümanların birbirlerine aktarıp halifeye dualar etmelerini sağlayacak hastane, su yolları ve misafirhane inşaatları gibi hayır müesseseleri yaptırılmıştır. Hadimü'l Haremeyn olan halifenin bölgenin bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek güçte olduğunu göstermek için Hindistan Racalarının Ravza-i Mutahhara ve Kâbe'ye gönderdikleri yardımlar halife görev ve sorumluluklarının paylaşılmasını istemediği için reddedilmiş, hacıların büyük bir kısmı sadece geliş masraflarını karşılayabildikleri için 1895 senesinde halifenin kendi cebinden 1000, devlet hazinesinden 500 lira olmak üzere toplam 1500 lira yardım sağlanmış ve son olarak hacılardan gemi taşımacılığı ve deve ile taşıma miktarı olarak fazlaca ücret alınması Cavalı hacıları muhafaza etmek amaçlı Hollanda ve diğer devletlerin şikayetine neden olduğu için bölgeye bilindik kişilerden belirli maaş karşılığı teftiş heyeti gönderilmiştir.¹³⁸

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda İngiltere, Müslümanların Hristiyanlara saldırmasından endişelendiği için halkını korumak amacıyla Cidde'ye savaş gemisi göndermeyi denemiş ancak Osmanlı Devleti böyle bir şeyin olmayacağını söyleyerek buna engel olmuştur. Yine 1897'de harcamalar dolayısıyla vilayet bütçesi açık verince yakın vilayet bütçelerinden yararlanma yoluna gidilmiş ve Hicaz bölgesini yabancı propagandalardan korumak için her türlü vergiden muaf tutulma gibi ayrıcalıklı muamele yapılmıştır.¹³⁹ Hac seyahatinin koşulları da salgın dönemleri hariç iyileşmiş ve 1900 yılından sonra Mekke'de toplanan hacıların sayısı 130.000 ile 250.000 arasında değişmiş ve bununla birlikte yüzyılın sonuna gelindiğinde II. Abdülhamid Hicaz'da Osmanlı mevcudiyetini sağlamlaştırarak kendisinin halifelik konumunu güçlendirmiştir.¹⁴⁰ Hacıların Mekke'den Medine'ye farklı kabilelerle gönderilmesi, develerini bir buçuk saat mesafede bırakarak yürüyerek gitmeleri ve su kaynaklarının her kabile ertesi temizlenmesi gibi uygulanma gücü

¹³⁸ Eraslan, *a.g.e.*, s. 266-267.

¹³⁹ Eraslan, *a.g.e.*, s. 268.

¹⁴⁰ Georgeon, *a.g.e.*, s. 284.

olmayan tedbirlerde getirilmiş ancak olumsuz görülerek Hicaz Valisi Ahmet Ratıp Paşa tarafından reddedilmiştir.¹⁴¹

Hicaz üzerindeki nüfuzu artırmanın bir diğer göstergesi de dini, iktisadi, siyasi ve kültürel yönleri haiz bir gelenek olan, Hac mevsiminde Haremeyn'e gönderilen Surre Alayları idi. Müslümanlar için ayrı bir önemi olan, İslam'da kutsal görülen ülkelere maddi destek sağlamanın yanında hususiyetle hilafeti ellerinde bulunduran Abbasiler, Memlukler ve Osmanlılar açısından siyasi ve dini önemi olan bir girişimdi.¹⁴² İstanbul, Dimaşk, Bağdat ve Kahire gibi çıkış yerlerinde yılın en mühim dini ve siyasi törenlerini oluşturmuş ve yol güzergahı boyunca Surre'yi gönderen yönetimin dini kimliğinin önemli bir göstergesini ifade etmiştir. Buna başka bir örnek olarak da XIX. yüzyılın ikinci yarısından beri Mısır hıdivlerinin Surre Alayları'nı daha gösterişli hale getirip yılda üç merasim gerçekleştirmeleri, Kâbe ile Makam-ı İbrahim örtüsü ve mahmilini Kahire sokaklarında gezdirerek halkın katılımını oluşturmalarıyla İstanbul'a karşı gösterilen siyasi ve dini nüfuz mücadeleleri gösterilebilir.¹⁴³ II. Abdülhamid döneminde Surre Alayı'nın taşıdığı sadaka-i seniyyenin sayısı 3.503.613 kuruşa ulaşmış, her padişahın yaptığı Kabe'nin örtüsünün (Sitare-i Şerif) yenilenmesi işini 7 Eylül 1892'de Abdülhamid'de yaptırmak istemiş ve bu vesileyle Abdülaziz'in ismini taşıyan eski örtü değiştirilerek Abdülhamid'in adını taşıyan bir tarih nakşedilmiştir.¹⁴⁴

II. Abdülhamid, kendi adını taşıyan Hamidiye Suyu'nu Cidde'ye getirip, bazı devlet kurumlarının bakım ve yenilenmesini sağlamış, Taif'te Hz. Peygamber'in amcasının oğlu Abdullah b. Abbas ile Muhammed İbnü'l Hanefiyye'nin türbelerini onarmış, Yenbu' limanında tedbirler aldırarak güvenlik için sur yaptırmıştır.¹⁴⁵ Hz. Peygamber'in dünyaya geldiği ev tamir edilip bazı düzenlemeler yapılmış; Hz. Hatice, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Hamza ve Hz. Ümmü Hani'nin evleri tamir edilerek özel olarak hazırlanmış örtüler asılmış ve Ebu Kubeys Dağı'nın üzerinde Bilal-i Habeşi'nin ezan okuduğu alan onarılarak ziyarete açılmıştır.¹⁴⁶ Mekke'de bulunan fiziki yapıların durumlarının geliştirilmesine büyük ehemmiyet verilmiş, Mekke'yi muhafaza etmek, asayişini temin etmek için yapılmış kalelerden olan Hind, Hicaz Valisi Osman Nuri Paşa tarafından tamir edilerek genişletilmiş, kışla binası eklenmiş, Kabe'ye gelen hacıların konaklamaları için Harem-i Şerif'e yakın yerde

¹⁴¹ Eraslan, *a.g.e.*, s. 268-269.

¹⁴² Buzpınar, Tufan (2009) "Surre", *DİA*, c. 37, s. 569.

¹⁴³ Buzpınar, *a.g.m.*, s. 569.

¹⁴⁴ Deringil (2017), *a.g.e.*, s. 69.

¹⁴⁵ Küçükaşçı, Mustafa S. "Sultan II. Abdülhamid ve Haremeyn"; Yılmaz, Coşkun (Editör) *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Ocak 2014, Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul, s. 380.

¹⁴⁶ Küçükaşçı, *a.g.m.*, s. 387.

masrafları II. Abdülhamid'in ceb-i hümayunundan karşılanan misafirhane yapılmış, yapımına 1860'da başlanan Mecidiye Hükümet Konağı bitirilmiş, Hamidiye Kışlası, Safa Tepesi civarında polis noktası, karakol, revir, gasilhane, postahane gibi kamu binaları inşa ettirilmiştir. Mekke ve civarındaki su şebekeleri onarılarak su kaynakları arttırılmış, eğitim alanında rüşdiye, idadi gibi modern eğitim kurumları da ilk kez II. Abdülhamid döneminde kurulmuştur.

II. Abdülhamid döneminde Medine'ye de ayrı bir önem verilerek nüfuzun arttırılmasına yönelik faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Ravza-i Mutahhara ile Hz. Ayşe'nin odasına bakım ve onarım yapılmış, surları ile kalesi tamir edilip kışlası restore edilen ve yeni kulelerin eklendiği Medine kalesinin güneybatısına Hamidiye ismi verilen kapı ilave edilerek üzerine İstanbul'dan getirilen on tane direkli fener ile arma asılmış ve iki yanına Osmanlı çeşmesi inşa edilip tarih düşülmüştür. Sultan Abdülaziz'in yaptırdığı hükümet konağı, tophane ve hapishane ile başlatılan Medine'nin kültürel ve sosyal yapılaşma çalışmaları II. Abdülhamid'in yaptırmış olduğu karakol, tabya, istasyon, mahkeme, okul, postahane gibi kamu binalarıyla devam ederek, sağlık sektörüne Hamidiye Hastanesi dahil edilmiş, Medine'nin ehemmiyetli su kaynağı Aynüzzerkâ'nın kullanımının kolaylaşması için faaliyetler yapılarak su kuyuları kazılmış ve Mescid-i Nebevi'nin etrafına yaptırılan borular aracılığıyla su ulaştırılarak çeşme yapılmıştır.¹⁴⁷ Medine'nin kadim mezarlığı olan Cennetülbaki ile Uhud Şehitliği'nde de onarım ve bakım yapılarak, Hz. Peygamber'in babasına ait olduğu söylenen kabir restore edilmiş, Suud b. Abdülaziz'in kuvvetlerinin 1806'da Medine'yi istila etmesiyle tahrip ettiği Hz. Ayşe, Hz. Amine, Hz. Hasan, Hz. Abbas, Hz. Osman ve Hz. Halime'nin mezar taşları ve türbeleri yeniden yapılmış, Hz. Hamza'nın türbesiyle beraber Uhud Şehitliği'nde de onarım ve bakımlar yapılarak hicret zamanında Hz. Peygamber'in kurduğu Kuba Mescidi ile yedi mescid olarak bilinen Mesacid-i Seb'a da onarılmıştır.

II. Abdülhamid'in kutsal topraklara yapmış olduğu hizmetlerden birisi de kendi isteği üzerine hazırlanan, Mekke ile Medine'nin mühim fotoğraflarını içeren albüm koleksiyonları olup, Haremeyn için arşiv belgeleri konumundadırlar.

II. Abdülhamid, kutsal yerlerin koruyucusu unvanının tek sahibi olmasından dolayı kutsal yerlere gönderilen hediyeler konusunda da unvanı gereği tedbirli davranmış mesela 7 Mayıs 1882'de Kabe kapısı için Rampurlu bir nevvabın yolladığı 45.000 rupi kıymetinde

¹⁴⁷ Küçükaşçı, a.g.m, s. 390-391.

gümüş bir merdiveni sultanın, yabancı uyruktan bir kişinin böyle hediyeler verip imtiyaza sahip olmaması için irade göndererek geri çevirdiğini Cidde İngiliz konsolosu belirtmiştir.¹⁴⁸ Fas sultanları da halifeliğin kendilerine ait olduğunu daima iddia etmişlerdir. Fas hükümdarının Hicaz'da önceden mülk satın almak ve vakıf kurmak amaçlı izin istemek için İstanbul'a elçisini göndermesinden dolayı 21 Mart 1891'de, Fas veliahdının kalabalık bir grupla hacca gitme düşüncesi ile Hicaz ileri gelenlerine hediyeler götüreceğini belirtmesi hacca giderken fazlaca hediyelerin götürülmesinin siyasi emelleri olduğuna dair kuşku yarattığından bu meselede Osmanlı hükümeti Fas üzerinde bazı niyetleri olan İspanya'dan yardım istemiş ve Madrid'deki Osmanlı sefirine meselenin iç yüzünü araştırmak için İspanya Dışişleri Bakanlığı'nda incelemeler yürütme talimatı vermiştir.¹⁴⁹ 1886 kışında da Mısır'daki kötü hasadın ülkeden Hicaz'a senelik gıda ihtiyacını yollayamama tehlikesini ortaya çıkarması üzerine kutsal beldelerin yiyecek gereksiniminin Hindistan'dan sağlanması önerilmiş, padişah '*Hicaz'ın yiyecek ihtiyacının Bombay'dan sağlanması, kaçınılmaz olarak bölgedeki İngiliz itibarının artması anlamına geleceğinden, bunun İngiliz entrikalarından biri*'' olduğunu söyleyerek duruma el koymuştur.¹⁵⁰

2.1.4 Hamidiye-Hicaz Demiryolu

XIX. Yüzyıl başlarında dünyada demiryolu yapma çalışmaları başlamış ve demiryolu taşımacılıkta kolaylıklar getirdiği için Osmanlı idaresi tarafından içinde bulunulan sıkıntılı durumlardan kurtulma vesilesi olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde ilk girişimler 1830 Haziran'ında başlamış, 1856'da tamamlanan 211 kilometrelik İskenderiye-Kahire hattının – Osmanlı coğrafyasında yapımı tamamlanan ilk demiryolu - açılmasıyla faaliyete geçmiş, bu ilk hattın sonrasında 4 Ekim 1860'da 66 kilometrelik Köstence-Çernovada (Boğazköy) hattı, 10 Ocak 1866'da 93 kilometrelik İzmir-Kasaba hattı, 1 Temmuz 1866'da İzmir-Aydın hattı ve 7 Kasım 1866'da 224 kilometrelik Ruscuk-Varna hattı işletmeye açılmıştır.¹⁵¹ Bu hatlardan sonra daha büyük bir girişim olarak 1869 yılında Rumeli Demiryolları'nın kurulması kararlaştırılmış, Osmanlı ile Düvel-i Muazzama arasında çıkar çatışmalarına neden olduğu için inşaatına Yedikule-Büyükçekmece hattıyla 4 Haziran 1870'de başlanarak 1873'de 1279 kilometreye varmış ve böylece Paris, Berlin ve Viyana şehirleri İstanbul'a bağlanmıştır.¹⁵² Daha sonra Ağustos 1886'da 67 kilometrelik Mersin-Adana hattı ve 1897'de Alaşehir-Afyon

¹⁴⁸ Deringil (2014), a.g.e, s. 70.

¹⁴⁹ Deringil (2014), a.g.e, s. 71-72.

¹⁵⁰ Deringil (2014), a.g.e, s. 72.

¹⁵¹ Yılmaz, Ömer Faruk (2011) *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Hicaz Demiryolu Projesi*, 1. Baskı, İstanbul, Çamlıca Yay., s. 8.

¹⁵² Yılmaz, a.g.e, s. 8.

hattı, Eylül 1891’de Yafa-Kudüs hattı, Mayıs 1894’de Şam-Muzeyrib hattı açılmıştır.¹⁵³ II. Abdülhamid zamanında, demiryolları imtiyazları meselesinde de Düvel-i Muazzama’nın çıkar çatışmaları devam etmiş ve misal olarak İngiliz büyükelçisi Henry Layard, Osmanlı Devleti’nin güçlenebilmesi için İstanbul’u Bağdat ve Basra’ya ulaştıracak bir demiryolunun olması gerektiğini söylemiş, bu hat İngiltere aracılığıyla yapılırsa her çeşit emniyet vb faaliyetlerin İngilizler tarafından sağlanacağını ve Osmanlı Devleti’nin herhangi bir Rus saldırısına karşı korunacağını belirtmiştir.¹⁵⁴ II. Abdülhamid, Suriye ve Filistin’deki demiryollarının imtiyazını bu bölgeler açısından daha az zararsız bulduğu Fransızlara vermiş daha sonra bazı devletler de Bağdat Demiryolu imtiyazının kendilerine verileceğini düşünmüş ancak bu imtiyaz 1888’de Almanya’ya verilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid, Bağdat Demiryolu imtiyazını Almanlara verdikten sonra uzun zamandır yapılmasını planladığı Hicaz Demiryolu projesini gerçekleştirmeye karar vermiş, 2 Mayıs 1900 tarihinde yayımlanmış olduğu bir irade ile inşaata başlanmasını emretmiş ve inşaat 1 Eylül 1900’de gerçekleştirilen resmi bir tören sonrası başlamıştır.¹⁵⁵ Demiryolu hattının başta Şam’dan Mekke’ye ileride Akabe ile Cidde ve Yemen’e kadar genişletilmesi de gündeme gelmiştir. II. Abdülhamid’in demiryolu hattının yapımına başlanmasını emretmesinden sonra bütün mali, idari ve teknik hazırlıklar tamamlanmış ve inşaatın düzenlenmesini yürütecek komisyonlar oluşturulmuştur. Hicaz demiryolunun başlangıçtaki maliyeti 4 milyon lira olarak hesaplanmış ancak bu meblağ o dönemki Osmanlı maliyesi için fazla olduğu için projenin finansmanı açısından büyük sorun oluşturmuştur. Dış borçlar ve Rus Harbi’nin tazminat ödemelerinin devam etmesinden, devlet gelirlerinin çoğunluğunun bazı giderlere tahsis edilmesinden ve memur maaşlarının ekonomiyi sıkıntıya sokmasından dolayı maliyeti bu şekilde yüksek olan bir projenin yapılabilmesi için Müslümanlar tarafından temin edilecek bağışlarla gerçekleştirilmesine ve olası başka harcamaları karşılamak amacıyla da Ziraat Bankası’ndan kredi alınması kararlaştırılmıştır.¹⁵⁶ Bağış miktarının arzu edilen seviyeye gelmesi için başarılı faaliyetler yapılmış, bu projenin sadece Osmanlı Devleti’nin değil Dünya Müslümanlarının ortak eseri olduğu, İslam’a bağlılık için bu projenin desteklenmesi gerektiği yönünde ülke içinde ve dışında din adamları, gazeteci ve tüccarlardan yararlanılmıştır. İlk bağışı 50.000 lira ile II. Abdülhamid yapmış daha sonra nazırlar, yurt dışındaki Osmanlı temsilcilikleri, İslam ülkelerindeki birçok kişi bağış kampanyasına destek

¹⁵³ Yıldız Teknik Üniversitesi Sultan II. Abdülhamid Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ulaşım Kronolojisi, <http://sultanabdulhamid.yildiz.edu.tr/ii-abdulhamid/ulasim-kronolojisi/>, (04.06.2021).

¹⁵⁴ Yılmaz, a.g.e, s. 10.

¹⁵⁵ Gülsoy \ Ochsenwald, a.g.m, s. 441.

¹⁵⁶ Gülsoy \ Ochsenwald, a.g.m, s. 442.

vermiş ve çok sayıdaki memur gönüllü olarak kendi maaşlarını bağışlamıştır. Mısır, Rusya, Hindistan ve Fas Müslümanları¹⁵⁷ başta olmak üzere Endonezya, Singapur, Güney Afrika, Tunus, Cezayir, Avrupa’da bazı İslam toplulukları ve Amerika’dan da bağışta bulunulmuş ancak inşaatın ilerlemesi neticesinde artan masraflardan dolayı alınan bağışlardan demiryolunun finanse edilemeyeceği anlaşılmış bunun üzerine memur maaşlarından zorunlu kesintiler yapmak, iane pulları çıkarmak, bazı madenlerin işletme imtiyazlarını Hicaz Demiryolu Komisyon-ı Alisi’ne vermek, kurban derilerinin satılmasıyla elde edilen paraları katmak gibi çeşitli gelir kaynakları sağlanarak 1900-1908 yılları arasında projenin gelirleri giderlerinden fazla olacak şekilde demiryolu gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁸ Avusturya Büyükelçisi Pallavicini demiryolunun finansman işinin halledilmesi hakkındaki görüşünü “...*ancak zaman ilerledikçe finansal ve teknik güçlüklerin birer birer nasıl aşıldığını hepimiz büyük bir şaşkınlıkla izledik*” şeklinde belirtmiştir.¹⁵⁹

Demiryolunun teknik işlerinin yönetimi 1901’de Alman mühendis Meissner’e devredilmiş, onun yanında on yedi Türk, on iki Alman, beş İtalyan, beş Fransız, iki Avusturyalı, bir Belçikalı ve bir Rum olmak üzere kırk üç mühendis çalışmış ve inşaat ilerledikçe Avrupalı mühendislerin mevcudu azalıp Osmanlı mühendislerinin mevcudu artmış, öğrendikleri deneyimlerle kutsal beldelerdeki inşaatı tamamıyla Türk-Müslüman mühendisler tamamlamıştır.¹⁶⁰ İnşaata Şam-Der’a arasında başlanmış, Amman’a 1903’te, Maan’a 1904’te ulaşılmış, Maan’dan Akabe körfezine hat döşenerek Kızıldeniz’e ulaşılmak istense de 1906’da Osmanlı Devleti ile Mısır arasında ortaya çıkan sınır anlaşmazlığı hakkında İngiltere Mısır’ın lehine faaliyetlerde bulununca bu hattın inşasından vazgeçilmiştir.¹⁶¹ 1906’da Osmanlı askerleri Akabe ve Taba’yı işgal etmiş, İngiltere ultimatı vererek II. Abdülhamid’in askerlerini Sina Yarımadası’ndan çekmesini istemişler, Abdülhamid isteği reddedince bir komisyon Akabe’yi Osmanlılara, Taba’yı da Mısır’a bırakmıştır.¹⁶² Bu hatla demiryolunun Kızıldeniz’e ulaşması sayesinde gerekirse asker ve silah taşımacılığının kolaylaşp kıyıların savunma gücünün artacağı düşünülmüş ancak İngiltere, Kızıldeniz’deki askeri üstünlüğünün zayıflayacağı korkusuyla engel olmuştur.

¹⁵⁷ BOA, Y.PRK.HR: 31-88, (H. 29.10.1319 – M. 08.02.1902). Fas hükümetinin Hicaz Demiryolu için yardımda bulunmak istediğini bildirmesine dair belge.

¹⁵⁸ Gülsoy \ Ochsenwald, a.g.m, s. 442-443.

¹⁵⁹ Özyüksel, Murat “II. Abdülhamid’in Ortadoğu Nüfuz Mücadelesinde Son Hamlesi: Hicaz Demiryolu” : Gün, Fahrettin \ Erbay, Halil İbrahim (Editörler) *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, Eylül 2016, TBMM Milli Saraylar Yay., İstanbul, s. 83.

¹⁶⁰ Gülsoy \ Ochsenwald, a.g.m, s. 443. ; Gülünay, Candan Sezgin “Sultan II. Abdülhamid’in Teknolojik ve Endüstriyel Yeniliklere Bakışı” : Gün, Fahrettin \ Erbay, Halil İbrahim \ Kocaman İlhan (Editörler) *Sultan II. Abdülhamid Han Döneminden İzler*, Aralık 2016, TBMM Milli Saraylar Yay., İstanbul, s. 61.

¹⁶¹ Gülsoy \ Ochsenwald, a.g.m, s. 443.

¹⁶² Akabe Meselesi olarak bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Süslü, Azmi (1989) “Akabe Meselesi”, *DİA*, c. II, s. 211-212. ; Karpat, a.g.e, s. 409.

Hayfa Demiryolu 1905'te tamamlanıp Der'a Hayfa'ya bağlanınca Hicaz Demiryolu Akdeniz kıyılarına varmış, demiryolunun Maan'a ulaşmasından sonra işletme idaresi kurularak 1905'te eşya ve yolcu taşımacılığı başlamış, aynı sene Müdevvere'ye bir sene sonra da Medain-i Salih'e ulaşmasından sonra inşaatın tümü Müslüman mühendis, işçi ve teknisyenler tarafından tamamlanmıştır.¹⁶³ El Ula, gayrimüslimlerin girmeleri yasak olan kutsal beldelerin başlangıcını oluşturmuş ve 1907'de El Ula'ya 1908'de de Medine'ye varılmıştır.¹⁶⁴ II. Abdülhamid'in emriyle Medine'ye yaklaşılmasından sonra Hz. Peygamber'in ruhaniyetinin rahatsız olmaması açısından çelik yerine ağaç traversler ve rayların altına sesi önlemek için keçe yerleştirilmiştir.¹⁶⁵ 1464 kilometre olan Hicaz Demiryolu, yapılan bir törenle 1 Eylül 1908'de II. Abdülhamid tarafından işletmeye açılmıştır.¹⁶⁶ Hicaz'daki Osmanlı nüfuzunun güçlenmesini istemeyenler demiryolunun önce Mekke sonrasında da Yemen'e ulaştırılmasını engellemişler ancak Hicaz Demiryolu'nun yapılan haliyle Medine'de Osmanlı nüfuzu ile katkısı artmış, askeri erzak yollamak kolaylaşarak çok sayıda kişi Mekke ile Medine'ye ziyarete gitmeye başlamışlardır.¹⁶⁷ Bedevi liderleri, Hicaz demiryolunun açılmasıyla ticaret ve hac trafiklerinin değişip kazanç kaynaklarının zayıflamasından, demiryolunun bölgede Osmanlı siyasi ve askeri etkinliğini artırarak yerel güçlerin nüfuzunu kıracağından şüphelenmişler, 1908 yılında inşaatın Medine'ye doğru devam ettiği sıralarda birçok saldırılarda bulunmuşlar ve saldırılar demiryolu Medine'ye ulaştıktan sonra da devam etmiştir.

Resmî belgelerde Hamidiye-Hicaz Demiryolu olarak da bilinen demiryolunun yapımı bütün Müslümanların ortak girişimi olan Medine-Mekke ve Mekke-Cidde hatları Şerif Hüseyin'in ve onun ayaklandığı bedevi şeyhlerinin faaliyetleri sonucu gerçekleşmemiş, Haziran 1916'da Şerif Hüseyin'in İngilizlerle ittifak kurarak isyan etmesi sonucunda Hicaz Demiryolu'nun da sonu hazırlanmış ve saldırılara rağmen hattın büyük bir kısmı Osmanlı güçlerinin denetimi altında olsa da 10 Ocak 1919'da Medine'nin teslim olmasıyla Osmanlı hakimiyeti, Hicaz Demiryolu üzerinde sona ermiştir.¹⁶⁸

Genelde Osmanlı Devleti ve özelde II. Abdülhamid'in İslamcılık siyasetinin en başarılı faaliyeti olarak bilinen Hamidiye-Hicaz Demiryolu'nun yapılış amaçları şöyle açıklanabilir: Haccı kolaylaştırarak yabancı saldırısı durumunda kutsal toprakları korumak,

¹⁶³ Gülsoy \ Ochsenwald, *a.g.m.*, s. 443.

¹⁶⁴ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁶⁵ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 17-18.

¹⁶⁶ Gündoğdu, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁶⁷ Küçüktaşçı, *a.g.m.*, s. 383-384.

¹⁶⁸ Gülsoy \ Ochsenwald, *a.g.m.*, s. 444. ; Köse, İsmail (2020) *Büyük Oyunun Küçük Aktörü Şerif Hüseyin*, 2. Baskı, İstanbul, Kronik Yay., s. 12.

İngilizlerin Süveyş Kanalı aracılığıyla bölgeye saldırımları durumunda Osmanlı Devleti'nin de asker göndererek müdahale etmesini sağlamak ve demiryoluna yabancı müdahalesine mani olmak için hattın etrafında Osmanlı tebaasından olmayanlara maden işletme, ocak açma, ziraat yapma veya ikamet etme hakkını tanımamaktır.¹⁶⁹ II. Abdülhamid'de demiryolunun amaçları hakkında şunları belirtmiştir: *“Demiryolu bizim (yani Müslümanların) hala gelişmeye ve bu inisiyatife karşı gelmek için ellerinden gelen her şeyi yapmış olan İngilizlerin heveslerini kursaklarında bırakmaya muktedir olduğumuzu göstermiştir. Hicaz Demiryolu, Osmanlıların Süveyş Kanalı'nı kullanmalarına hacet bırakmayacak ve ihtiyaç halinde Hicaz'a tam bir güvenlik içinde asker göndermemize izin verecektir.”*¹⁷⁰ Mekke-Medine arası sebze-meyve ve tahıl tarımına elverişli duruma gelmiş ve ulaşım zorluğundan dolayı ürün pazara varamadan tarlada çürümüştür. Demiryolunun tamamlanmasıyla ucuza nakledilen bu ürünler topraktan elde edilen geliri arttıracak, kurban bayramı dolayısıyla küçük baş hayvan ticareti kolaylaşacak ve bunun yanında devlet dini bilgileri öğretmek amacıyla ilk ve ortaokullar açarak insanların eğitim ve öğretim seviyesini artırarak daha refah içinde yaşamalarını sağlayacaktır.¹⁷¹ Müslümanlar arasındaki bağlar da sıkılaştırılarak Müslüman dayanışması yanında İngiliz ihaneti ve kurnazlığı etkisini yitirip Arap şeyhlerinin sadakati sağlanarak İngilizlerin zor durumda bırakılması düşünülmüştür.¹⁷² II. Abdülhamid'in ifadesiyle *“Müslümanlar arasındaki bağı öylesine güçlendirmektir ki, İngiliz hainliği ve hilekarlığı bu sağlam kayaya çarparak parçalansın”*.¹⁷³

Hamidiye-Hicaz Demiryolu tamamlanınca II. Abdülhamid'in dünya Müslümanları üzerindeki nüfuzuna mühim katkıda bulunmuş ve Müslümanlar halifeye mektup, telgraf ve şiirler yazıp göndererek minnet ve şükran duygularını iletmişlerdir.¹⁷⁴ Abdülhamid, İslam aleminden belki de umduğunun da üzerinde destek ve saygınlık elde etmiş ve bu durumu *Die Katholischen Missionen* adlı derginin yazarı, *“...bir vuruşta bütün İslam aleminin en popüler adamı, günün kahramanı oldu”* şeklinde açıklamıştır.¹⁷⁵ Wilfrid Scawent Blunt'da II. Abdülhamid'in İslamcılık genelindeki faaliyetlerinin başarısını *“Bütün bu gelişmeler, Abdülhamid'in yalnızca Türk alimlerinin desteğini kazanmadığına, aynı zamanda toprakları dışındaki kamuoyundan büyük bir kesimin de sempatisini kazandığını anlamamıza sebep olmuştur. Abdülhamid büyük bir din kahramanına dönüşmeye başlamıştır. Halbuki ben bir yıl*

¹⁶⁹ Eraslan, a.g.e, s. 270-271. ; Yılmazçelik, İbrahim “Çöküş”: Gündüz, Tufan (Editör) (2013) *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, 3. Baskı, Ankara, Grafiker Yay., s. 528.

¹⁷⁰ Karpat, a.g.e, s. 409.

¹⁷¹ Eraslan, a.g.e, s. 272.

¹⁷² Karpat, a.g.e, s. 408-409.

¹⁷³ Engin, Vahdettin (2018) *Bir Devrin Son Sultani II. Abdülhamid*, 6. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yay., s. 242.

¹⁷⁴ Eraslan, a.g.e, s. 272.

¹⁷⁵ Özyüksel, a.g.m, s. 85.

*önce Cidde'deyken durum böyle değildi. Geçen sekiz ay zarfında hadiseler hızlıca gelişmiş ve Sultan Abdülhamid en iyi kartlarını oynamıştır'' ve de ''Bundan yirmi yıl önce bir Osmanlı padişahının herhangi bir Arap'ın gönlünde destek bulma kabilinden bir duygu uyandırması neredeyse imkansızdı. Aynı şekilde Kuzey Afrika'daki Müslümanların sempatisini kazanabilmesi de. Zira buralardaki Müslümanlar çağlar boyu bu davaya muhalefet etmişlerdi'' şeklinde açıklamıştır.*¹⁷⁶

¹⁷⁶ Harb, a.g.m, s. 42-43. ; Buzpinar, Tufan (1999) ''Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nde Gelişim Süreci'', *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. II, s. 173.

2.2 Basra Körfezi

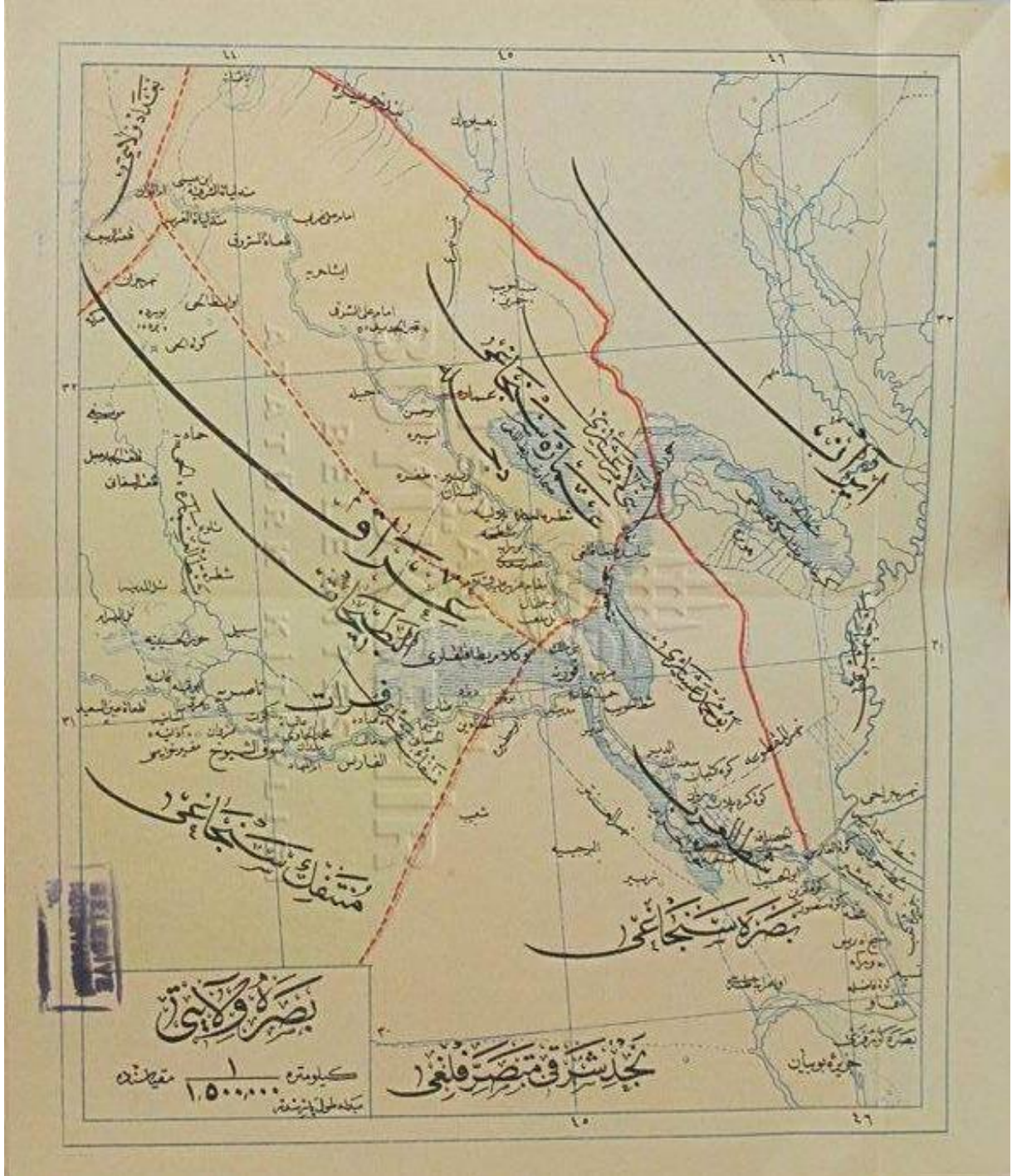
Arabistan Yarımadasının doğusu ile İran'ın güneybatısı arasında bulunan, Hint Okyanusu'na bağlı körfezdir. XIX. Yüzyıldan beri uluslararası alanda Basra Körfezi'nin ehemmiyeti artmış ve burada Osmanlı Devleti ile İran dışında Düvel-i Muazzama'nın faaliyetleri de artarak dikkat çekmeye başlamıştır. Bu bölümde; II. Abdülhamid'in hem hakimiyetini muhafaza etmek amaçlı faaliyetleri hem de İslamcı siyasetinin uygulanması bu bölgede de ağırlığını hissettiren Düvel-i Muazzama'nın faaliyetleri de dikkate alınarak incelenecektir.

2.2.1 Irak

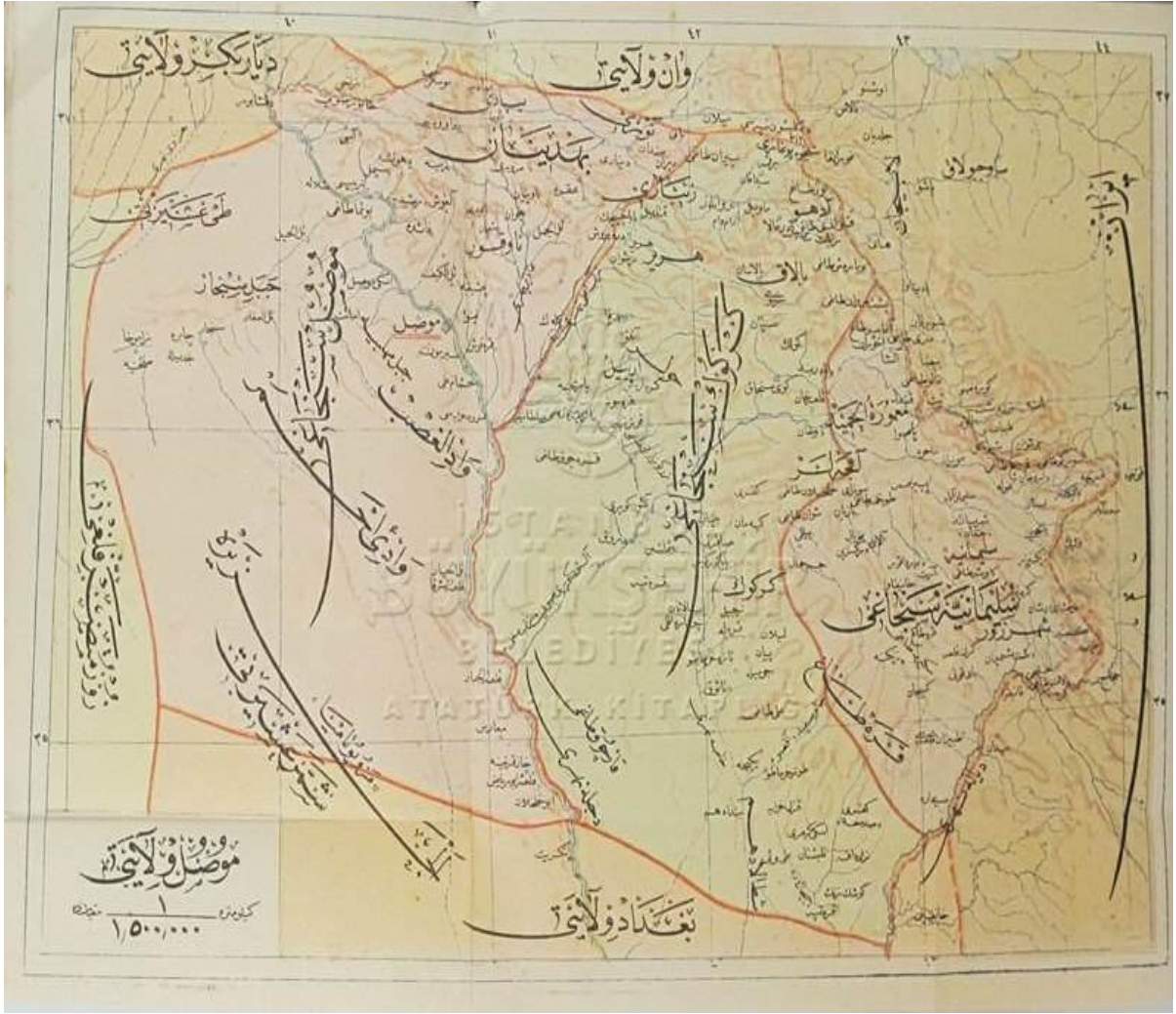
Harita IV – Bağdat Vilayeti Haritası, (<http://osmanlicalisani.blogspot.com/2019/05/>, 21.03.2022).

Irak; kuzeyde Türkiye ile 331 kilometrelik bir sınıra sahip olup, doğuda İran, güneyde Suudi Arabistan ve Kuveyt, batıda Ürdün ve Suriye ile çevrilidir. Ayrıca Basra Körfezi'ndeki dar kıyı şeridiyle de dünya denizlerine açılmaktadır. Geçmişte Mezopotamya olarak bilinen, stratejik önemde olan, sulak ve bereketli Irak toprakları en eski asırlardan beri birçok göç ve istilaya maruz kalarak birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır.

Harita V – Basra Vilayeti Haritasi. (<http://osmanlialisani.blogspot.com/2019/05/>, 21.03.2022).

Osmanlı Devleti’de, Yavuz Sultan Selim’in Suriye ile Mısır’ı fethiyle birlikte Irak bölgesiyle ilgilenmeye başlamış ve bunda iktisadi sebepler yanında siyasi ve dini sebepler de etkili olmuştur. Bağdat’ın Safeviler’in egemenliğinde olması, Suriye limanlarına sahip olan Osmanlı Devleti için kaygı verici bir durum meydana getirmiş; Bağdat-Basra hattına hakim olarak Basra’dan beri Anadolu ve Suriye’ye ulaşan ticaret yollarında kontrolü elde tutma isteği ön plana çıkmış ve bunun yanında Osmanlı Devleti’ne karşı bu bölgede yayılmaya başlayan Safeviler’in nüfuzunu kırarak dini yönden de onlarla etkili bir mücadeleye girilerek etkilerini ortadan kaldırma anlayışı önemli bir sebep oluşturmıştır.¹⁷⁷

Harita VI – Musul Vilayeti Haritası. (<http://osmanlicalisani.blogspot.com/2019/05/>, 21.03.2022).

Irak, Osmanlı Devleti tarafından XVI. yüzyılda aşama aşama fethedilerek; 1516-17’de Musul, 1534’te Bağdat, 1538 ile 1546 yılları arasında da Basra alınmıştır. Irak; merkezden uzak bir bölge, bir sınır bölgesi olarak istilaya elverişli, yoğun bir Şii nüfusa sahip

¹⁷⁷ Mantran, Robert (1999) ‘‘Irak – Osmanlı Dönemi’’, *DİA*, c. XIX, s. 91.

ve ekonomik açıdan fakir bir aşiret bölgesi olarak kalmıştır. Merkezin direkt denetimi altında bulunan Bağdat, İran'a karşı savunma merkezi olarak düşünülerek buraya mühim bir garnizon kurulmuş; kuzeyde, Kerkük ve Süleymaniye yakınlarında Kürt emirler Musul'daki Osmanlı beylerbeyinin idaresinde İran sınırını muhafaza etmeleri için yerel idareciler veya vergi toplayıcıları olarak görevlendirilmişler, güneyde ise XVII. yüzyıl sonunda Basra Körfezi'ndeki Portekiz ile Hollanda tehlikesi sona erene kadar Basra deniz üssü olarak önemini korumuş ancak Hint Okyanusu ticaretinin Basra Körfezi'nden Kızıldeniz'e kaymasıyla Basra, ticaret merkezi olarak önemini zamanla kaybetmiştir.¹⁷⁸ Mısır ile Yemen gibi devlete sonradan katılan merkezden uzak diğer eyaletler gibi Irak, klasik Osmanlı idari sistemiyle tam olarak bütünleşmemiş ve İstanbul burada titiz bir idari kontrol sağlayamamıştır. Bunun yanında merkezin kontrolü, İran ile XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde son bulacak savaşlarla ve zaman zaman meydana gelen İran işgalleriyle daha da zayıflamış ve iktidar boşluğu o bölgedeki yerel nüfuz sahibi kişilerle doldurulmuştur. Örneğin; Bağdat'ta Gürcü Memluklar ile Musul'daki yerel bir aile Celililer. Bunun yanında 1747'den 1831'e kadar Bağdat, Basra ile beraber Memluk paşaları tarafından yönetilmiş; Celililer, 1726'dan beri Musul'un yönetimini ele geçirmişler ve Süleymaniye Kürt Baban ailesinin hakimiyetinde, diğer Kürt bölgeleri de yerel emirlerin hakimiyeti altına girmişlerdir.¹⁷⁹

II. Mahmud (1808-1839) zamanında merkezi yönetim, eyaletler üzerindeki hakimiyetini yeniden kurmaya ve reforma tabi olmuş merkezîyetçi bir yerel yönetim sistemi tesis etmeye başlamış ve bu süreç yavaş yavaş devam ederek 1820'lerde Balkan ve Anadolu eyaletlerinde sıkı bir hakimiyet kurulmuş ve 1831'de de sıra Bağdat'a gelmiştir. Halep valisi Ali Rıza Paşa, Bağdat'ın Memluk valisi olan Davud Paşa'nın askeri güçsüzlüğünden faydalanarak mühim bir direniş olmadan şehri ele geçirmiş, 1834'te Musul da merkezi idarenin hakimiyetine girmiş, Diyarbakır ile Revanduz yakınlarındaki Kürt emirliklerin itaat altına alınması senelerce devam etmiş ve Süleymaniye'deki Babanların hakimiyet altına alınması da 1850'lerde gerçekleşmiştir. Bağdat'ta merkezi idarenin tekrardan kurulmasıyla güvenlik sorunu reformlara göre öncelik kazanmış, valiler birçok yerel isyanlarla ve 1831-33 yıllarında Suriye'yi işgal eden Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın Irak'a yönelik tehditleriyle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bunun yanında 1839'da Suriye'nin direkt idaresinin yeniden İstanbul'a geçmesinden sonra Irak'ta reform yapmak amacıyla girişim imkânı doğsa da 1839 sonrasında Irak'ta reformlar yeniden gecikmiş çünkü Tanzimat reformları her yerde

¹⁷⁸ Çetinsaya, *a.g.e.*, s. 29-30.

¹⁷⁹ Çetinsaya, *a.g.e.*, s. 31.

aynı anda uygulanamayacağı için merkezden uzak diğer eyaletler gibi Irak da sırasını beklemiştir.

Tanzimat reformları ilk başta, valilerin görevlerinin birçoğunu İstanbul tarafından tayin edilen ve İstanbul'a karşı yükümlü olan başka memurlara devrederek valilerin özerkliğini kırmaya çalışmıştır. Yapılan yeniliklerle valilerin ekonomik bağımsızlıkları kısıtlanmış, vergi tahsilatı İstanbul'dan gönderilen sivil vergi memurlarına ve sonrasında askeri idarecilere devredilmiş, her eyaletteki idari birimler tekrardan düzenlenerek geleneksel sancak kavramı kullanılmış, valilerin özerkliğinin kırılmasıyla hem eyalet hem de sancak düzeylerinde yerel halktan temsilciler, çoğunlukla nüfuzlu eşraf ile dini cemaat liderlerinin olduğu danışma meclisleri meydana getirilmiş ve ordu da bölgeler esas alınarak yeniden teşkilatlandırılmıştır.¹⁸⁰ 1841'de Şam merkezli olarak oluşturulan Arabistan Ordusu; Suriye, Kilikya, Irak ve Arap yarımadasından sorumlu olmuş, 1848'de Irak ve Hicaz Ordusu adıyla merkezi Bağdat olan yeni bir ordu oluşturulmuş ve sonrasında bu ordu 6. Ordu adını kullanmıştır. Reformlar Bağdat'ta 1844'te, Musul'da 1848'de tatbik edilmeye başlansa da Bağdat'ta 1849'a kadar çok büyük bir değişiklik olmamıştır. Zira Tanzimat reformlarının Irak'ta gerçekleştirilmesi ekonomik olarak maliyetli, merkezi bütçeden büyük oranda katkı gerektirmiş ayrıca meydana gelen yerel isyanlar ile bazı aşiretlerin vergi ödememesi bölge gelirlerini kısıtlamış ve Irak'ta görevli askerlerin maaşlarının ödenmesinde de sık sık sorunlar çıkmıştır.

Merkezi hükümet 1851'de Irak'taki sıkıntıların tek bir idare altında daha iyi çözülebileceğini düşünerek Musul'u Bağdat'ın bir sancağı yapmış ve Irak valiliği ile ordu komutanlığı da birleştirilmiştir. Bunun üzerine Irak ve Hicaz Ordusu müşiri Namık Paşa 1851'de Bağdat valisinin görevlerini de alarak, dokuz ay müddetçe aşiretleri hakimiyet altına alma, nüfus sayımını tekrardan başlatma, orduya gelir sağlayarak ve sulama ile nehir ulaşımında yenileştirmelerde bulunarak Irak sorunlarını ele almaya başlamıştır. Daha sonra Mehmed Reşid Paşa'nın tayiniyle Kasım 1852'de askeri ve mali idareciler ile eyalet meclisi dahil eyalet yönetiminin her birimi direk valinin idaresine bağlanmış, 1858'de valiler; eyaletteki idareciler üzerindeki kontrollerinin artmasının yanında merkezi hükümetin bütün kurumlarının da mahalli temsilcileri durumuna gelmişlerdir. Bunların yanında Mehmed Reşid Paşa yolsuzluğu engellemeye çalışarak vergi gelirlerini ve Hicaz'a tahıl sağlamak için ihracatı artırmış, bazı sulama kanallarını temizletip açtırmış, aşiretlerin yerleştirilmesi ile ilgilenmiş ve

¹⁸⁰ Çetinsaya, *a.g.e.*, s. 33.

1855 yılında sermayesinin bir bölümünü devlet bir bölümünü yerel tüccarların verdiği bir buharlı gemi şirketi kurarak nehir ulaşımı amacıyla da Antwerp'e¹⁸¹ iki buharlı gemi siparişi vermiştir. Ekim 1861'de Namık Paşa ikinci kez Bağdat'a vali ve müşir olarak görevlendirilmiş, onun Bağdat'ta görevlendirildiği beş buçuk yıl reformlar açısından faydalı olmuş ve imar faaliyetleri ile idari reformların yanında Dicle nehrinde ulaşımı ilerletmekle, tarımsal üretimi fazlaştırmakla ilgilenmiş ve reformcuların istekleri doğrultusunda artan tarımsal üretim ile ticaret, eyaletin vergi gelirlerinin de artmasına etki etmiştir.

1867 yılından sonra valilik ve müşirliği birleştirme çalışmasından vazgeçilmiştir. Daha sonra Bağdat'a Tuna vilayetinde büyük ün yapmış olan reformcu bir vali olarak tanınan Midhat Paşa görevlendirilmiştir. Midhat Paşa Bağdat'ta üç yıl kadar (1869-1872) görev yapmış ve 1858 Arazi Kanunnamesi ile 1864 Vilayet Nizamnamesi adlı iki önemli reform kanununu Irak'ta uygulamaya koymuştur. Arazi Kanunnamesi, devlet mülkleri üzerindeki devlet tasarrufunu tekrardan kurmak, asıl çiftçileri desteklemek, tarımsal verimliliği ve vergi gelirlerini artırmayı amaçlasa da uygulama aşaması yavaş ilerleyip zaman zaman da zıt etki meydana getirmiştir.¹⁸² 1864 Vilayet Nizamnamesi ise; yerel yönetimin genel manada tekrar teşkilatlandırılmasını amaçlamıştır. Bağdat yeni sisteme resmen 1867'de eklenmiş ancak Vilayet Nizamnamesi'nin Irak'ta tam olarak tatbik edilmesine 1869 başında Midhat Paşa'nın tayini sonrasında başlanmıştır. Bunların yanında Midhat Paşa'nın Irak'taki faaliyetleri ordu ile eğitimde bayındırlık ve reform hizmetleri olarak sayılabilir. Midhat Paşa; aşiret isyanlarını askeri güçle bastırarak 1858 Arazi Kanunnamesi'ni tatbik başlamış, toprak sorununu Irak'taki aşiret sorununun kilidi olarak gördüğünden vergilendirme ile toprak rejiminde bazı kökten yeniliklere girişmiş, mirî arazileri tapularıyla birlikte bu toprakları işleyenlere vermeyi düşünmüş, vergi sorununu aşiret isyanlarının ana nedenlerinden biri olarak gördüğü için bütün alanlarda vergi miktarlarını düşürmüş, bazı yerlerde birkaç büyük mukataalar ayrılarak uygun tapu miktarları karşılığında halka bölüştürülmüş, bu sistem etkili olarak tatbik edildiği Bağdat vilayetinde aşiret karışıklıklarını engellemekte faydalı olmuş ve bununla birlikte Midhat Paşa devlet gelirleri açısından zararlı görülen ihtisab resmi gibi birkaç eski vergileri kaldırarak bunun yerine aşar vergisini gündeme getirmiştir.

Midhat Paşa; 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne elverişli olarak Irak'ta vilayet sistemini tam olarak kurarak askerlik meselesini incelemiş, halktan tepki almasına rağmen bütün

¹⁸¹ Belçika'da Flaman bölgesinde yer alan bir liman kentidir.

¹⁸² Çetinsaya, a.g.e, s. 38. ; Çetinsaya, Gökhan (1999) "Irak – XIX. yüzyıl", *DİA*, c. XIX, s. 94.

vilayette kur'a¹⁸³ usulünü tatbik etmeye başlamış, Dicle ile Fırat'ta ulaşımı ve sulamayı geliştirmeye gayret etmiş, yeni gemiler satın alarak mevcut gemileri onartmış, Basra limanında bazı düzenlemeler yanında Basra ile İstanbul arasında Süveyş Kanalı üzerinden hareket eden bir buharlı gemi hizmete girmiş, geniş çaplı drenaj ve sulama işleriyle ilgilenilerek bir matbaa, *Zevra* adlı bir vilayet gazetesi, bir hastane, bir sanayi mektebi, Kazımeyn'e kadar ulaşan bir atlı tramvay ve yeni fabrikalar olmak üzere bazı bayındırlık hizmetleri de meydana getirilmiştir.¹⁸⁴ Midhat Paşa, 1872'de eski rakibi olan Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasıyla görevinden azledilmiş, daha sonra Vilayet Nizamnamesi'nin adem-i merkeziyetçi bulunan taraflarına karşı birçok tepkiler meydana gelmiş, bu nizamname muhaliflere göre valileri koloni valisi yada yarı bağımsız olan vassal beylerin yetkilerine hakim olduğu tavaif-i müluk konumuna koyduğu için yürürlükten kaldırılmasa da 1872-1876 yılları arasında valilerin geniş yetkilerini azaltmayı sağlayan birçok değişiklik, onarma ve eklemeler yapılmıştır. 1872'de Midhat Paşa'nın görevden ayrılmasıyla 1876'da II. Abdülhamid'in tahta geçmesi arasında geçen zamanda Bağdat'a birçok valiler tayin olunsada vilayette etkili faaliyetlerde bulunamamışlar, tek farklılık olarak da 1875'te Basra Bağdat'tan ayrılarak müstakil bir vilayet durumuna getirilmiştir.

Irak'ta nüfus çoğunluk olarak kırsal kesimde yaşamış, kırsal nüfus da büyük çoğunlukla aşiretlerden meydana gelmiştir. Bir araştırmaya göre, şehirli nüfus 1867'de toplam nüfusun %24'ünü, 1890'da %25'ini ve 1905'te de %24'ünü meydana getirmiştir.¹⁸⁵ Aşiret nüfusu; yerleşik, göçebe ve yarı-göçebe aşiretler olarak ayrılarak; göçebe aşiretler, Irak'ın toplam yüzölçümünün yaklaşık olarak %60'ını oluşturan batı ve güneybatıdaki çölde ikamet etmişler ve hükümetin aşiretleri yerleştirme gayretlerinin etkisiyle XIX. yüzyıl sonunda göçebelerin mevcudunda büyük bir düşüş ve yerleşik aşiret nüfusunda da artış meydana gelmiştir. Dini çizgilerle de bölünmüş olan Osmanlı Irak'ı başlıca üç dini bölgeye ayrılmıştır: Çoğunlukla Şii Arap güneyde, ağırlıklı Sünni Arap batıda, ağırlıklı Sünni Kürt kuzeyde yer almış, hususiyetle Musul'da birçok Hristiyan ve Bağdat'ta da yoğun bir Yahudi cemaati yer almıştır. Bunlarla birlikte Musul vilayetindeki nüfus; Kürtler, Araplar, Farslar, Türkmenler, Ermeniler, Süryaniler, Keldaniler, Yahudiler, Sabiler, Yezidiler ve başkaları olmak üzere

¹⁸³ Bağdat Vilayeti merkezinde bulunan 6. Ordu'nun asker ihtiyacı uygunsuz kişilerden seçildiği gibi bazen de hafif suçları olan mahkumlardan yararlanılmış ve bunlarla düzen ve intizam eksikliği olan bir ordu meydana geldiği için Askeri kur'a usulü uygulanmaya konulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. **Korkmaz, Adem** (2009) "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği" (Yüksek Lisans), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, s. 27,30.

¹⁸⁴ Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği dönemindeki faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. **Korkmaz, a.g.t.**, s. 1-153.

¹⁸⁵ **Çetinsaya, a.g.e.**, s. 47.

etnik olarak da birbirinden ayrılmıştır.¹⁸⁶ XIX. yüzyılda Şii mezhebinin Irak'ta genişleyerek büyümesi, Şii nüfusun büyüklüğünün Osmanlı idaresi için büyük bir sorun oluşturmaları ve bunların yanında yine Müslüman toplumda da tarikatlar başta Musul olmak üzere Irak'taki üç vilayette yaygınlık göstermiş; Rifaiyye ile Kadiriyye Bağdat ve Basra vilayetlerinde Arap nüfus arasında nüfuz mücadelesi ile uğraşırken, Nakşibendiyye-Halidiyye ve Kadiriyye'de Kürt bölgelerinde yarış halinde olmuşlardır.

2.2.2 II. Abdülhamid'in Irak Siyaseti ve Faaliyetleri

II. Abdülhamid'in başkatibi Tahsin Paşa hatıratında, II. Abdülhamid'in Irak'taki siyasetini şu şekilde açıklamıştır: *‘‘Sultan Hamid'in Irak, Yemen gibi uzak memleketler hakkında tatbik ettiği hususi bir siyaset vardı ki bunun adına müstemleke siyaseti denilebilirdi. Buraların halkı memleketin diğer aksamında oturanlar gibi ve aynı kanun ve şekillerde idare olunamayacağını takdir etmiş olan Sultan Hamid ora ahalisinin kabiliyetlerine göre bir idare sistemi kabul etmişti.’’*¹⁸⁷

II. Abdülhamid döneminde yerel idarenin temelini de 1864'te meydana getirilen vilayet sistemi oluşturmuştur. Irak bu sisteme göre zamanla değişikliğe uğrasa da Bağdat, Basra ve Musul olarak üç vilayete bölünmüş¹⁸⁸, Basra ilk defa 1875'te ayrı vilayet durumuna gelse de 1880-1884 yılları arasında yeniden Bağdat'a bağlanmış, Musul da 1878'de yeniden ayrı bir vilayet durumuna gelmiş ve 1884'ten beri üç vilayet şeklindeki bölünme devam etmiştir. XX. yüzyılın başlangıcında Bağdat vilayeti, Bağdat, Kerbela ve Divaniye olarak üç sancaktan; Basra vilayeti, Müntefik, Ammare, Necid ve Basra olarak dört sancaktan; Musul vilayeti ise Musul, Süleymaniye ve Kerkük olarak üç sancaktan meydana gelmiştir. Irak'taki bu üç vilayetin tüm ordu birlikleri merkezi Bağdat olan 6. Ordu'ya bağlıydı ve 1896'dan beri 6. Ordu'nun kuvvetini diğer Osmanlı kuvvetlerinininkiyle eş duruma getirebilmek için birçok girişimlerde bulunulsa da 1905 itibarıyla muvazzaf güçler hala 20.000 küsurun üstüne çıkamamış bunun yanında da 6. Ordu Irak vilayetleri gelirlerinin neredeyse yarısını tüketmiştir.¹⁸⁹

¹⁸⁶ Çetinsaya, a.g.e, s. 48. ; Şaban, İbrahim (2011) ‘‘XIX. Yüzyıl Osmanlı Irak'ında Edebi ve Kültürel Çevre’’ (Doktora), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 15.

¹⁸⁷ Tahsin Paşa, a.g.e, s. 235. ; II. Abdülhamid ile birlikte Irak bölgesine özel bir ehemmiyet verilmeye başlanmış ve bunun nedeni olarak da Mısır'ın zamanla Osmanlı yönetiminden uzaklaşmasını Irak'ta dengelemek ve Irak bölgesinin bir emrivakiyle Düvel-i Muazzama'nın işgaline uğramasına mani olmak gösterilebilir. Bundan dolayı II. Abdülhamid; Irak bölgesinin her durumuyla yakından alakadar olarak, gelecek sayfalarda da görüleceği üzere yerli ile yabancı uzmanlara raporlar hazırlatıp yapılması mümkün olan projeleri de meydana getirmeye gayret etmiştir. Bknz. Akyıldız \ Kurşun, a.g.e, s. 15-16.

¹⁸⁸ Şaban, a.g.t, s. 26.

¹⁸⁹ Çetinsaya, a.g.e, s. 52.

Tanzimat dönemindeki gibi II. Abdülhamid döneminde de Irak'ın yönetimi devlet memurları ile yerel eşraf olmak üzere iki temel unsura dayanmış ve bu iki temel unsur da şu şekilde birbirine bağımlı olmuştur: Devlet memurları vergilerin toplanması ile güvenliğin korunması gibi mühim meselelerde eşrafın desteği ile ahali üzerindeki gücüne güvenirken, eşraf da devlet arazilerinin kiralanması ile iltizam sözleşmelerinden faydalanma gibi meselelerde gelirlerini ve yerel güçlerini artırmak amacıyla devlet memurlarıyla münasebetlerine güvenmiştir. Bağdat'taki nakibü'l eşraf, Kadiriyye tarikatının bölgedeki tarihi ehemmiyetinden ötürü Irak'taki en nüfuzlu Sünni şahsiyet durumundaydı ve nakib ile ailesi Sünni İslam dünyasının ünlü sufilerinden olan Abdülkadir Geylani'nin neslinden geldikleri için Bağdat ve bazı şartlarda da tüm Irak'ın siyasi sorunları üzerinde etkili olmuş ve bunun yanında Bağdat İdare Meclisi'nin asli bir üyesi olarak da vilayetin idari sorunlarıyla direkt ilgilenmiştir. Ayrıca nakib, Geylani türbesinin türbedarı olarak da Afgan ve Hint Müslümanları üzerinde büyük nüfuz sahibi olmuş, ailesiyle birlikte 1870'lerden beri devamlı Osmanlı idaresi lehine Irak ile Hindistan'da güç ve nüfuzlarını kullanınca Osmanlı makamlarından da büyük itibar görmüştür. Buna örnek olarak; Seyyid Selman Efendi'nin 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında yaralı askerler ile şehit aileleri için bir yardım kampanyası başlatması ve kardeşi Seyyid Abdurrahman Efendi'nin de bu maksatla Bombay'a giderek Hint Müslümanlarına risale bastırarak dağıtması verilebilir.¹⁹⁰ Seyyid Selman Efendi, II. Abdülhamid'in misafiri olarak birkaç kez İstanbul'u ziyaret etmiş; 1890'da İstanbul'da altı ay geçirerek büyük saygınlık görmüş ve bu ziyaretleri sırasında da Irak ile ilgili konular hakkında kendisinin fikrine ihtiyaç duyulmuştur. Örneğin; Seyyid Selman Efendi Kasım 1886'da İstanbul'dayken ziyareti Bağdat ile Musul'daki birkaç aşiret isyanlarına denk gelmiş, bu sıkıntıyı halletmek ve bölgede kapsamlı bir reform politikası tatbik etmek amacıyla alınması gereken önlemleri görüşmek üzere II. Abdülhamid'in kurmuş olduğu özel komisyona eklenmiş ancak Mayıs 1898'de vefat edince yerini hükümetle münasebetlerde kendisinin yolunu devam ettiren kardeşi Seyyid Abdurrahman Efendi almış ve İstanbul ile birlikte Hindistan'a da olan ziyaretleri İngiliz yetkililerini endişeye sokarak Panislamist faaliyetler olarak adlandırılmasına neden olmuştur.

Basra'da bulunan nakibü'l eşraf ve ailesi ise Rifaiyye tarikatının önderliğini babadan oğula devam ettirmişler, 1858 Arazi Kanunnamesi'nin bölgede tatbik edilmesinden yarar sağlayarak Basra'daki farklı yerlerde geniş araziler elde etmişler ve II. Abdülhamid'in dini

¹⁹⁰ Çetinsaya, Gökhan (1988) "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi (1876-1878)" (Yüksek Lisans), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, s. 44. ; Çetinsaya, a.g.e, s. 58-59.

konularda önemsedığı nüfuzlu Rifaiyye şeyhi olan Ebu'l Huda Sayyadi'nin koruyuculuğundan da yararlanmışlardır. Bağdat ve Basra'daki nakib ailelerinin dışında Musul'da yaşayan iki mühim dini eşraf ailesi olan Kadiriyye tarikatına bağlı Süleymaniyeli Barzaniler ve Kerküklü Talabaniler de II. Abdülhamid'in himayesini edinmişlerdir. Ancak bütün eşraf aileleri de padişahın himayesine mazhar olmamışlardır. Çünkü himaye, eşrafın devletle münasebetleriyle ilgili geçmişteki sabıkasına, herhangi bir ulema ailesine ya da tarikata bağlı olup olmamalarına ve Yıldız takımıyla münasebetlerinin niteliğine bağlı olmuş hatta bazıları siyasi ve dini nedenlerden dolayı gözden düşmüşlerdir.

Tanzimat'tan itibaren Osmanlı merkezi hükümeti, imkanları el verdiği şekilde genel eğitimi teşviklendirmiş; eğitim, yeni yönetim sistemine fayda sağlaması için sosyal ve ekonomik güçlenmenin, memur yetiştirmenin ve devlete siyasi bağlılık sağlamanın vasıtası olarak görülmüştür. Tanzimat döneminin yeniliklerinden modern devlet okulları, Maarif Nezareti'nin gözetimi altında olmuş, orta dereceli okullar mülki-sivil ve askeri olmak üzere ikiye ayrılmış; devlet eğitimde tekel olmadığından ulema aracılığıyla yönetilen medreseler ve mahalle mekteplerine ek olarak gayrimüslim cemaatler de kendi eğitim kurumları üzerinde söz sahibi olmuşlar ve bunların yanında Hazine-i Hassa'ya bağlı sıbyan mektepleri ile birçok bağımsız Şii mektebi de bulunmuştur. Tüm bu eğitim faaliyetlerine örnek vermek gerekirse; 1906'da Bağdat şehrinde 195 Müslüman, 31 gayrimüslim öğrenci içeren Mekteb-i İdadi-i Mülki, erkek öğrenciler için Rüşdiye Mülkiye Mektebi, kızlar için İnas Mekteb-i Rüşdisi, modern olan dört Mekteb-i İbtidai ve 85 öğrencisi olan bir Mekteb-i Sanayi bulunmuş ayrıca Bağdat'ta 6. Ordu tarafından yönetilen 434 öğrencili Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriye¹⁹¹ ile 172 öğrencili Mekteb-i İdadi-i Askeriye, 1908 yılında da yüksek öğrenim düzeyinde Bağdat'ta Hukuk Mektebi yer almıştır.¹⁹²

Devletin eğitim sistemi, kısıtlı olsa fakir ile orta sınıf kökenli gençlerin devlet teşkilatlanmasında, bilhassa orduda yükselmesine yardımcı olarak Irak'ta mühim bir toplumsal rol oynamış, örnek olarak; İstanbul'daki Harbiye Mektebi'ne 1903'te 70 kişi gitmiş, bunların arasında Osmanlı Devleti veya 1918 sonrasında Irak'ta yüksek mevkilere gelenlerden Harbiye nazırı ve sadrazam Mahmud Şevket Paşa, 1908 sonrasında Erkan-ı Harbiye reisi olan Hadi Paşa el Faruki, birkaç defa Irak başbakanı ve savunma bakanı olarak görev yapan Cafer el Askeri ve 1930 ile 1958 arasında on dört defa Irak başbakanı olan Nuri

¹⁹¹ XX. Yüzyıl başlarında askeri rüşdiyelerdeki en kalabalık öğrenciye Bağdat, Şam ve Manastır'daki rüşdiyeler sahipti. Bknz. Ünal, Uğur (2009) "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Askeri Mektepleri", *Belleten*, c. 73, S. 267, s. 594.

¹⁹² Çetinsaya, a.g.e, s. 55.

es Said verilebilir.¹⁹³ Fakir ve orta sınıf öğrencileri askeri okullara giderken, üst sınıf ailelerin çocukları İstanbul'daki Hukuk Mektebi yada Mülkiye Mektebi'ne gitmişler, aşiret şeyhlerinin çocukları ise 1892'de İstanbul'da inşa edilen Aşiret Mektebi'ne¹⁹⁴ gitmişler ve her sene Irak vilayetlerinden bu mektebe öğrenci gönderildiği gibi bazıları da Harbiye ile Mülkiye'ye alınmıştır.

19 Mart ile 28 Haziran 1877 tarihleri arasında toplanan ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ındaki münakaşalarda ilk defa Irak'ta reform meselesi ortaya çıkmış; Irak'ta özellikle vergi ve toprak rejimi konularında reformun ehemmiyeti meclis oturumlarında Bağdat mebusları tarafından belirtilmiştir. Ancak 1877 baharında Rusya ile savaşa girilmesiyle devletin gündemi değişerek reform meselesi Berlin Antlaşması sonrası yeniden gündeme gelmiş ve ilk olarak 1878 yazında II. Abdülhamid, İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Layard'ı devletteki reform imkanları ile ilgili rapor hazırlaması amacıyla davet etmiştir. Irak'ta arkeolojik kazılar yaptığı için o bölgeyle ilgili tecrübe edinen Layard, bir bölümünü Irak'a ayırdığı kapsamlı raporunda bu bölgenin geri kalmışlığından duyduğu üzüntüyü belirtmiş, ayrıca Irak'ın İstanbul'a bir demiryolu hattı ile birleştirilmesi halinde büyük bir kalkınma potansiyeline sahip olduğunu da eklemiştir:

‘‘Halihazırda ihmal edilen bu bölge, geçmişteki mamuriyet ve zenginliğine kavuşamasa bile, şüphesiz daha iyi bir vaziyete getirilebilir. Mesela, son birkaç yıldır Dicle nehri üzerinde Türk ve İngiliz vapurlarının işletilmesi ile ayrıca son savaş nedeniyle Trabzon ve Erzurum üzerinden İran ve Orta Asya'ya giden yolların kapanması üzerine, Avrupa ile yeni ulaşım yollarının açılması sayesinde, Bağdat'ın ticaretinde görülen gelişme bunu göstermektedir. İşte majestelerine düşen, dahili idarede reform yapmak, yabancı ve yerli teşebbüse her türlü teşviki vermek olacaktır. Anadolu ve Arabistan'ın kaynaklarının inkişafı için elzem olan imar işleri arasında en önemlisi, Majestelerinin payitahtını Bağdat'a ve buradan da Basra Körfezi'ne bağlayacak olan bir demiryoludur. Bu, her iki vilayet için de aynı derecede faydalı olacaktır. ’’¹⁹⁵

¹⁹³ Çetinsaya, a.g.e, s. 55-56.

¹⁹⁴ Aşiret Mektebi; Maarif Nezareti'ne bağlı halka açık bir eğitim kurumu olmayarak önceleri devlet dahilindeki Arap aşiretlerine bağlı çocukların, daha sonra da diğer aşiretlerin çocuklarının kabul edildiği saraya bağlı bir eğitim kurumuydu ve bu mektebin kuruluş amacı; Osmanlı Devleti sınırları içinde yer alan Arap ve diğer aşiret reislerinin çocuklarını İstanbul'da sarayın nezareti ve koruması altında bulunan bir okulda bir araya getirerek onlara Türkçe öğretip, eğitim ve öğretimlerini sağlamak, bunun yanında hilafete, saltanata ve Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını arttırarak memleketlerine döndüklerinde devlet için yararlı hizmetlerde bulunmalarını sağlamaktır. Detaylı bilgi için bknz. Kodaman, Bayram (1991) ‘‘Aşiret Mekteb-i Hümayunu’’, DİA, c. IV, s. 9-11.

¹⁹⁵ Çetinsaya, a.g.e, s. 67-68.

II. Abdülhamid’de aynı düşünceleri savunmuş, 1879 baharına gelindiğinde devletin geneli için askeri konulardan mali konulara kadar her konuda detaylı düzenlemeleri kapsayan bir reform planı için çalışmış ve 1879 sonu ile 1880 başında, Irak’taki reform konusunu hususiyetle ele alarak, üst rütbeli yetkililerden de kendi bölgelerinin gereksinimleri ve sorunları hakkında kapsamlı raporlar hazırlanmasını istemiştir. Bağdat valisi Abdurrahman Paşa tarafından 29 Eylül 1880 tarihinde yazılan raporda bunların birkaçının özeti yer almaktadır.¹⁹⁶ Abdurrahman Paşa raporunda, Irak’ta halkın ve vilayetin genel gereksinimlerinden bahsederek giriş yapmış; sanayi, ziraat, maarif, zanaat ve esnafılık ile ticaret başlıkları içerisinde temel gereksinimlere değinerek ilk olarak tüm bu ihtiyaçların karşılanabilmesinin kilidi olarak güvenlik ve düzenin sağlanmasının kastedildiği hüsn-i muaşeretten¹⁹⁷ bahsetmiş, Irak’ın intizam ve güvenliğe devletin diğer bölgelerinden daha çok ihtiyacı olduğunu söyleyerek ilk olarak mevcudu kısıtlı olan jandarma sayısının artırılıp yeterli kaynak, nitelikli personel ve malzeme ile donatılmasını, jandarmanın vergi tahsilatı ile eşkıyalığın engellenmesi gibi konularda askeri birliklerin desteğine gerek duyduğu ve mahalli askeri makamların gönüllü işbirliğinin her zaman bulunmadığı düşünüldüğünde mülki idareye yerel askeri kuvvetler üzerinde bazı görevler verilmesini ve bunların yanında da yerel mahkemeler ile mülki idarelerin güçlendirilip yerel idarelerin tekrardan teşkilatlandırılmasını belirtmiştir.¹⁹⁸

Abdurrahman Paşa’ya göre önceki zamanlarda yerel idare bölümleri kaza, nahiye ve sancak olarak taksim edilmediği için bölgenin iktisadi ve siyasi sorunlarını olması gerektiği gibi halledebilmek için bazı yerlerde yeni kaymakamlıklar ile müdürlüklerin oluşturulması önemli hale gelmiş; Abdurrahman Paşa gereksinim duyulan yerlerde yeni memuriyetler oluşturabilmek için merkezi hükümetten tahsisat talebinde bulunmuş ve bu yolla güvenlik tam olarak sağlanınca göçebe aşiretler yerleşik hayata geçip tarımı geliştirmeye teşvik edilerek ilerleme ile refahın kolaylaştırılıp vahşi aşiretlerin¹⁹⁹ zarar verecek kuvvete sahip olmasının engellenmesi planlanmıştır.²⁰⁰ Abdurrahman Paşa, eğitim meselesini de göz önüne alarak Irak’taki eğitimin yalnızca kasaba ile şehirlerde bulunan üst sınıfa verildiğini, bunun ulemanın evlerinde ve düzensiz medreselerde vermiş olduğu geleneksel dini eğitimden oluştuğunu, halkın ilgisi olmasına rağmen modern eğitimin kısıtlı olduğunu, ilk ve orta dereceli okulların

¹⁹⁶ Detaylı bilgi için bkzn. **Ceylan, Ebubekir** (2014) ‘‘Abdurrahman Nureddin Paşa’nın Osmanlı Irak’ına Dair 1880 Tarihli Layihası Üzerine’’, *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, c. XIX, S. 37, s. 85-115.

¹⁹⁷ Abdurrahman Paşa’ya göre; Irak’ın en çok ihtiyaç duyduğu şey hüsn-i muaşeretir. Bknz. **Ceylan, a.g.m.**, s. 90.

¹⁹⁸ **Çetinsaya, a.g.e.**, s. 69. ; BOA, Y.EE. 7-12, (H.24.10.1297 – M.29.09.1880).

¹⁹⁹ Abdurrahman Paşa’nın söz konusu raporunda yerleşik olmayan ve göçebe hayat tarzını kullananlar için ‘‘vahşet içinde yaşayanlar’’ tabiri kullanılmıştır. Bknz. **Ceylan, a.g.m.**, s. 95-96.

²⁰⁰ BOA, Y.EE. 7-12, (H.24.10.1297 – M.29.09.1880). ; **Çetinsaya, a.g.e.**, s. 69.

kaliteleştirilmesini, okulların müfredatı ile yönetmeliklerinin önce yerel idare tarafından oluşturulmasını daha sonra kabul için Maarif Nezareti'ne gönderilmesini söylemiş ve son olarak da ilkokulların zorunlu duruma getirilerek çocuklarını bu okullara yollamayanlara ceza tatbik edilmesi için kanun değiştirilmesi teklifinde bulunmuştur. Tarım konusunda ise; geniş verimli arazilere sahip olan Irak'ın o vakte kadar hiçbir gelişme kaydetmediğini, sel, salgın ve kıtlık gibi doğal afetler meydana geldiğinde Hindistan ile Avrupa'dan tahıl ithal etmek mecburiyetinde kalınmasının üzüntü verici olduğunu, sulama sistemleri geliştirmek için Dicle ile Fırat üzerinde birkaç baraj inşa etmenin gerekli olduğunu, İstanbul-Bağdat, Bağdat-Necef ve Bağdat-Hanikin arasında demiryollarının inşa edilip nehirlerde ulaşımın iyileştirilmesini ve modern ziraat mektebinin açılmasını söylemiştir.

Abdurrahman Paşa raporunda son olarak²⁰¹ zanaat ve sanayi ile ilgili ithal edilen mallarla mücadele edebilmek amacıyla dokuma fabrikalarının inşa edilmesini, Bağdat sanayi mektebinin yenileştirilmesini, yerel zanaatkarların ödediği damga vergisinin kaldırılıp mesai zamanında kahvehanelerin kapatılarak tembelliğin engellenmesini, ticaretin gelişmesi için ise; demiryollarının teşvik edilerek yeni telgraf hatlarının oluşturulmasını, eğitimde düzelme ve yerel ticarete zararı olan belirli vergilerin kaldırılmasını ve Bağdat-Necef ile Bağdat-Hanikin arasında inşa edilecek olan demiryolu projesine hem yerel ticareti hem de İran'la olan ticareti geliştirebileceğinden dolayı büyük ümit bağlamıştır.

Irak'taki reform politikası hakkında Basra mutasarrıfı olan Mazhar Paşa da Ağustos 1880 tarihli farklı bir rapor yazmıştır. Bu raporda; bölgenin fiziki özelliklerinden bahsederek bölgedeki nehirlerin zenginliğini Mısır'daki Nil nehri ile kıyasladıktan sonra tarımdaki kısıtlı gelişmeye dikkat çekmiş, halkın itaatkar, dindar, hilafet ve saltanata bağlı, yabancı entrikalarından uzak olmasından dolayı Irak'ın ıslah edilip kalkındırılmasını ve böylece yakın zamanlarda gerçekleşen Balkan vilayetlerindeki kayıpların telafi edilmesini, ekili alanları genişletip tarım üretimini çoğaltmak için sulamaya daha çok gereksinim duyulduğunu ve bu işin masraflı olmasından dolayı hükümetin kapsamlı bir programa başlamak için yeterli kaynağı bulunmadığını ancak tarıma yapılan yatırımın kendi masrafını karşılayacağını ve Bağdat ile İstanbul arasındaki demiryolu hattını finanse etmek için kaynak çıkarabileceğini belirterek bölgenin kötü durumu için suçu uzun süreli düşünemeyerek yalnızca senelik kazanç

²⁰¹ Raporun sonuç kısmında mühim olan konulardan birisi; raporda belirtilen vilayetin gereksinimlerinin *takdimü'l ehemm ale'l mühim* (daha önemli olanın önemli olana önceliği) kuralına uyarak en mühim ve ihtiyaç duyulandan başlanacağı şeklinde belirtilmektedir. Bknz. Ceylan, a.g.m, s. 107.

elde etmeye uğraşan bölge halkının ilgisizliğine yüklemiş ve bu durumun devletin belirsiz durumu ile geçmişteki sıkıntılı yıllarından kaynaklandığını belirtmiştir.²⁰²

II. Abdülhamid, geçmişte Irak'ta görev yapmış olan devlet adamlarının da fikirlerini almış, Rusya ile savaşın bitmesinden itibaren iki yıl içerisinde taşra ile merkezdeki karar vericiler Irak'taki reform meselesinde genel bir anlaşmaya varmışlar ve Bağdat ile Basra vilayetlerinin tarımsal kalkınmaya dair büyük bir gücü olduğunu kabul etmişlerdir. Bu gücün meydana çıkarılması; sulama ile bataklıkların kurutulması, nehir ve demiryolu ulaşımının geliştirilmesi ve en mühimi de aşiret nüfusunun iskanıyla toprağını zararsızca işlemeye gayret edilmesiyle mümkün görülmüştür.²⁰³ İskan meselesi için daha kuvvetli idari ve askeri kontrol sağlanması, Midhat Paşa'nın valiliği zamanında başlatılan devlet topraklarını halka dağıtma politikasının sürdürülmesinin gerekliliği söylene de raporlarda dile getirilen mühim görüşlerden birkaçı uygulanmaya konulmamıştır. Çünkü demiryolu inşası ile sulama ve bataklıkların kurutulması vb büyük projelerde sebep ekonomik durum olduğu gibi devletin bu tarz maliyetli projelere harcanacak geliri olmamış ve 1875'teki mali iflastan dolayı da geniş çaplı dış borç almak istememiştir. Valilere bölgedeki askeri güçler nezdinde yetki verilmesi ya da üç Irak vilayetinin birleştirilmesi önerilerine engel olan ise rejimin siyasi ilkeleri olmuş; Sultan II. Abdülhamid, adem-i merkeziyet ya da yerel özerklik manasına gelen her şeye karşı çıkmış ve devlet arazilerinin tevzii şeklindeki politikayı da siyasi kaygılardan dolayı devam ettirmek istememiştir.

Osmanlı hükümeti, Mayıs 1881'de devlet arazilerinin dağıtımı ile ilgili daha kapsamlı ve incelenmiş bir talimatname hazırlamayı kararlaştırmış, Ağustos 1881'de birçok devlet daireleri arasındaki fikir teatisinden sonra Sadrazam Said Paşa, yeni talimatnameyle birlikte konu hakkındaki bazı görüşleri de II. Abdülhamid'e sunmuş ancak II. Abdülhamid talimatnameyi onaylamayarak bütün devlet arazilerinin müzayede ve satışının geçici olarak sonlandırıldığına yönelik bir yıl sonra bir irade yayınlamıştır. II. Abdülhamid; çekincelerini açık olarak belirtmese de çekincesinin, yabancıların suiistimali durumundan meydana geldiği belirtilmiş, çünkü ilerleyen zamanlarda İranlılar ile İngilizlerin zenginlikleri sayesinde bu toprakları halktan rahatlıkla alabilmeleri ihtimali yüksek olduğundan bu kaniya varılmıştır. Örneğin; 1886'da Bağdat İdare Meclisi aracılığıyla hurma yetiştiricilerine devlet arazisi

²⁰² Çetinsaya, a.g.e, s. 71.

²⁰³ Nazır, Bayram (2008) "Irak'taki Aşiretler Hakkında Osmanlı Devlet Adamlarının Gözlemleri", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. XV, s. 6.

verilmesi düşünüldüğünde II. Abdülhamid bu teklifi, *‘İleride bu toprakları hile ve desise ile İranlılara veya diğer yabancılara intikal ettirmeyecekler’* şartıyla kabul etmiştir.²⁰⁴

II. Abdülhamid’in düşüncesi 1889 yılında geçici olarak değişmiş ve Irak’taki devlet topraklarının satışını sürdürmeye ikna olarak bu tarzda bir irade yayınlamıştır. Ancak gerekli düzenleme ve şartlar Osmanlı hükümeti tarafından kendisine iletildiğinde bu kararından vazgeçerek onaylamamıştır. Bu söz konusu yasak uzun seneler devam ederek birkaç defa bölgedeki tarikat şeyhlerine toprak verilmesi ve bazı özel şartlar istisna olarak devlet arazilerinin yerel halk tarafından satın alınması uygun görülmemiştir. Örneğin; 1887 Mart’ında Bağdat’taki devlet toprağından dört parsel satılması için izin istenmiş fakat herhangi bir cevap alınamamış, ancak Nisan 1889’da yapılan ikinci müracaat sonucunda II. Abdülhamid izin vermeyi kabul etmiş ve Süleymaniyeli Nakşibendi-Halidi şeyhi Osman Efendi’ye de miri araziden bir parça verilmiştir.²⁰⁵ Irak’ta reform meselesi her gündeme geldiğinde II. Abdülhamid’in bu meseledeki yasak kararı yereldeki ve merkezdeki neredeyse bütün yetkililerce eleştirilmiştir. Reform meselesinde 1890’a kadar olan zamandaki tek girişim 1887 sonunda Bağdat valisi Mustafa Asım Paşa aracılığıyla gerçekleştirilmiş; Mustafa Asım Paşa Osmanlı Hükümetinden halk üzerindeki ekonomik zorluğu azaltmak için Bağdat ile Basra’daki aşar vergisini sabit tutmasını ve Bağdat’taki imar işlerinde kullanılması için yıllık 20.000 altın lira istemişse de bu istek Meclis-i Vükela ve Şura-yı Devlet’te görüşülerek kabul edilmiş ancak neticede herhangi bir sonuç çıkmamıştır.

Irak’ta reform meselesi Babıali’nin gündemine yeniden 1890’ların başında, devletin genelinde ordunun tekrardan teşkilatlandırılması için yapılan yeniliklerin bir çeşidi olarak gelmiş, 1890’da Irak’a Heyet-i Teftiş-iye-i Askeriye gönderilse de heyetin raporu bulunamamış ancak önemli bölümleri Bağdat valisi Sırrı Paşa, Yıldız Sarayı’ndaki Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyonu ile hükümetteki Meclis-i Vükela arasında yapılan yazışmalardan öğrenilmiş ve heyetin öncelikli hedefi 6. Ordu’yu kuvvetlendirmek olmuştur. Bu hedef için dört tavsiyede bulunmuştur. Bunlar; zorunlu askerlik yoluyla 6. Ordu’yu güçlendirmenin olmazsa olmaz ilk aşaması olarak Irak vilayetlerinin ahalisinin nüfusa kaydedilmesi, jandarma kuvvetlerinin tekrardan teşkilatlandırılarak etkin duruma getirilmesi, Basra aşiretlerinin iskân

²⁰⁴ Çetinsaya, *a.g.e.*, s. 75. ; BOA, Y.A.RES. 40\35, (H.20.03.1305 – M.06.12.1887).

²⁰⁵ Çetinsaya, *a.g.e.*, s. 75.

edilerek tehlikeli faaliyetlerinin engellenmesi ve mülki yönetimde yetenekli ve tecrübeli idarecilerin göreve getirilmesidir.²⁰⁶

Sonraki iki yıl sürecinde II. Abdülhamid'in isteği üzerine Irak'taki reform meselesi ile ilgili başka raporlar da sunulmuş; bu raporlardan ikisi belli bir vakit padişahın yakın çevresinde bulunup 1888'de 6. Ordu fahri müfettişi unvanı verilerek Bağdat'a sürgüne gönderilmiş olan Nusret Paşa'ya aittir ve paşa 1892'de yazmış olduğu raporunda endişe verici ikazlarda bulunarak özellikle Irak'taki İngiliz isteklerinin ve bölgede Şiiliğin yayılmasının meydana getirdiği siyasi tehlikeler üzerinde durarak “.... kıta'at-ı mezkure ahval-i hazırasıyla bırakılacak olur ise havali-i Irakiyye ile Ceziretü'l Arab birkaç sene sonra elde kalmayacağı delail-i ma'ruza-i salife ile müsbetdir” şeklinde düşüncelerini açıklamış ve Irak'ın geniş aşiret nüfusunun fiilen Babıali'nin kontrolü dışında kaldığı uyarısında bulunmuştur.²⁰⁷ Ayrıca Nusret Paşa, Necid'in durumunun kötü olup halkının tam bir cahillik içinde olduğunu bununla birlikte aralarında Vehhabilik ile Şiiliğin yayıldığını belirterek bu konudaki hatayı Osmanlı hükümetine yüklemiş ve halkı “hükümet-i Osmaniye'ye ısındırmak” için özel bir neşr-i maarif programı önererek her şeyden önce medrese ile vakıfların tekrardan teşkilatlandırılmasını daha sonra şehirlerde iyi öğretmenlerin görevlendirildiği ilkokulların kurulmasını söylemiştir. Ayrıca tüm bunların yanında Şiiliğin yayılmasıyla birlikte bölgede başta İngiliz misyonerler olmak üzere birçok misyonerin Protestanlığı yaydığını, halkı “hükümet-i Osmaniye'ye ısındırmak” için Osmanlı yönetici ile memurlarına Arapça ve Kürtçe öğrenmenin mecburi hale getirilmesini savunmuş, bu şekilde bir reform programı gerçekleştirilmeye karar verildikten sonra hem şehirler hem de aşiret bölgesinde ikamet eden, İbn Reşid'den Kürt ağalarına, Basra nakiblerinden sadat-ı Berzenciye'ye kadar tüm eşrafın İstanbul ya da herhangi başka bir yere nakledilerek denetim altında tutulmasını söylemiştir.

II. Abdülhamid, kendisine önerilen tüm raporları dikkatle okumuş ve kendisine atfedilen *Pensees et souvenirs de l'ex Sultan Abdul Hamid II* adlı eserde, 1899 tarihinde şunları söylemiştir: “*Baron Von Oppenheim'in Mesopotamya (Akdeniz'den İran Körfezi'ne Kadar) hakkındaki kitabı, Dicle, Fırat vadisinin iktisadi ehemmiyetini çok güzel belirtiyor. Bana hılasasını verdikleri bu dikkate değer eser, valilerimin Mesopotamya'nın istikbali hakkındaki raporlarının doğruluğunu teyid ediyor*” ve Bağdat Demiryolu inşasının mali ve

²⁰⁶ Detaylı bilgi için bkz. Köksal, Ahmet (2014) “Giritli Sırrı Paşa'nın Bağdat Valiliği”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. XIV, S. I, s. 197-236. ; Çetinsaya, a.g.e, s. 77.

²⁰⁷ Görür, Halil İbrahim (2009) “II. Abdülhamid Dönemi'nde Irak'la İlgili Hazırlanan Layihalar” (Yüksek Lisans), *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, s. 90. Çetinsaya, a.g.e, s. 79.

stratejik yönlerden önemini de vurgulayarak ‘‘Daha sonra da ikiz Dicle ve Fırat nehirlerinden istifade etmek suretiyle akıllıca bir sulama tertibatı kurabilirsek, şimdi çok kurak olan bu yerleri, bundan binlerce sene evvel olduğu gibi cennet haline getirebiliriz’’ şeklindeki düşüncesini de eklemiştir.²⁰⁸

Irak’taki reform meselesi hükümetin gündemine 1901’de yeniden gelmiş ve bir teftiş heyeti 1901’de Bağdat ve Musul için iki ayrı rapor hazırlamıştır. Bağdat hakkındaki raporda; bu vilayette yeryüzünün en bereketli nehir ile arazileri bulunsa da gelişmemesinden, vilayetdeki halkın bu kadar kaynağa sahip olmasına rağmen büyük bir talihsizlik olan fakirlik içerisinde yaşamasından bahsedilmiş, teftiş heyeti; devlet hazinesinin Bağdat’tan hiçbir gelir kazanmadığını ve bütün bu yetersizliklerden dolayı suçu halkı iyi bir eğitim ve zirai araçlardan yoksun, Şii müçtehitlerin müdahalesine açık bırakan vilayet sorumlularının yetersizliğinde bulmuş ve benzer birkaç komisyonun bölgeye birkaç defa ziyaret yapmasına rağmen hiçbir icraatta bulunulmamasından yakınmıştır.²⁰⁹ Musul hakkındaki raporda ise; verimli arazileri bulunsa dahi herhangi bir kalkındırma çalışmalarının yapılmadığından, vilayetin eski durumunun devam ettiğinden, vilayet görevlilerinin kendi çıkarlarından başka hiçbir şeyle ilgilenmemelerinin talihsiz bir durum olduğundan, vilayetin her bir yerinde eşkıya ile zorbaların çoğalıp mevcut eserlerin tahrip edilmesinden bahsedilmiş ve teftiş heyeti; yolsuzluk ile suiistimali bitirmek için vilayette ciddi bir reform politikasının tatbik edilme zamanının geldiğinden ve hususiyetle vergilerin kuralına uygun şekilde toplanarak gelirlerin devlet hazinesine gönderilmesini bildirmiştir.

Irak’ta reform meselesi ile ilgili fiiliyatta pek netice alınamasa da 1880’ler ile 1890’larda merkez ile taşra idarecileri arasında önemli münakaşalar yaşanmış ve XX. yüzyılın ilk yıllarında ise Osmanlı idaresi bazı projelerle ciddi şekilde ilgilenerek harekete geçmeye girişmiştir.²¹⁰ Bu hareketin ilk göstergesi de İstanbul’u Basra Körfezi’ne bağlayacak olan Bağdat Demiryolu Projesidir. 1880’ler ile 1890’larda Abdurrahman Paşa’dan Nusret Paşa’ya kadar Irak reformunu planlayan raporların hemen hemen çoğunda İstanbul ile Basra arasına inşa edilecek bir demiryoluna ehemmiyet verilmiş ve planın gerçekleştirilmesinin ilk göstergesi olarak 1888’de, İstanbul’u Ankara ve Konya ile birleştirecek olan Anadolu Demiryolu hattı için bir Alman girişimci grubuna imtiyaz verilmiştir. II. Abdülhamid, Anadolu Demiryolu’nun 1896’da tamamlanmasından önce, demiryolunun Bağdat ile Basra

²⁰⁸ Çetinsaya, a.g.e, s. 86.

²⁰⁹ Çetinsaya, a.g.e, s. 87.

²¹⁰ Görür, a.g.t, s. 114.

Körfezi'ne kadar uzatılması için Almanlara teklif etse de daha 1891'de Anadolu Demiryolu Şirketi'nden bir yetkili ile Anadolu Demiryolu'nun Bağdat'a kadar uzatılması sorununu görüşmüş ve olumlu bir cevap alamamıştır. Bunun üzerine II. Abdülhamid Şubat 1896'da Alman imparatoruna danışmış ancak Alman hükümeti ile Alman finansçılar tedbirli davranmış, ekonomik ve siyasi zorluklardan dolayı hem Deutsche Bank hem de Anadolu Demiryolu Şirketi teklife olumsuz cevap vermiştir. Daha sonra, Anadolu'daki Ermeni olayları ve sonrasında Girit meselesinden meydana gelen 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'ndan dolayı Osmanlı tarafı herhangi bir girişimde bulunamasa da Bağdat Demiryolu ile ilgili yenilikler Kayzer II. Wilhelm'in İstanbul'a yaptığı seyahat sırasında ve sonrasında yeni bir gelişme kazanmış ve Anadolu Demiryolu Şirketi Mayıs 1899'da yeni bir imtiyaz için başvurma kararı almıştır.²¹¹

Kayzer II. Wilhelm, 1898 Ekim-Kasım dolaylarında Osmanlı topraklarını ziyaret etmiş, kayzer ile II. Abdülhamid görüşmelerinde Bağdat Demiryolu konusunu ele alarak Anadolu Demiryolu'nun Basra'ya kadar ilerletilmesi meselesinde anlaşmışlar ve her iki kesimin devlet yetkilileri demiryolunun inşasına tez zamanda başlamaya hazır olsalar da Alman sermayedarların yansıtmış olduğu muhalefetlerden dolayı görüşmeler yavaş ilerlemiştir.²¹² Almanlar ekonomik, teknik ve politik nedenlerden dolayı Konya-İskenderun güzergahından tarafken, Osmanlı tarafı askeri ve stratejik nedenlerle Ankara-Sivas güzergahından taraf olmuş ve sonuçta Mayıs 1899'da II. Abdülhamid, Anadolu Demiryolu hattının Konya'dan başlayarak Bağdat üzerinden Basra'ya kadar devam etmesinin ehemmiyeti ve ileride yapacağı etkiler hakkında kesin bir düşünceye sahip olarak 1899'da kayzerin seyahati sonrası yaptıkları görüşmelerde, şu ifadeleri belirtmiştir:

“Bağdat Demiryolu inşaatını ciddi olarak düşünmenin zamanı gelmiştir. Planlarımızın tatbikine mâni olmak için ellerinden geleni yapan İngilizlere rağmen en kısa zamanda işe girişilmelidir. Bağdat Demiryolu sayesinde eskiden mevcut olan Avrupa-Hindistan ticaret yolu, tekrardan işe yarar hale gelecektir. Eğer bu yol Suriye ile Beyrut, İskenderiye ve Hayfa ile de irtibat kurmak üzere birleştirilirse, yeni bir ticaret yolu ortaya çıkmış olacaktır. Bu yol imparatorluğumuz için sadece iktisadi bakımdan büyük fayda temin etmekle kalmayacak, aynı zamanda oralardaki kuvvetimizi sağlamlaştırmaya da yarayacağından askeri bakımdan çok ehemmiyetli olacaktır. Daha sonra ikiz Dicle ve Fırat

²¹¹ Çetinsaya, a.g.e, s. 88-89. ; Yılmazçelik, a.g.e, s. 548.

²¹² Baydur, Mithat (1999) “Osmanlı-Alman İlişkilerinde Anadolu ve Bağdat Demiryollarının Yeri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. II, s. 355.

nehirlerinden istifade etmek suretiyle, akıllıca bir sulama tertibatı kurabilirsek şimdi çok kurak olan bu yerleri, bundan binlerce sene evvel olduğu gibi cennet haline getirebiliriz. Bağdat demiryolunu, Mekke demiryoluna bağlamaya muvaffak olabilirsek, kanaatimce çok ehemmiyetli bir iş başarmış oluruz. Allah izin verirse bu büyük eseri, Alman parası ve Alman mühendislerinin yardımıyla tatbik mevkiine koyabiliriz. Ancak mühim olan Alman diplomasisinin, İngiliz siyasetinin tesirinde kalmamasıdır.’’²¹³

II. Abdülhamid, 1899 Kasım’ında Bağdat Demiryolu projesinin Almanlara verilmesini başlatan bir irade yayınlayıp²¹⁴, demiryolu projesinin hemen başlaması için sabırsızlanarak Mayıs 1900’de Alman büyükelçisi Baron Marschall’dan görüşmelerin gidişatı hakkında bilgi istemiş ve proje ile ilgili İngiliz entrikalarından duyduğu şüpheleri söylese de kısa bir zaman sonra Bağdat Demiryolu projesi ile ilgili gelişmeler İngiliz, Fransız ve Rus devletlerinin muhalefetlerinin de katkısıyla büyük ekonomik ve diplomatik sorunlarla karşılaşmıştır.²¹⁵ Alman konsorsiyomu ile 1902’de ön anlaşma²¹⁶ ve 1903’te de son anlaşma yapılsa da 1908’e gelindiğinde demiryolu projesinin çok az bir bölümü tamamlanabilmiştir.

II. Abdülhamid, Bağdat Demiryolu’nun Irak’ta önemli sulama projelerine vesile olacağını düşünmüş, 1898’de konuyu kayzer ile görüşse de icraata gelince Alman finans çevrelerinin taahhüt altına girmeyi istemediklerini görmüştür. Ancak bu konuya büyük ilgi gösteren İngiliz mühendis Sir William Willcocks olsa da II. Abdülhamid’in eskiden beri var olan İngiliz emelleri hakkındaki endişeleri düşünüldüğünde Willcocks ya da herhangi bir İngiliz şirketine imtiyaz verip vermeyeceği şüpheli görülmüş ve zaten II. Abdülhamid ya demiryolu ya da sulama projesi olsun İngilizlere Mezopotamya’da bir ayrıcalık vermenin gelecekte Irak’ın tapusunu İngiltere’ye vermek durumunda olduğunu düşünmüştür.²¹⁷

Bağdat Demiryolu ile bağlantılı diğer bir konu petrol olmuş, II. Abdülhamid henüz 1880’lerin başlarında Irak’taki petrolün ehemmiyetini anlayarak Hazine Hassa Nazırı Agop Paşa’nın teklifiyle Musul ve Bağdat’taki petrol arazilerini Hazine-i Hassa’ya katan üç irade yayınlamış ve bu konu uluslararası görüş açısından 1888’den sonra hassas bir sorun haline

²¹³ Soy, H. Bayram (2002) ‘‘II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid’’, *Türkler Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 41.

²¹⁴ Abdülhamid’in Bağdat Demiryolu imtiyazını Almanlara vermesindeki bir sebep de Almanların İslamcılık siyasetine destek vermeleridir. Bknz. Gündüz, Gülsenem (2010) ‘‘Osmanlı Belgelerinde Osmanlı Devleti’nin Basra Politikası (1878-1907)’’ (Yüksek Lisans), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, s. 103.

²¹⁵ Çetinsaya, a.g.e., s. 90. ; Karaköse, a.g.e., s. 106.

²¹⁶ Albayrak, Muzaffer \ Özyurt, Ayhan \ Şeker, Kevser \ Çuluk, Sinan (2006) *Osmanlı Dönemi’nde Irak*, 1. Baskı, İstanbul, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, s. 9. – Belirtilen sayfadaki belgede, Bağdat Demiryolu’nun tamamlanması için Anadolu Demiryolu Şirketi’ne doksan dokuz sene zamanla imtiyaz verildiğinden bahsedilmektedir.

²¹⁷ Çetinsaya, a.g.e., s. 92.

gelmiştir. Anadolu Demiryolu imtiyazı ile maden işletmeciliği haklarıyla alakalı ayrıcalıklı bir muamele vaadi de Alman şirketine verilmiş ve sonuç olarak bu imtiyaz demiryolu hattının Konya'dan Basra Körfezi'ne kadar devam ettirilmesini sağlayan 1903 tarihli Bağdat Demiryolu anlaşmasıyla onaylanmıştır. Bu anlaşmayla; hattın her iki yanında yirmişer kilometrelik bir şerit içinde geçerli olacak maden ile petrol yatakları işletme hakkı verilmiş, bu yolla Temmuz 1904'te Anadolu Demiryolu Şirketi ile Hazine-i Hassa arasında bir sözleşme imzalanmış ve bu sözleşmeyle; şirkete, Musul ile Bağdat vilayetlerinde ön araştırmaları yapmak için bir yıl süre verilmiş ve petrol imtiyazının şartlarının bu ilk araştırmanın neticelerine göre sonuçlandırılmasına karar verilmiştir.²¹⁸ Fakat bir yıllık süre herhangi bir açıklama olmadan aşılarak petrol imtiyazı görüşmeleri 1908'e kadar çıkmaza girmiş ve Irak petroleri imtiyazı için İngiltere'de dahil olmak üzere diğer girişimciler 1904'ten beri Osmanlı hükümetine müracaat etseler de olumlu bir cevap alamamışlardır.

II. Abdülhamid, Dicle ile Fırat nehirleri üzerinde ulaşımın düzeltilmesi konusunu yeniden gündeme almış, 1898'de II. Wilhelm ile yapmış olduğu görüşmede meseleyi dile getirip bu proje için Alman sermayesi edinme isteğini dile getirse de Alman tarafına yapılan tüm müracaatlar da olumlu bir cevap alınamamıştır. Konu uzun bir süre gündemden düşse de 1904 başlarında, Hazine-i Hassa'ya bağlı Şirket-i Hamidiye oluşturulmuş, Umman-ı Osmani İdaresi'nin tüm malvarlığı ile gemileri bu şirkete aktarılmış ve devir sırasında dört buharlı gemi ile iki mavna²¹⁹ bulunmuş ve bunlara 1905'te İskoçya'da oluşturulan yeni iki vapur ile yeni dört mavna daha ilave edilmiştir.

II. Abdülhamid 1900'lerin başlarına kadar, Irak'taki siyasetinde bir yeniliğe gitmemiş ancak Irak vilayetlerinin gelirlerindeki azalıştan, 6. Ordu'nun durumundan ve Irak ile yakın çevresindeki büyük asayiş sorunlarının artmasından duyulan endişeden dolayı 1900'lerden sonra değişime gitmeye karar vermiştir. Bahsedilen bu sorunlar arasında; Basra ile Musul'daki büyük aşiret anlaşmazlıkları, Necid'de İbn Reşid ile İbn Suud arasındaki münakaşalar, İran ile mühim sınır anlaşmazlığının meydana gelmesi, İran iç siyasetinde giderek çoğalan anlaşmazlıkların Irak'taki büyük Şii nüfusuyla münasebetlerde sorunlara neden olma ihtimali ve İngiltere'nin Basra Körfezi'ni ele geçirmesinden duyulan korku yer almıştır. Bunlar merkezi, sulamadan demiryollarına kadar bir çok somut projeye ve Irak vilayetlerinde kapsamlı bir reform girişimine yöneltmiş ve uygulanan yeni politikada başlıca

²¹⁸ Tozduman Terzi, Arzu "II. Abdülhamid'in Emlakı ve Irak Petrolleri": Yılmaz, Coşkun (Editör) *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Ocak 2014, Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul, s. 185. ; Çetinsaya, a.g.e, s. 95.

²¹⁹ Erzak nakli yapılan gemi.

değişiklikler meydana getirmiştir: Mülki ve ekonomik yönetimde sıkı bir merkeziyetçilikten kısmi bir adem-i merkeziyetçiliğe geçiş, doğal kaynaklardan faydalanmayı sağlayarak devlet gelirlerini arttırma girişiminden halkın refahını artırarak bağlılık ve sadakatlerini kazanma girişimlerine geçiş ve miri arazilerin halka dağıtılmasının kesin olarak reddedilmesinden bunun elde edilmesine geçiş.²²⁰

II. Abdülhamid ile Babıali, Irak'taki yüksek konumlara çoğunlukla en iyi idarecileri seçme gayretinde olmuşlar ancak sıkıntı Irak'ın, merkezden uzak olan diğer vilayetler gibi bazı yüksek rütbeli idarecilerce bir sürgün yeri olarak görülmesi olmuş ve bu idarecilerin bir kısmı zaman zaman bölgeye gitmeyi veya da orada uzun süreli bulunmayı reddetmişler ve 1889'da II. Abdülhamid bu meseleyi şu şekilde tenkit etmiştir:

“Gerek cihet-i mülkiye ve gerek cihet-i askeriyece Bağdad ve Basra taraflarına liyakat ve kifayet erbabından olarak intihab olunanlar gitmekden çekinmekte ve evvelce gitmiş olan me'murlardan bazılarının uzun müddet oralarda kalmalarından me'yus olarak hatta ahval-i gayr-i merziyye hudus itse bile buna karşı bigane bulunmakta oldukları işitilmekte olup ecnebilerden pek çoğunun devletlerinin te'min-i menafi'i için memalik-i ba'ideye değil hatta o zamana kadar hiçbir Avrupalının ayağını basmamış olduğu kıta'at-ı meçhuleye ve memalikeye asla beyan-ı i'tiraz etmeksizin gitmekten çekinmemekte iken bi'l akis memalik-i mütemeddine ve ma'mureden olan Bağdad ve Basra cihetlerine gitmekde tereddüd gösterilmesi muceb-i te'essüf-i ali olmakda idüğünden askeri ve mülki cereyan-ı mezkureye i'zam olunacak bi'l cümle me'murinin dahi liyakat ve kifayet erbabından gönderilmeleri maddesinin dahi meclis-i mahsus-ı vükelaca tezkiriyle...”²²¹

II. Abdülhamid döneminde Irak vilayetlerindeki Osmanlı yönetimi mülki ve askeri idareciler ile yerel eşraf arasındaki hassas bir dengeye bağlı olmuştur. Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerinde Arap ya da Kürt olsun, en mühim eşraf aileleri büyük bir yerel nüfuza sahip olarak bazı zamanlar Yıldız Sarayı ile direkt bağlantıları olmuştur. II. Abdülhamid en baştan eşraf aileleri ile zıtlasmadan uzlaşmaya ve güçlü aşiret liderleriyle münakaşa etmemeye büyük önem vererek eşrafı üzebilecek radikal girişimlerden daima kaçınmış²²² ve hususiyetle Arap ya da Kürt dini nüfuz sahibi eşraf aileleri ile güçlü aşiret liderlerine karşı silahlı güç kullanmaktan her zaman kaçınmıştır. Bunlarla birlikte II. Abdülhamid'in esas hedefi, işlerin

²²⁰ Çetinsaya, a.g.e, s. 110.

²²¹ Çetinsaya, a.g.e, s. 114.

²²² Şaban, a.g.t, s. 31.

olabildiğince sükunetle çözülmesi, bir sorun ya da anlaşmazlık meydana geldiğinde bunu çözmek için dini eşraf ile güçlü aşiret reisleriyle arasını bozmadan valiyi ya da diğer yüksek rütbedekileri değiştirmek olmuştur.

Bağdat ile Musul valiliklerinde çoğunlukla önceden bu bölgede veya Suriye ile Diyarbakır gibi yakınlardaki bölgelerde, Arapların ve Kürtlerin ikamet ettiği vilayetlerde ya da benzer durumların yaşandığı Trablusgarp ve Arnavutluk gibi yerlerde görevlerde bulunmuş olan idarecilere görevler verilmiş; Basra valiliği için ise Basra Körfezi'ndeki hassas durumdan dolayı genellikle kara ile deniz kuvvetleri subayları seçilmiştir. Bu üç vilayette de, yerel eşrafa yakın veya onların seçimi olarak atanmış bazı idareciler de bulunmuş, bu tarz görevlendirmeler aşiret isyanları gibi o vilayete özgü sorunlar ön plana alınarak yapılmış ve merkez, bu gibi görevlendirmeler ile ayrıcalık gösterdiği zaman yerel işler çoğunlukla yolunda gitmiş ancak bu durum genellikle eşrafı merkez aleyhine kuvvetlendirmiştir.²²³ II. Abdülhamid döneminin son birkaç senesinde ise; Bağdat'ın yönetimiyle hususi olarak ilgilenilerek genç, liyakatli bürokratlar ile Almanya'da eğitim almış subaylar vazifelendirilmiş fakat aynı zamanda Basra ile Musul'un zamanla artan sıkıntılarından dolayı ise merkez ile yerel eşrafın seçtiği adaylar görevlendirilmiştir. Daha sonra Musul'daki yüksek kademedeki görevlilerin görev süresini genellikle aşiret sorunları belirlemiş ve Basra'da ise ya aşiretlerle ilgili sorunlar ya da Basra Körfezi ve çevresindeki gelişmeler etkileyici olmuştur.

Irak'ta kırsal nüfusun çoğunluğu aşiretler halinde ikamet etmiş; bu aşiret nüfusu, göçebe, yarı-göçebe ve yerleşik unsurlardan oluşmuş ve Osmanlı idarecileri için bu büyük aşiret nüfusunun mevcudu, Irak'ta iyi yönetimin ve sosyo-ekonomik ilerlemenin önündeki engel olmuştur. Bunun yanında ayrıca aşiretler; güvenlik için devamlı bir tehdit, vergilendirme ile zorunlu askerliğe karşı isyancı unsurlar ve devletin otoritesinin kurulmasının önünde bir engel olarak görülmüş ve bu sıkıntıların kökünde de aşiretlerin kendi liderlerince yönetilen, kendilerine ait sadakat ilişkileriyle bağlı ve kendi kanunlarına göre idare edilen, yarı bağımsız siyasi, sosyal ve askeri kurum statüsüne hâkim olmaları yer almıştır.²²⁴

Musul vilayetinin kuzey ve doğu bölümlerinde, dini nüfuza hâkim olan bazı Kürt şeyh ailelerinin etkisinde olan Kürt aşiretleri ikamet etmiş, geleneksel anlamda Kadiriyye veya

²²³ Çetinsaya, *a.g.e.*, s. 161.

²²⁴ Detaylı bilgi için bkzn. Nazır, *a.g.m.*, s. 5-20.

Nakşibendiyye tarikatlarına mensup olan bu dini nüfuz sahibi aileler, 1830'lardan beri II. Mahmud'un yarı özerk Kürt emirliklerini ortadan kaldırmasından sonra yerel aşiretler üzerindeki güçlerini arttırmışlardır. Bununla birlikte II. Abdülhamid döneminde ise; vilayetin güneydoğusunda yer alan Süleymaniye bölgesi Kadiriyye tarikatına bağlı olan Berzenci seyyidlerinin etkisi altında bulunmuş, bunlar Caf aşireti haricinde Süleymaniye'deki tüm Kürt aşiretlerini hakimiyetleri altında bulundurmuşlar ve Berzencilerin²²⁵ güçlenmesi, Sultan Abdülaziz zamanında başlayarak II. Abdülhamid dönemi boyunca devam etmiştir.²²⁶ Berzencilerin büyük rakipleri de Kerkük aşiretleri üzerinde büyük nüfuz sahibi bir şeyh ailesi olan Kadiriyye tarikatına mensup Talabaniler olmuş ve bunlar köylüler ile aşiretler üzerindeki dini nüfuzları sayesinde geniş topraklar ve büyük bir zenginlik ile yerel güç elde etmişlerdir. Bunlarla birlikte; Kerkük-Süleymaniye bölgesindeki iki mühim Kürt aşiretinden biri olan Caf aşireti, Süleymaniye ile batı İran'daki Senendec arasındaki bölgede ikamet etmiş ve Caf aşiretinden daha küçük fakat savaşçı diğer bir aşiret olan Hemavend ise Kerkük ile Süleymaniye arasındaki bölgede ikamet etmiştir.²²⁷ Musul vilayetine göre Bağdat vilayetinde, büyük bir aşiret sorunu meydana gelmemiş ve bunda Tanzimat döneminde, hususiyetle Mehmed Namık Paşa (1861-67) ile Midhat Paşa'nın (1869-72) valilikleri zamanında, Bağdat aşiretlerini hakimiyet altına almak için yapılan uğraşlar etkili olmuştur. Misal olarak; askeri güç kullanmak, aşiret liderlerini resmi makamlarda görevlendirmek ve Midhat Paşa'nın aşiret bölgelerinde devlet arazilerini dağıtması verilebilir. Basra vilayetinde ise Arapça konuşan ve büyük kısmı Şii olan aşiretler, çoğunlukla büyük aşiret birlikleri olarak teşkilatlanmış; Müntefik aşiret birliği, Fırat ile Dicle arasında Müntefik adı verilen geniş bir sahaya sahip olmuş, Albu Muhammed ile Beni Lam aşireti ise Ammare civarında Dicle'nin sağ ve sol kıyılarında ikamet etmiştir.

Irak vilayetlerinde eşrafın ya da aşiretlerin kendi aralarında veya bunlarla hükümet arasında olsun anlaşmazlığın esas nedeni arazi meselesi olmuş, hususiyetle Basra'da vergi toplanması ile vergi borçları önemli bir sorun kaynağı teşkil etmiş, arazi ile vergi meseleleri sıklıkla silahlı çatışmalara neden olmuş ve bölge aşiretleri modern silahlar elde etmeye başlayarak hükümet yetkililerine kafa tutma fırsatı bulup olayları büyütünce hükümet, kanun dışı silah ticaretiyle mücadeleye girişmiştir. Yerel askeri güçler, 1880'den beri gerçekleşen

²²⁵ Berzenciler, Osmanlı Devleti zamanında ilim, tasavvuf ve politik sahalarda etkisini göstermiş Iraklı bir aile konumuna gelmiş ve Irak dışında Anadolu'da da ilmiye sınıfı arasında mühim bir mevki edinmiştir. Bknz. **Kavak, Abdulcebbar** (2018) "Anadolu'nun İlim ve Tasavvuf Hayatında Öne Çıkan Berzenci Uleması", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IX, S. XX, s. 421-430.

²²⁶ **Çetinsaya, a.g.e.**, s. 166-167.

²²⁷ **Kurşun, Zekeriya \ Hut, Davut** (2020) *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, 1. Baskı, İstanbul, Vakıfbank Kültür Yay., s. 67-68.; **Çetinsaya, a.g.e.**, s. 167-168.

aşiret isyanlarıyla uğraşmakta başarılı olmuş, 1900'lerin başından 1908'e kadar olan dönemde ise Musul ile Basra gittikçe kötüleşen bir şekilde kalıcı aşiret isyanlarıyla karşı karşıya kalınca II. Abdülhamid bu isyanlara reform girişimleriyle karşılık vermiş ancak asayişin kurulmasına yönelik olan reformlar amacına ulaşamamıştır.

II. Abdülhamid, baştan beri aşiret toplumunu idare eden güçlü eşrafı karşısına almamaya özen göstererek onları üzebilecek zorlayıcı tedbirlere karşı her zaman isteksiz olmuş ve Arap veya Kürt, güçlü aşiret reisleri ile dini nüfuz sahiplerine karşı silahlı güç kullanmaktan özellikle çekinmiştir. Buna örnek olarak Musul valisi (1899-1901) Ebubekir Hazım Bey'in²²⁸ şu düşünceleri:

“Padişaha eşkıya şeyhlerini bir türlü anlatamamıştım. Bunlar hakkında takibata giriştikçe: ‘Meşayih ve ekâbir-i İslam’ın, Ermenilerin iftiraları üzerine tenkil edilmeleri caiz değildir’’ diye takibata müsaade etmiyordu. Şifre kâtibi Kâmil Bey’den şu telgraf, tabii şifre olarak geldi: ‘ve böyle birtakım ehl-i İslam reislerinin haksız olarak birer suretle ithamı Ermenilerle ecnebilerin bir entrikasından doğmuş olmak kuvvetli ihtimallerden bulunduğu...’”²²⁹ ve Sultan II. Abdülhamid’in bir aşiret ailesine karşı silah kullanılmasını desteklemediği:

“Bu suret-i mu’amele rıza-yı aliye asla muvafık olmadığından silah isti’mali hakkında hilaf-ı salahiyyet emir verilmiş ise heman gerü aldırılması ve lazım gelenlere vesaya-yı hikemiyane icrasıyla hüsn-i idare-i maslahat ve te’mîn-i sekret ve asayiş ve rahat edilmesi hususunda irade...” şeklinde iradesi verilebilir.²³⁰

Bağdat ile Basra vilayetleri, Arapça konuşan Şii Müslümanlardan meydana gelen ekseriyetli bir nüfusu oluşturmuş, XIX. yüzyıl boyunca Şii nüfus Sünni nüfus aleyhine artış göstererek hususiyetle Sünnilikten Şiiliğe doğru geçişle çoğalmıştır. II. Abdülhamid ile idareciler için, Irak’ta çoğalarak artan Şii nüfusun mevcudu büyük bir sorun oluşturmuş ve Şii Müslümanlar Sultan II. Abdülhamid yönetimine dini meşruiyet sağlayan Osmanlı Hilafetini kabul etmemişler ve devlette Şiilerin sadakatinden şüphe duymuştur. Irak’ta Şiiliğin yayılmasıyla ilgili ilk endişenin belirtisi 1885’te görülmüş; İstanbul’da yayılmaya başlayan ve

²²⁸ II. Abdülhamid tarafından kendisine “Bala” rütbesi ile ikinci rütbeden Osmanlı Nişanı verilerek Musul valiliğine atanmıştır. Bknz. <https://nigde.ktb.gov.tr/TR-213558/nigde39nin-yetistirdigi-onemli-sahsiyetler.html> (14.01.2022).

²²⁹ Çetinsaya, a.g.e, s. 183.

²³⁰ Çetinsaya, a.g.e, s. 189.

amacı Şiiliği teşvik etmek olan *Hüseyniye Risalesi* bu endişeyi artırmış, Ağustos 1885'te risale II. Abdülhamid'in eline geçince sultan, İslam'da batıl inançlarla ilgili bazı eserlerin yazarı olan Hoca İshak Efendi ile görüşerek bu mesele hakkında rapor hazırlamasını istemiş ve böylece bu raporla birlikte Yıldız'ın dikkati ilk defa ciddi manada Irak'taki Şii meselesine yönelmiştir. Hoca İshak Efendi raporunda, *Hüseyniye Risalesi*'ni ayrıntısıyla anlattıktan sonra, yirmi sene öncesine kadar Irak halkının büyük kısmının ehl-i sünnetten olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin bir İran tehlikesinden endişelenmemesini belirtmiş fakat şimdi Irak'ta ehl-i sünnetin zayıflayıp Irak halkının da İran'ın doğal ordusu durumuna geldiğini söylemiştir.²³¹ Şiilik propagandası yapmakta olan benzer risalelerin varlığından haberdar olunması üzerine de II. Abdülhamid sadrazamdan, bu risalelerin toplanarak şeyhülislamlık tarafından karşı risale yazdırılmasını istemiştir.

1886 yılında, Samarra'da Sünniler ile Şiiler arasında anlaşmazlık çıkınca merkezi hükümetin dikkati yeniden Şii sorununa çekilmiş; 1886 Haziran'ında Osmanlı Devleti'ndeki İran büyükelçisi sultanla hususi görüşmek isteyerek bazı kişilerin Samarra'dan sürülmesini ve Necef'teki Hz. Ali türbesinin de tamir edilmesi için izin istemiştir. Bunun üzerine II. Abdülhamid, yapılan soruşturmalarla birlikte 13 Temmuz 1886'da Meclis-i Vükela'ya danıştıktan sonra Necef türbesinin şah aracılığıyla değil de kendisi tarafından restore edilmesine karar vermiş fakat İran büyükelçisi bu karara itiraz etse de geri adım atılmamıştır. Bazı kişilerin Samarra'dan sürülmesi konusunda ise II. Abdülhamid, bir karara varılarak konunun kapatılmasını istemiştir. Ancak yapılan soruşturmada Samarra müftüsünün Şiileri tahrik etmekle suçlanmasına rağmen şehirdeki Sünniler bu suçlamayı yalanlamışlar, şehirdeki anlaşmazlıkların da İran konsolosu ile kimi Şiilerin faaliyetlerinden ve müftü ile merci-i taklid Mirza Muhammed Efendi arasındaki ihtilaftan kaynaklandığının ortaya çıkması üzerine İran'ın da bu meseleye özel bir önem vermesinden dolayı sadrazam resmi bir incelemede bulunulması için özel bir idareci görevlendirilmesini söylemiştir.

II. Abdülhamid aynı tarihlerde, Şii sorununun çözümü için Sünnilerle Şiiler arasında "Sünni-Şii ittifadı" amacına yönelik faaliyetlerin ilk adımlarını atmış; Şii sorununun çözümüyle alakalı 1886 Ağustos'unda iki yakın danışmanı Cevdet Paşa ile Yusuf Rıza Paşa aracılığıyla İstanbul'da yaşamakta olan önemli İranlı muhalif Mirza Hasan Şeyhü'l Reis'e fikir danışmış ve Şeyhü'l Reis, II. Abdülhamid'in Şiiler ile Sünniler arasındaki ittifad teklifine büyük ilgi göstererek bu amaçla risale kaleme almak ve İranlı müçtehitlerle ilişki

²³¹ Çetinsaya, a.g.e, s. 221.

kurmak istemiştir.²³² Cevdet ve Yusuf Rıza Paşalar ise bu konu hakkında II. Abdülhamid'e ayrı raporlar yazmışlardır. Cevdet Paşa, yazmış olduğu raporda Sünni-Şii ittihadına tam destek vermiş; Şii mezhebinin tarihsel gelişimiyle mevcut halini anlattıktan sonra, "düvel-i nasaranın tagallüb ve tahakkümlerine" karşı, halife ile Şii müçtehitlerinin hakim olduğu nüfuz aracılığıyla Şiiler ile Sünniler arasında "ittifak ve ittihad" oluşturulması düşüncesini ayrıntılarıyla anlatarak şu şartların yerine getirilmesini söylemiştir: Bölgenin kalkınmasına ve ticaretin artmasına gayret etmek, İranlı misyonerlerin ve devlet içindeki Şiilerin Sünniliği kötüleyerek Şii propagandası yapmalarını engellemek, Hz. Peygamber'in ailesinin ve Şiilerce de kutsal olarak görülen imam kabirlerini onarmak, Irak'taki Şiiler ve İran üzerinde etkileri olan müçtehit ve alimleri halife-sultana, bununla birlikte de Osmanlı Devleti'ne yakınlaştırmak, bölgede eğitimi geliştirerek halkın her meselede bilgili olmasını sağlayarak dini meselelerde de bilinçli olmalarına yol açmak ve son olarak da aşiretler arasındaki asayiş sağlamaktır.²³³

Yusuf Rıza Paşa tarafından yazıldığı bilinen raporda ise; II. Abdülhamid bir Sünni-Şii yakınlaşması için teşvik edilerek tarihsel gelişimi ile Şii mezhebinin inançları anlatılmış, müçtehitlerin İran'daki nüfuzunun şahın nüfuzundan bir hayli fazla olduğunu belirtmiş ve bunların tek bir hareketleriyle halkı şaha karşı ayaklandırarak İran devletine istediklerini yaptırabileceklerini söylemiş, İslam milletleri için Hıristiyan devletlerin egemenliğine ve zalimliklerine karşı birleşerek ayağa kalkmak farz derecesinde önemli görülerek Sünniler ile Şiiler arasındaki ittihad ve ittifak mümkün görülmüştür. Son olarak Yusuf Rıza Paşa; II. Abdülhamid'in bu girişim için en uygun kişi olduğunu, Sünniler tarafından Hilafet-penah ve İmamü'l Müslimin olarak görüldüğünü ancak İran şahının Şiiler tarafından herhangi bir otoritesi olmadığından, düşünülen ittihadın Osmanlı halifesi ile Şii aleminde asıl hakimiyeti elinde bulunduran müçtehitler tarafından oluşturulabileceğini, müçtehitlerin Osmanlı topraklarında yaşadığı düşünülürse II. Abdülhamid'in iki mezhep arasındaki bu anlaşmazlığı sonlandırmasının kutsal bir görev olduğunu belirterek Cevdet Paşa ile benzer teklifler sunmuştur: Medine'deki ehl-i beyt türbeleri onarılarak Atabat'ta bazı imar işleri yapılmalı, Osmanlı makamları siyasi ehemmiyetini hesaba katarak hediye ve taltiflerle Şii ulemasını bu göreve davet etmeli ancak bu girişimin Sünni ulemaya zararı dokunmayarak Sünni ile Şii ulema arasında dengeli ve adaletli bir siyaset uygulanmasına büyük ehemmiyet verilmelidir.

²³² Şiilerle ilişkilerde; İttihad-ı İslam görüşünü savunan basın-yayın desteklenerek, mezhep farklılıklarının Müslümanların ortak hareket etmelerine engel oluşturmadığı belirtilmiştir. Bknz. **Yüceer, İsa** (2016) "İslam Birliği Fikri ve II. Abdülhamit", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. V, S. II, s. 151. ; **Çetinsaya, a.g.e.**, s. 225.

²³³ **Eraslan, Cezmi** (1994) "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti: (1876-1915)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 35, s. 236.

Dile getirilen tüm bu tekliflere rağmen 1891 başına kadar herhangi bir somut girişimde bulunulmayarak bazı başka adımlar atılmıştır. Örneğin; Bağdat eşrafından Alusizade Ahmed Şakir Efendi, 1888 Ekim’inde Sünniliğin kuvvetlenmesi ile Şiiliğin yayılmasına engel olmak amacıyla Bağdat’taki Şeyh Seyyid Sultan Ali Zaviyesi’ne ayda 250 kuruş ile 1,5 dönüm zahire temin edilmesini istemiş, bu istek Babıali tarafından onaylanarak aylık 500 kuruşa, daha sonra sultan tarafından 1500 kuruşa çıkarılmış, 1889 Ocak’ında ise Kerbela’dan Şeyh Taha Efendi’ye Babıali tarafından 700 kuruş maaş ile öğrencilerine 30 kuruş harçlık bağlanmış, 1890 Şubat’ında da Bağdat valisinin isteği üzerine II. Abdülhamid, Kerbela’daki İmam Hüseyin Külliyesi’nin toplam masrafı 162.700 kuruş olan tamiri için emir vermiştir.²³⁴

Eski Basra Mutasarrıfı Mehmed Ali ise Ocak 1889’da bir layiha arz ederek merkezi hükümetin ilgisini yeniden Şii sorununa çekmiştir. Bu layihada; Irak’ta Şiiliğin gittikçe yayıldığını, bulunan aşiretlerin birçoğunun Şii olduğunu söylemiş, Şiiliğin yayılmasının nedeninin bölgedeki cami ile türbelerde Sünni imam ile vaizlerin olmamasına bağlamış, İranlı ahundların Atabat ile civarında daima vaazlar vererek aşiretler arasında Hristiyan misyonerler gibi gezindiklerini ve böylece Irak halkının, Şii ahundlar haricinde kimseyi görmeyerek ve genellikle cahil kaldıkları için de iki mezhebi birbirinden ayıramayarak Şiiliği İslam zannettiklerini söylemiştir. Ayrıca en büyük tehlike olarak; 6. Ordu’nun askerlerinin yüzde 90’ının Şii mezhebine bağlı olması, devletin bu bölgedeki düşmanının İran olması ve Şii aşiretler arasında daima ayaklanmaların olması görülmüştür. Tüm bunlar, bölgeye İngiliz müdahalesinin de yolunu açabileceği ihtimali göz önüne alındığında büyük endişeye sebep olmuştur.²³⁵ Alınması gereken tedbir olarak; her türbe, medrese ve camide birkaç Sünni alimin ikamet etmesi, vaazda bulunması ve Sünni mezhebini yayması teklif edilmiş, ilk ve orta okullar ile teknik okulların mevcudunun olabildiğince hızla artırılarak buralardaki dini müfredata alaka gösterilmesi istenmiş ve 6. Ordu’daki birliklerin yerine de 4. ve 5. Ordulardan asker alınması önerilmiştir. 6. Ordu ile ilgili bu uyarı II. Abdülhamid’i ciddi anlamda endişelendirmiş ve 1890 ortalarında Irak’a genel bir inceleme yapmak maksadıyla Heyet-i Teftiş-i Askeriye yollanmıştır. Bunun sonucunda komisyon bir rapor hazırlamış ve II. Abdülhamid raporu incelenmesi için sadrazama iletirken diğer taraftan da Bağdat Valisi Sırrı Paşa’nın mesele hakkındaki düşüncesini sormuştur. Bunun üzerine Sırrı Paşa 24 Mart

²³⁴ BOA, Y.EE. 8\9, (H.17.07.1325 – M.26.08.1907). - Alusizade Şakir Efendi’nin Irak’ta Şiiliğin önlenmesine yönelik yazmış olduğu layiha. ; Çetinsaya, a.g.e, s. 228.

²³⁵ Çetinsaya, a.g.e, s. 228-229.

1891’de bir raporunda; asıl suçu İngilizlere yükleyerek²³⁶, onlar aracılığıyla her sene Bağdat’taki İngiltere başkonsolosu tarafından Kerbela, Necef ve Samarra’daki Şii müçtehitlere, din ilimleri öğrenen öğrencilere ve türbedarlara 40.000 lira dağıtıldığını, Samarra’da yaşayan merci-i taklid Mirza Hasan Şirazi’ye İran’dan belirli miktar para geldiğini, zengin müçtehitlerin bölge halkını rahatça Şiiliğe cezbederek Şiiliği öğretmek için rahatça mektep ile medreseler inşa ettiklerini ve bunun yanında Sünni medreselerin geri kalmış olduğunu söylemiştir. Şiiliğin engellenmesinin sadece dini değil siyasi olarak da önemli olduğunu, yeni mektep ile medreseler kurup mevcut halde olanları ıslah etmenin mühim olduğunu ancak bu iş için yüksek miktarda paraya ihtiyaç olduğu ve vilayetin şu anda miktarın küçük bir kısmını bile eğitime harcamaya yetkisi olmadığını ve tek çözüm olarak vilayetin yasal yetkilerinin arttırılmasını veya merkezi hükümetin direk müdahil olmasını söylemiştir.²³⁷

II. Abdülhamid, bazı görüşmelerde bulunduktan sonra sadrazam ile seraskere, Şii mezhebine bağlı olan askerlerin birkaçının başka ordulara gönderilmesi ve Bağdat’ta yalnızca Sünni askerlerin bulundurulması emrini vermiştir. Bunun üzerine Sadrazam Kamil Paşa; insanların dinlerini zorla değiştirmenin imkansız olduğunu, zorla bir politika uygulamanın bölge halkını yalnızca belli bir süre Sünni gibi davranmaya iteceğini söyleyerek bu duruma itiraz etmiş, mevcut durum içinde çözüme ancak eğitim ile vaazla ulaşılabileceğini, bu amaçla Basra, Bağdat, Necef ve Kerbela gibi Şiilerin yaşamış olduğu kasaba ile şehirlerden birkaç öğrencinin Osmanlı Devleti’nden burs alarak Mısır’daki el Ezher Medresesi’ne gönderilmesini belirtmiştir.²³⁸ Zira bu yolla 8-10 yıllık bir dönemde ve iyi bir eğitimle bu öğrenciler batıl inançlarından vazgeçerek yurtlarına Sünni olarak dönüp daha sonra yurttaşlarına öğretmen olarak ders verince, hurafelerle cahil halkı kandıran Şii müçtehitlere galip gelinebileceğini söylemiştir.

II. Abdülhamid, Kâmil Paşa’nın teklifini, öğrencilerin Mısır’a gönderilmesi dışında onaylamış zira Mısır’ın Osmanlı halifeliğine büyük bir muhalefet merkezi olma endişesi düşünüldüğünde bu itirazı anlayışlı karşılanmış ve bunun yerine Şii öğrenciler için İstanbul’da bir mektep inşa edilmesine karar vermiştir:

²³⁶ Çiçek, a.g.t, s. 75-76.

²³⁷ Köksal, a.g.m, s. 220. ; Çetinsaya, a.g.e, s. 230.

²³⁸ Yashçimen, Faruk (2016) “Saving the Minds and Loyalties of Subjects: Ottoman Education Policy Against The Spread of Shiism in Iraq During The Time of Abdülhamid II”, *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, c. XXI, S. 41, s. 79.

‘‘Bağdat ve Basra havalisinde bulunan Şiiyyü’l mezheb gençlerin payitaht-ı saltanat-ı seniyye durur iken Mısır’a i’zamına hacet olmadığından bunlar Şeyhülislam Efendi Hazretleri tarafından ta’yin olunacak müderrisler vasıtasıyla tedris olunmak ve dersler Arapça takrir olunmak üzere içlerinden lüzumu mikdar talebenin Der Sa’adete celbi ve buraya celb olunacaklar ikmal-i tahsil ile Sünni olarak memleketlerine avdetlerinde kendilerine mikdar-ı kâfi ma’aş tahsisi...’’²³⁹

Bunun üzerine Bağdat valisi, Bağdat ile Kerbela’dan on tane Şii ve iki tane Sünni çocuk belirleyerek İstanbul’a göndermiş²⁴⁰, bunlarla birlikte Basra’dan üç öğrenci daha göndermiş ancak beklenildiği gibi olmayınca bir buçuk yıl sonra altı öğrenci okulu terk ederek Irak’a geri dönmüş ve geç bir tarih olan 1907’de geriye kalan öğrencilerin yalnızca birkaçı öğrenimini tamamlayınca 1907 Mart’ında bu okuldan mezun olan Şevket, Mahmud ve Abdülhadi Efendiler, padişahın iradesiyle Bağdat’a muallim ve vaiz olarak görevlendirilmişlerdir.

Osmanlı hükümeti, kendisine sunulan raporlardaki önerileri dikkate alarak bazı faaliyetlere girişmiştir. 1893’te halka ve aşiretlere Sünni İslam’ı öğretmek vaaz etmek amacıyla Şii şehirleri olan Horasan, Delim, Kut’ul Amare, Mendeli, Samarra, Ane ve Şefaatiye’ye hocalar tayin edilmiş, Aralık 1893’te Bağdat valisi, İstanbul’dan yetenekli bir alimin Samarra’ya müftü olarak gönderilmesini istemişse de İstanbul’da hiç kimse bu görevi onaylamadığından Bağdat valisinin bölgeden bir alim seçmesine izin verilerek bu bölgeye, bölgenin dilini ve siyasi konularını bilen, tecrübeli olduğu söylenen Şeyh Said Efendi 1500 kuruş maaşla tayin edilmiş ve aynı zamanlarda Kerbela’daki İmam Hüseyin türbesinin türbedarı bu meselelerde görüşmek amacıyla II. Abdülhamid tarafından İstanbul’a çağırılmıştır.²⁴¹

1906 Temmuz’unda Dahiliye Nezareti, Irak’ta Sünni inancını kuvvetlendirmek amacıyla tedbirlerle alakalı bir rapor sunmuş ve bu rapor Meclis-i Vükela’da yeni bir münakaşaya yol açarak izlenecek siyasette bazı değişikliklere neden olmuştur. Bu rapora göre; İstanbul’dan Bağdat vilayetindeki kazalara vaiz ve muallim olarak tayin edilen hocaların ve bunlarla birlikte Basra’da vazifelendirilen on hocanın da başarısız olmasından dolayı nezaret bu uygulamanın bitirilmesini isteyerek bunun yerine o bölgedeki medreselerin

²³⁹ Çetinsaya, a.g.e, s. 232. ; BOA, Y.PRK.BŞK. 22\62 (H.15.12.1308 – 22.07.1891).

²⁴⁰ Derinçil (2017), a.g.e, s. 159.

²⁴¹ Çetinsaya, a.g.e, s. 233.

düzeltilmesi teklifinde bulunmuş ve bu teklif de Meclis-i Vükela'da görüşülerek kabul edilmiştir.

II. Abdülhamid'in Şii sorunundan duymuş olduğu endişenin esas kısmını İran'la Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin genel durumu belirlemiş ve ilişkiler kötüleştikçe Osmanlı Devleti'nin Irak'taki Şii nüfusla ilgili endişeleri de artmış ve bu endişe II. Abdülhamid'i, Sünni-Şii ittifadının geliştirilmesine ve İslamcı bir siyaset izlemeye sevk etmiştir. Bu siyasetin istenen neticeyi verememesi, Osmanlı görevlilerinin Şii sorununun nedenleri ve çözümleriyle alakalı iyimser bir bakış açısına sahip olmaları ve büyük kısmının vaaz ile eğitim yoluyla halkı batıl inançlarından kolaylıkla vazgeçirebileceklerine inanmalarıyla Irak'ta istenilen çözüm bulunamamıştır. Bunlarla birlikte Irak'ta büyük bir Şii nüfus bulunmasından dolayı Arap hükümeti, Arap ayrılıkçılığı ya da Arap Hilafeti tehlikesine yönelik endişe olmamıştır. Zira; II. Abdülhamid'in diğer bölgelerdeki Arap ayrılıkçılığı veya Arap Hilafeti korkusu, Mısır hıdivi, Mekke şerifi ve Sudan mehdisi gibi Sünni-Arap rakipler ya da Sünni-Arap bölgeler üzerinde yaygınlaştığı için Irak'ta, Şii Arapların sadakatsizliği veya ayrılıkçılığından meydana gelen endişe Arap meselesine değil daha çok İran meselesine dair olmuştur.²⁴²

Irak halkını da Osmanlı idaresinden uzaklaştırarak İran şahı ile Şiiliğe çeken başlıca faktörler adaletsiz vergilendirme, merkezîyetçilik, idari yetersizlik ve zorunlu askerliğin Arapça konuşan vilayetlere yayılması olmuş ve Iraklılar için tüm bunlar, II. Abdülhamid'in hedeflediği İslamcılığı gerçekleştirme çalışmalarını engelleyen önemli mahalli sorunlar olarak görülmüştür.²⁴³

2.2.3 Irak'ta İngiltere'nin Faaliyetleri

Irak göz önüne alındığında en bilinen tehlike kaynağı olarak İngiltere görülmüş zira 1830'lardan beri Irak'ta ve Arabistan ile Basra Körfezi'ndeki yakın bölgelerde Avrupa nüfuzu İngilizlerin tek hakimiyetine girmiştir. Bununla birlikte; mahalli şeyhliklerin birçoğu Britanya-Hindistanı Hükümeti temsilcileriyle Basra Körfezi'nde himaye için saldırmazlık anlaşmaları imzalamışlar ve İngiliz savaş gemileri devamlı olarak devriye gezmişler, Irak ile Basra Körfezi'nde ticaretin büyük kısmı Britanya-Hindistanı ile yapıldığı için Basra

²⁴² Çetinsaya, *a.g.e.*, s. 320.

²⁴³ Karpat, *a.g.e.*, s. 332.

Körfezi'ndeki ticari mal nakliyeciliğine İngiltere ile Britanya-Hindistanı'na ait gemiler egemen olmuştur.²⁴⁴ İngiliz girişimcilere ait olan Lynch Şirketi, Fırat ile Dicle üzerindeki buharlı gemi ulaşımında imtiyazlı durumda bulunmuş²⁴⁵, 1862'den beri Irak ile Hindistan arasındaki posta hizmetini bir İngiliz şirketi devam ettirerek; Bağdat'ı, İstanbul, Tahran ve Hindistan'a İngilizlerin oluşturduğu telgraf hatlarıyla birleştirmiş ve Britanya-Hindistanı'ndan Irak'ta bulunan Şiiilerin kutsal mekanlarına giden hacılarla öğrenciler de İngiliz hakimiyetinin gelişmesi açısından başka bir vasıta oluşturmuş ve Avaz Mirası, İngilizlerin bölgedeki Şii müçtehitlerle direkt olarak ilişki kurmasına etki etmiştir.

İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin münasebetlerinin genellikle samimi olduğu Tanzimat döneminde bile Basra Körfezi'nde İngiliz hakimiyetinin artması Babıali'de büyük bir endişeye sebep olmuş; 1860'larda Osmanlı donanmasının o bölgedeki nüfuzunun kuvvetlendirilmesine, Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği yaptığı dönemde ise Necid ile Körfez'in Katar'a olan kısmının direkt olarak Osmanlı hakimiyetine alınmasına etki etmiştir. II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden kısa bir zaman sonra ve özellikle de 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra İngiliz-Osmanlı ilişkileri daimî olarak kötüleşmiştir. II. Abdülhamid, İngiltere'nin özellikle Arap vilayetlerinde menfaatleri olduğundan ve Arapların siyasi bağımsızlığı ya da Arap halifeliği düşüncelerini aktif olarak desteklemesinden daima endişe etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Irak'ta, Arabistan ile Basra Körfezi'ndeki komşu bölgelerde İngilizlere karşı çok az savunma aracı yer almıştır. Örneğin; Suriye'de Düvel-i Muazzama'nın karşılıklı ilişkileri kullanılarak belirli bir hakimiyet sağlanabileceği düşünülmüş ancak Irak ile Basra Körfezi'nde hususiyetle Bağdat Demiryolu'nun Almanları da mücadeleye soktuğu 1900'lerin başlarına kadar İngiltere rakipsiz olmuştur. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin bölgedeki askeri kaynakları çok sınırlı, Basra'daki filosu İngilizlerle yarışamayacak durumda, 6. Ordu ise personel eksikliği ile ekonomik kaynak sıkıntısında ve Osmanlı idari hakimiyeti de zayıf olduğundan hem aşiret isyanları ile sadakatsizlikleri hem de devlete bağlılıklarından şüphe edilen Şii nüfus bu durumları daha da kötüleştirmiştir.²⁴⁶ Eğer gerekli özen gösterilseydi İngiltere Irak'a daha fazla nüfuz etme şansından mahrum kalabilirdi ancak

²⁴⁴ İngilizlerin Basra Körfezi'nde ilk hakimiyet edindiği bölgeler Maskat, Bahreyn ve Kuveyt gibi bölgeler olmuştur. Bknz. **Binzouba, Majed Mohammed** (2009) "Vilayet Nizamnamelerinin Basra'da Tatbiki Meselesi 1864-1876" (Yüksek Lisans), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, s. 73.

²⁴⁵ Lynch Şirketi sadece taşımacılıkla ilgilenmeyerek ticaretle de ilgilenmiştir. Bknz. **Yıldırım, Zafer** (2020) "XIX. Yüzyılda Dicle-Fırat Üzerinde Siyaset: Osmanlı-İngiltere Nüfuz Mücadelesi", *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. XX, S. IV, s. 916.

²⁴⁶ **Çetinsaya, a.g.e.**, s. 274.

Osmanlı Devleti, küçük çaplı ve olaylara göre yön değiştiren faaliyetlerin haricinde aktif bir politika izleyecek durumda olmadığı için yapabildiği tek şey doğrudan karşı karşıya gelmekten kaçınmak olmuştur. II. Abdülhamid'in avantajı da İngilizlerin bölgede çoğunlukla çatışmacı bir politikadan kaçınması olmuş; 1894-96'daki Ermeni Krizi gibi durumlar dışında İngiltere hükümetlerinin Osmanlı Devleti'nin yıkılışını fiilen hızlandırmak gibi istekleri olmamış ve genel olarak özellikle Irak ile Basra Körfezi'nde gerçekleştirdikleri gibi kendi menfaatlerine uygun görülen yerlerde statükoyu koruma altına almaya çalışmışlardır. Bunun yanında; 1890'larla birlikte Osmanlı Devleti'ni düşman olarak görmeye başlamakla birlikte, Osmanlı Devleti'nin tek başına düşmanlığından çekinmemişler sadece II. Abdülhamid'in, İngiltere'nin daimî düşmanları arasında olan Avrupalı Güçlere teslim olmasından; 1890'ların sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yanaşmasından ve bu tarihten sonra da Almanya ile yakınlaşmasından endişelenmişlerdir.²⁴⁷

Osmanlı Devleti, Irak dahilinde İngiliz nüfuzunun gelişmesini önlemek için bazı mühim tedbirler almıştır. Misal olarak; Bağdat ile Şam arasındaki İngiliz posta hizmeti kaldırılarak yerine Osmanlı posta hizmeti kurulmuş (1881-86), Bağdat'taki İngiliz vatandaşları ile İngiltere korumasındaki kişiler kayda geçirilmiş (1881-84), İngiltere konsoloslarıyla yerel aşiretler arasındaki münasebetleri sınırlama girişimleri yapılmış (1882-85), İngiliz misyonerlerin Bağdat'ta bir misyoner okulu inşa etme çabalarına engel olunmuş (1883-89), Dicle'de buharlı gemi şirketi olan Lynch'e mukabil Osmanlı Devleti'ne ait olan bir şirket teşvik edilmiş (1885-88)²⁴⁸ ve yabancı savaş gemilerini Şattü'l Arap'ın²⁴⁹ dışında tutma girişimleri yapılmıştır. Ancak Körfez'de bu kadar etkili faaliyetler yapılamamış; 1879'da korsanlığın tekrardan meydana çıkmasıyla alakalı İngiltere şikayetlerine cevap olarak Basra filosu için küçük olsa da etkili bir ek kuvvet ısmarlanmış, 1880 ile 1882'de yeni gemiler satın alınarak Basra'da yeni sahil tesisleri kurmak amacıyla Körfez'deki donanma mevcudu daha da güçlendirilmek istenmiş ancak mali kaynak eksikliğinden dolayı bu planlar gerçekleştirilememiş ve Osmanlı hükümeti 1880'lerin ikinci yarısına kadar Körfez'deki askeri nüfuzunu güçlendirmek için önemli bir girişimde bulunamasa da ancak bu tarihlerde Fav'da büyük bir istihkam inşa etmeye girişmiş bu da İngiltere ile Osmanlı Devleti'ni çatışır duruma getirmiştir.

²⁴⁷ Çetinsaya, *a.g.e.*, s. 275. ; Karaköse, *a.g.e.*, s. 104.

²⁴⁸ Yıldırım, *a.g.m.*, s. 918.

²⁴⁹ Irak'ın güneyinde yer alan, Dicle ile Fırat'ın birleşmesiyle meydana gelen nehirdir ve gemi işletmeciliği ile birçok deniz taşımacılığında elverişli konumdadır. Bknz. Bilge, Mustafa L. (2010) "Şattülarap", *DİA*, c. 38, s. 381.

Yerel Osmanlı görevlileri, 1880’de Fırat, Dicle ve Karun nehirlerinin birbiriyle birleştiği konumda yer alan ve Şattü’l Arap ile Körfez’in girişine hâkim bir konumda yer alan Fav’ın stratejik ehemmiyetine İstanbul’un dikkatini çekerek burasının liman haline getirilmesi için gerekenlerin yapılmasını isteseler de bu konuda herhangi bir gelişme olmamış ancak Aralık 1885’te Basra valisi, İngiltere konsolosuna II. Abdülhamid’in Fav’da büyük bir istihkam kurmak istediğini söylemiştir. Ancak yüksek rütbeli subayların devamlı olarak yaptığı kontroller, Harbiye Nezareti’nde projeyle ilgili özel bir heyet meydana getirilmesi ve Osmanlı görevlilerinin Fav’daki çalışmalara gösterdiği ilgilere rağmen inşaat ağır ilerleyerek zaman zaman kesintiye uğramıştır. Bununla birlikte; İngiltere baştan beri Fav’daki çalışmalara karşı çıkarak bunlarla devamlı ilgilenmiş; çalışmaların gelişimi Basra konsolosu tarafından yakından izlenerek Körfez’de devriye gezen İngiliz savaş gemileri tarafından da daima izlenmiş ve Basra konsolosu Robertson şu ifadeleri söylemiştir: *“Şattü’l Arap’ın girişine hakim bir istihkâmın varlığının bir rahatsızlık ve engel; Osmanlı gibi yabancı entrikalarına bu kadar açık bir gücün elinde olunca da, İngiltere’nin önemli menfaatleri karşısında daimi bir tehdit teşkil etmesi muhtemel görünmektedir.”*²⁵⁰ Sonrasında Ağustos 1887’de İngiltere hukuki itirazda bulunarak, Rusya ile İngiltere’nin arabulucu olarak taraf olduğu 1847 Erzurum Antlaşması’nın, Osmanlı ile İran hükümetlerini Şattü’l Arap kıyılarını güçlendirmekten men ettiğini söylese de bir süre diplomatik tartışmalar devam ederek; 1888 Temmuz’unda Osmanlı hükümeti, 1847 Erzurum Antlaşması’nın bağlayıcı olmadığını, Osmanlı Devleti’nin bu konu hakkında İngiltere’ye karşı herhangi bir yükümlülüğünün olmadığını ve İran’ın da Şattü’l Arap’ın kendi bölgelerinde olan kıyısını güçlendirmekte serbest olduklarını söyleyerek İngiltere’nin tüm itirazlarına karşı çıkmış ve sonrasında da gerginlikler artmıştır.²⁵¹

İngiliz savaş gemilerinin devamlı olarak Fav’a gelmeleri ve Osmanlı Devleti’nin Fav’ı askeri olarak güçlendirmesiyle gerginlikler iyice artarak, 1889 Temmuz’unda Basra filosuna ek iki gambot daha eklenmiş, Basra Körfezi’ndeki askeri karakollara ek kuvvetler gönderilmiştir. Bu gerilim; 1890 Mart’ında bir İngiliz savaş gemisiyle Fav’a ulaşip karaya çıkan güçlere Osmanlı kuvvetleri tarafından ateş açılarak herhangi bir can kaybı ya da hasar olmasa da Osmanlı hükümetinin olaydan sorumlu askerin hapis cezasına çarptırıldığına dair İngiliz hükümetini bilgilendirmesiyle sonuçlanmış ve de bu hadiseden sonra Fav’daki çalışmalar iki yıl süreyle durdurulmuştur.

²⁵⁰ Çetinsaya, a.g.e, s. 279.

²⁵¹ Çetinsaya, a.g.e, s. 280.

Osmanlı Devleti, Fav üzerindeki iddialarından vazgeçmeyerek 1890 ile 1894 yılları arasında Şattü'l Arap'ta küçük askeri karakollar inşa ettirmiş, 1891'de Basra'daki karantina istasyonunun Fav'a nakledilmesine yönelik bir görüşü değerlendirip 1892'de Dicle ile Fırat'ta ulaşım için bir Osmanlı şirketinin inşa edilmesi için irade çıkarmış ve 1893-94'te Fav'daki Osmanlı gümrüğü, Şattü'l Arap'ın İran kısmındaki en mühim limanı Muhammere'den aşağısının Osmanlı nehri olarak görülmesi için bir girişimde bulunup Muhammere'ye giden gemilerden gümrük vergisi almaya girişmiştir. 1893 Katar İsyanı'ndan kısa bir vakit sonra, Osmanlı Devleti'nin dikkati tekrardan İngiliz savaş gemilerinin bölgeye yaptığı gezintilere ve bunun yanında Fav'ın siyasi ile stratejik ehemmiyetine çevrilmiş ve Fav nahiyeden kazaya dönüştürülmüştür. 1892'de Fav'da istihkam inşaatı yeniden başlayarak 1893'te de sürdürülmüş, Ağustos 1893'te İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Osmanlı hükümetine ikazda bulunarak ilgili inşaatın sonlandırılmasını söylemiş ve eğer istihkam tamamlanarak burası silahlandırılırsa İngiltere hükümetinin bu hareketi düşmanca algılayarak karşılıklıta bulunmak için gerekli tedbirleri alacağı söylenmiştir. 1893 Kasım'ında İngiltere itirazlarını ve uyarılarını yineleyerek bu kez inşaatın sonlandırılması için emir verileceğine yönelik teminat alınca 1893 sonunda da II. Abdülhamid, çalışmaların durdurulmasına karar vererek öfkesini belli etmiş ancak kısa bir zaman sonra çalışmalarla İngiliz baskısı yeniden başlayınca bu sefer II. Abdülhamid, İngilizlere sitemde bulunarak istihkam inşaatına karşı çıkmanın dostlukla uyuşmadığını, eğer İngiltere bunu İran adına yapıyorsa bunun da uluslararası hukukta yerinin olmadığını şu şekilde belirtmiştir:

“... teklif-i vakı'a [Fav istihkamatının men'-i inşa'atı] dostluktan münba'is ise devletçe yapılmakta olan istihkamatın inşa'atına muhalefet suretiyle asar-ı dosti ibraz edilemeyeceği gibi istihkamat-ı mezkurenin İran hükümetine karşı inşa edilmekte olduğundan dolayı men'i istenildiği takdirde dahi bu cihet İngiltere hükümetine aid olmayarak bu babda i'tirazı da'i-i ahval bulunduğu halde bunun İran hükümeti tarafından der meyan edilmesi lüzum geleceğinden ve binaenaleyh İngiltere devletinin bu husutaki müdahalesi hukuk-ı düvel ahkamına mugayir olduğundan sefaret-i muma-ileyhaya bu veçhile cevab i'tası...”²⁵²

Buna rağmen II. Abdülhamid, geri adım atmaya karar vermiş; Fav'daki çalışmalar Mayıs 1894'te tekrar başlatılmamak üzere sonlandırılmış ve daha sonraki yıllarda istihkam,

²⁵² Çetinsaya, a.g.e, s. 282.

ağır silahlardan temizlenmiş şekilde yarım kalarak Fav garnizonu 1905'te, bir yüzbaşı, bir sağlık memuru ve 45 muvazzaf piyadeden ibaret olarak kalmıştır.

Fav üzerindeki anlaşmazlıklar hükümetin Basra Körfezi, Necid ve Basra konusunda zamanla artan rahatsızlıklarını pekiştirerek Osmanlı görevlilerinin sunmuş oldukları raporlara yansımış ve bu raporlarda en önemli tehlike olarak İngilizler gösterilmiştir. Ocak 1889'da eski Basra mutasarrıfı Mehmed Ali İngilizlerin genel politikasıyla alakalı şunları söylemiştir: *‘‘İngiltere Devleti’nin hal-i hazırda Basra ve Irak kıt’alarının bu güne hareket-i siyasiyesi meşhud değil ise de sevhil-i Umman ve Arab’ı yavaş yavaş birer vesile ile taht-ı himayesine almak ve o havali ticaretini kendine hasretme teşebbüsatından hali değildir’’* ve Mehmed Ali, Arab (bedevi) şeyhlerinin İngilizlerin anlaşma önerilerini reddederek bu yolla bağımsızlıklarını koruduklarından dolayı İngiltere’nin kullanabileceği sadece iki politika olduğunu da söylemiştir: Dışta Britanya-Hindistan tüccarlarını himaye edip, içte bölge gelişmelerini takip ederek başka bir gücün herhangi bir saldırısına engel olmak.²⁵³

Bu durumla benzer olarak Kasım 1890'da o dönem Şura-yı Devlet üyesi ve Basra eşrafından olan Züheyrzade Ahmed Paşa tarafından yazılan raporda; Necid'de ve genel anlamıyla Irak bölgesinde Osmanlı hakimiyetinin kontrolü için bazı somut adımların atılması, aksi takdirde bölgenin kapılarının İngiltere'ye açılabilceği belirtilmiştir:

‘‘Havali-i mezkurenin ıslahıyla tamamen havza-yı hükümet-i seniyyeye alınması ehemm ve bu babda icab edecek tedabirin şimdi icrası kabil ise de bir müddet daha gecikecek olursa telafisi güç bir meşgale peyda edeceği hüveydadır. Zira İngilizlerin Ceziretü'l Arab havalisindeki efkâr ve desaisi asarı olarak vaktiyle Necid hâkimi Suud'u tahrik eden Maskat imamı Seyyid Turki vasıtasıyla merhum Suud'a mebalîğ-i cesime gönderen yine İngilizlerdir. Hatta Necid kıt'asının zabtı için devlet-i ebed müddet tarafından icra olunan sevkıyatı müşkilata uğratmak üzere İngilizlerin gösterdikleri halat ve Bahreyn'i zir'i himayelerine almak için icra etdikleri vesais-i şeytani gayet henüz hatırlardadır. ’’²⁵⁴

6. Ordu fahri müfettişi Nusret Paşa ise Yıldız'a sunmuş olduğu iki farklı raporda²⁵⁵, Basra Körfezi'nde aktif bir politika uygulanmasını savunarak Mayıs 1893 tarihli raporunda:

²⁵³ İngilizler, Basra Körfezi kıyılarındaki yerel aşiretlerin arasında devriye gezerek taraflardan birinin yardıma ihtiyacı olduğunda müdahale ederek onları himayelerine almışlardır. Çetinsaya, a.g.e, s. 283.

²⁵⁴ Çetinsaya, a.g.e, s. 285.

²⁵⁵ Nusret Paşa'nın raporunda en çok ele aldığı mesele, İngiltere'nin Irak üzerindeki faaliyetleridir. Bknz. Görür, a.g.t, s. 94.

‘‘Bu günlerde İngiltere me’murlarının biri gidip ikisi gelmekte ve bunlar Musul vilayetiyle Van ve Erzurum taraflarını dolaşıp istihsal eyledikleri ma’lumatlarını ve neşredebildikleri tefhim-i fesadın derecatını ba-rapor Hindistan valisine takdim eylemekte ve bir taraftan Basra körfezi dahilinde ve Şatr ve Fırat kenarlarında bulunan etfal-i Arab’a İngiliz lisanını ta’lim ettirmekte...’’ şeklinde uyarılarda bulunmuş²⁵⁶ ve

‘‘Bahr-i Süveyş ve Aden ve Bahr-i Muhit-i Hindi ve Basra körfezi sevhilinde mütemadiyen müte’akiben bila fasıla gezdirmekde olduğu sefain-i harbiyeleri vasıtasıyla neşr ve tevzi’ etmekde olduğu enva’-ı ketb-i muzır ve esliha-i nariye ve meşayih sahiline ve dahiliyelere hedaya ve atıyye-i igfaliyetlerinden başka kıt’a-yı mezburenin her tarafından İngiltere me’murlarının tekaya ve zevayada akçe kuvvetiyle tedarik eylemiş olduğu post-nişin ve dervişler vasıtasıyla ve nüfuzlarıyla Devlet-i Aliyye’nin İran ve kıt’a-yı Arabiye hakkında ittihaz buyuracağı ıslahat-ı mahalliye ve tedabir-i siyasilerine ne suret ve keyfiyetde mümana’at etmeğe muvafık olması...’’ şeklinde İngiltere’nin bölgede nüfuzlarını artırmak amacıyla silah ve para dağıttıklarını da eklemiştir.²⁵⁷

Nusret Paşa diğer raporunda ise şu uyarıda bulunmuştur:

‘‘İngilizlerin bu babda olan politika-yı mütte hazaları Mısır’ın işgaliyle beraber Cezire-i Arab’da bir hükümet-i Arabiye’ye ve Afrika’da bir hükümet sevdasına teşkil ve te’sisiyle hilafeti tefrik eylemek ve bunları da Hind gibi tamamen zir-i tasarrufunda bulundurmak efkâr-ı mahsusasını büyük mikyas icra etmekde olduğundan her nev’i esbaba olan tevessül ve teşebbüsleri de bayağı meşhudat sırasına girmiş ise de...’’²⁵⁸

2.2.4 Katar ve Bahreyn Meselesi

1872’den beri Katar Doha’da bir garnizon bulunduran Osmanlı Devleti, 1891’de Udeyd’de ek bir garnizon daha oluşturmuş ve bunun üzerine Britanya-Hindistanı idarecileri bu girişimi Osmanlı nüfuzunu Ateşkes Sahili’ne genişletme girişimi olarak görünce Osmanlı Devleti’ne, İngiltere ile Katar arasındaki 1853 tarihli anlaşmanın bir kopyasıyla beraber

²⁵⁶ İngilizlerin bahsedilen Basra körfezi dahilinde ve Şattü’l Fırat kenarındaki Arap çocuklarına İngiliz dilini öğretmesini Nusret Paşa büyük bir şaşkınlıkla şu şekilde dile getirmiştir: ‘‘Bu durumdan bizim vali ve memurlarımızın acaba ne kadar bilgisi vardır? Ve ne kadar haberdardırlar’’. Bknz. Kılıç, Selda Kaya (2014) ‘‘19. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler’’, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. 54, S. II, s. 322.

²⁵⁷ Çetinsaya, a.g.e, s. 286-287.

²⁵⁸ Çetinsaya, a.g.e, s. 288.

protesto yollamış ve Babıali ilgili antlaşmanın, sultanın Katar'daki hakimiyet haklarıyla hiçbir alakasının olmayıp Katar ile Udeyd'deki diğer mevkilerde karakol inşa etme hakkına sahip olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine İngiltere karşı hamle yaparak; 1892'de Antlaşmalı Emirlikler ve Bahreyn ile, İngiltere dışında hiçbir ülkeyle anlaşma ve iletişime girmemelerini şartlandıran bağlantısızlık antlaşmaları imzalamaya girişmiş²⁵⁹ ve 1893'te meseleyi yeniden gündeme getirerek Osmanlı Devleti'ne şu açıklamada bulunmuştur: *'Basra'dan Katif denen yere kadar padişahın hakimiyetini kabul etmekle birlikte, İngiltere buranın güneyindeki sahilin ihtilafli bir arazi olarak görüldüğü kanaatindeydi.'*²⁶⁰

Aynı sene 1893'te Katar İsyanı olarak bilinen olay meydana gelmiştir. Osmanlı görevlileri belli zamandır Kuveyt, Katar ve Bahreyn şeyhleri arasında zaman zaman meydana gelen çatışmalardan endişe etmişler; hususiyetle Katar Şeyhi Casim b. Sani'den şüphelenerek tüm karışıklıklara onun sebep olduğunu düşünmüşler ve şeyhin İngiltere ile gizli işler yaptığı da söylenmiştir. Basra Valisi Hafız Mehmed Paşa 1893 başında, tüm sıkıntıları yerinde halledebilmek için bir miktar kuvvetle Lahsa'ya gitmiş; bir ay müddetle bekledikten sonra davetine katılmayan Şeyh Casim'i cezalandırmayı kararlaştırınca yerel aşiretler ile Osmanlı kuvvetleri arasında çatışma meydana gelmiş ve bu çatışma Osmanlı kuvvetlerinin yenilmesiyle sonuçlanmış, bu durum Osmanlı Devleti için küçük düşürücü bir olay olduğu için de Hafız Mehmed Paşa görevinden azledilerek Basra nakibi olayı incelemek için Katar'a gönderilmiştir. Şeyh Casim, şartsız affedilmek koşuluyla istifa ederek kaymakamlık makamını kardeşine bırakmış, Katar'daki Osmanlı garnizonu güçlendirilmiş, İngiltere her ne kadar bu olaylara karışmaktan kaçınsa da yine de İngiliz savaş gemilerinin gözetleme amacıyla Katar'a gelmesi Osmanlı Devleti'ni endişelendirmiştir.

Bahreyn adasının konumu hakkında da İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında büyük bir anlaşmazlık meydana gelmiştir. Osmanlı idarecileri o vakte kadar topraklarına gelen Bahreynlilere Osmanlı tebaası gibi ilgi göstermişler ancak İngiltere 1892 Kasım'ında Bahreyn şeyhiyle bir bağlantısızlık anlaşması imzaladıktan sonra Osmanlı Devleti'ni *'Bahreyn artık Majesteleri İngiliz Kraliçesinin himayesinde olduğundan Osmanlı makamlarının bu adanın sakinlerine hiçbir müdahalesi kabul edilemez'* diyerek uyarılmış ancak Osmanlı hükümeti, Bahreyn'in Osmanlı toprağı olduğu gerçeğinden vazgeçmeyerek Bahreyn'e saldırmak gibi bir amacının olmadığını İngiliz büyükelçisine söyleyerek anlaşmazlıkları geçiştirmeye

²⁵⁹ Kocabaş, Süleyman (2016) *İngiliz Tuzağı*, 1. Baskı, İstanbul, Derin Tarih Dergisi Yay., s. 43.

²⁶⁰ Çetinsaya, a.g.e, s. 290.

çalışmıştır.²⁶¹ Daha sonra Ocak 1893'te Katif kaymakamı, Bahreyn ile Umman'ın tekrardan Osmanlı toprağı olduğunu söyleyerek tüm Bahreyn gemilerine Osmanlı bayrağının çekilmesini emredince Osmanlı hükümeti, İngiltere'nin protestolarıyla karşılaşarak meseleyle ilgili bilgisinin olmadığını söyleyip suçu kaymakama atmış ve İngiltere'de bunun üzerine Mayıs 1893'te sözlü bir nota vermiştir. Bu notada; Bahreyn hakkındaki tutumlarını koruduklarını ve bununla beraber Basra-Katif arasındaki bölgede Osmanlı nüfuzunu tanıyıp, güneyde (Katar'da) hakimiyet iddialarının geçersiz olduğunu bildirmişlerdir. Osmanlı Devleti, Bahreyn ile Katar'daki egemenlik haklarından vazgeçmeyerek İngiltere'ye, 1893 sonunda Basra valisine "Bahreyn'in işlerine müdahaleden kaçın" talimatının verileceğini bildirmiş, İngiltere'de kendi donanma güçlerine çok zorunda olmadıkları sürece Devha'dan uzak durarak Osmanlı statüsünün kabulü konusunu gündeme getirmelerinden kaçınmaları emrini vermiştir.

1895 ortalarına doğru Katar'daki Zubara'ya Osmanlı kuvvetleri yığıldığına dair raporlar ile Necid mutasarrıfı tarafından Katar'a Osmanlı bayrağının çekildiğine yönelik iddia İngiltere'yi endişelendirince Osmanlı Hariciye nazırı bu meseleyle ilgili bilgisinin olmadığını söylese de İngiltere "İngiltere Kraliçesi'nin himayesinde bulunan Bahreyn'le ilgili Türklerin bütün hak iddiaları hiçbir surette kabul edilemez ve adayı tecavüzden korumak için gerekli tedbirler alınacaktır" diye bir nota daha vermiş ve hem Osmanlı Devleti hem de İngiltere kendi egemenlik iddialarından vazgeçmedikleri için durum çıkmaza girmiştir.²⁶²

2.2.5 Kuveyt Meselesi

Basra Körfezi'nde İngiltere ile Osmanlı gerginliğinin artmasının asıl nedeni 1896'da meydana gelen kriz olmuştur. Kuveyt, Osmanlı Devleti tarafından 1871'den itibaren önce Bağdat'a ve sonrasında Basra'ya bağlı bir kaza olarak ele alınmış, Kuveyt'i idare eden el Sabah ailesindeki şeyhlere resmi anlamda kaymakam unvanı verilmiş, Osmanlı kurumları tarafından Kuveyt'e başka bir memur görevlendirilmeyerek herhangi bir garnizonda yer

²⁶¹ Gündüz, a.g.t, s. 130. ; Çetinsaya, a.g.e, s. 291.

²⁶² Mesele ile ilgili bir İngiliz şarkiyatçı: "... Lord Curzon 'Herhangi bir yabancının Basra Körfezi'nde bir yer edinmesine razı gelecek herhangi bir İngiliz temsilcisini vatanına ihanet suçuyla suçlamaktan çekinmem... İster resmi bir düzenleme sonucu olsun ister halen siyasi ve askeri kontrolün ardında yatan yerel ticari çıkarların ihtimali yüzünden olsun, Basra Körfezi'ne tanınacak imtiyazlar, Büyük Britanya'nın Uzakdoğu'daki denizlerdeki egemenliğini, Hindistan'daki siyasi konumunu ve her iki yerdeki ticari çıkarlarını ve Avrasya ile olan imparatorluk bağlarını tehlikeye düşürecekler" şeklinde İngiltere'nin Körfez'e vermiş olduğu ehemmiyeti açıklamıştır. Bknz. Kızılkaya, Oktay (2013) "XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başlarında Basra Körfezi'nde Uluslararası Hakimiyet Mücadelesi", *Turkish Studies*, c. VIII, S. VII, s. 297-298. ; Çetinsaya, a.g.e, s. 291-292.

almamış ve İngiltere, Kuveyt'i Osmanlı toprağı olarak kabullenip el Sabah ailesiyle de herhangi bir anlaşma yapmamıştır.

1896 Mayıs'ında Şeyh Muhammed b. Sabah, üvey kardeşi Mübarek b. Sabah tarafından öldürülmüş; Şeyh Muhammed'in oğulları ve bazı akrabaları Basra'ya kaçarak Mübarek'in azledilerek cezalandırılması ve Mübarek'in ele geçirmiş olduğu Fav çevresindeki aile arazilerinin de kendilerine verilmesi için II. Abdülhamid'e başvurmuşlar ve Mübarek b. Sabah'da Kuveyt kaymakamlığına getirilmesi için halife II. Abdülhamid'e başvurmuştur.²⁶³ Mübarek'in Basra Körfezi'ndeki İngiliz siyasi temsilci ile işbirliği içinde olduğu iddiasından dolayı II. Abdülhamid, tüm bu gelişmelere karşı tedbirli davranmıştır. Söz konusu iddiaya göre İngiliz siyasi temsilci; Necid, Katar, Cebel Şammar, Bahreyn ve Kuveyt'i bir araya getiren bir Arap konfederasyonu oluşturmak amacına girişmiştir. Bunun üzerine II. Abdülhamid; Basra valisi ile 6. Ordu müşirinin İstanbul'u, Mübarek ile akrabaları arasındaki anlaşmazlıkla ilgili bir karara varılması için zorlayıp İngilizlerin de Basra bölgesindeki güçlerini arttırma girişimleri hakkında uyarılarına rağmen Temmuz 1897'ye kadar meseleyi Meclis-i Vükela'ya göndermemiş ve Aralık 1897'de de Mübarek Kuveyt kaymakamı olarak görevlendirilmiştir. İngilizlerin devreye girerek devletin başına sıkıntı çıkarmasına az zaman kalmışken meselenin bu şekilde halledilmesine II. Abdülhamid sevinmiş ve hükümete meselenin izahıyla halifeliğinin fonksiyonlarını şu şekilde açıklamıştır:

*“Devletçe bir meşgale-i mühimme suretini kesbetmek istidadını gösteren işbu meselenin kan dökülmeksizin ve kimsenin burnu kanamaksızın ber-taraf olması canib-i şeref calib-i Hazret-i Hilafet-penahiden icra ettirilen tebligat neticesi olup bu da revnaksaz-ı makam-ı muallay-ı Hilafet olan zat-ı akdes-i cenab-ı Hilafet penahinin nüfuz-ı akdes-i mülükanelerinin tesirat-ı mühimmesine bir delil-i vacibü't tebcil bulunduğu.”*²⁶⁴

II. Abdülhamid, daha sonra Kuveyt ile Katar kaymakamlarından gelen ve halifeye olan sadakatleri bildiren telgrafların Meclis-i Vükela'da okunmasını emretmiştir. Ancak daha sonra Mübarek, İngilizlerle ilişki kurarak himaye edilmek istediğini ima etmiş, İngilizler ise tedbirli davranarak Mübarek'e herhangi bir vaat de bulunmamışlardır.²⁶⁵

²⁶³ Eraslan, a.g.e, s. 275. ; Çetinsaya, a.g.e, s. 293.

²⁶⁴ Eraslan, a.g.e, s. 276-277.

²⁶⁵ Küçük, Cevdet \ Bilge, Mustafa L. (2003) “Küveyt - Tarih”, DİA, c. 27, s. 37.

1898’de, Trablusşam’ı Basra Körfezi’nde bir limana bağlayarak tali hatlarla Bağdat ile Hanikin’e de bağlayacak bir demiryolu imtiyazı için planlanan, Avusturya-Rusya işbirliğindeki Kapnist demiryolu projesi İngilizlerin korkularını iyice arttırmış bunun yanında Rusların Basra Körfezi’ne nüfuz etmesi demek olan bu proje, görüşmeleri devam eden Bağdat Demiryolu projesinin de tabii bir neticesi olacak Alman tehlikesi ile de bir araya gelince İngiliz korkuları daha da artmış ve Ocak 1899’da Hindistan genel valisi olan Lord Curzon’un Basra Körfezi’nde daha faal bir siyaset takip edilmesi yönündeki baskısı başarılı olunca İstanbul’daki büyükelçi O’Conor’un şüphelerine rağmen İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Şeyh Mübarek ile anlaşmaya varılması için onay vermiş ve Basra Körfezi’nde bulunan İngiliz siyasi temsilci Yarbey Meade, 23 Ocak 1899’da Şeyh Mübarek ile gizli bir antlaşma imzalamıştır.²⁶⁶ Mübarek bu antlaşmada şunları vaat etmiştir:

‘‘Kendisi, varisleri ve halefleri namına önceden İngiliz hükümetinin onayını almadan Kuveyt’e herhangi bir güç veya hükümetin vekili ya da temsilcisini kabul etmemeye ve daha önceden Majestelerinin Hükümetinin bu konuda onayını almadan, arazilerinin herhangi bir kısmını başka bir gücün Hükümetine ya da tebaasına devretmemeye, satmamaya, kiralamamaya, rehine vermemeye ya da işgal veya başka gayeler için teslim etmemeye söz vermiş ve kendisini bu sözle bağlamıştır.’’²⁶⁷

Mübarek ile İngilizler arasındaki gizli anlaşmaya dair bilgiler kısa sürede Fav’daki Osmanlı telgraf memurları aracılığıyla İstanbul’a iletilince İstanbul buna mukabil, Nisan 1899’da Basra valiliğine tekrardan Hamdi Paşa’yı tayin edip Basra filosunu da tekrardan güçlendirmiş ve bunun yanında 1899 Temmuz’unda Hamdi Paşa, Osmanlı Devleti’nin Necid ile Arap sahilindeki nüfuzunu güçlendirmek amacıyla Fav ile Katif arasında yeni bir telgraf hattı inşa edilmesini teklif etmiş ve bu teklif de kabul edilmiştir. Bu sıralarda İngilizlerin Basra yoluyla Irak’a silah kaçırarak aşiretlere dağıttığına dair askeri raporlar II. Abdülhamid’in korkularını arttırmış, *‘‘Halbuki dünyanın her tarafında o türlü efrad yedine silah verilmesi bi’l ahare ahval-i gayr-i merziye hudusunu muceb olacağı’’*nı söyleyen II. Abdülhamid’e göre, İngiltere’nin Osmanlı topraklarındaki bu faaliyetleri karşılıklı dostluk ilişkilerine aykırı olmuştur.²⁶⁸

²⁶⁶ Çetinsaya, a.g.e, s. 294. ; Kocabaş, a.g.e, s. 44.

²⁶⁷ Kızılkaya, a.g.m, s. 299. ; Çetinsaya, a.g.e, s. 295.

²⁶⁸ Çetinsaya, a.g.e, s. 295-296.

1899 Eylöl'ünde Osmanlı görevlileri Kuveyt'e bir liman müdürü görevlendirmeye karar vermişler; Mübarek, bu memuru Kuveyt'e almayarak Basra'ya geri göndermiş ve bunun üzerine de Mübarek'e destek için Kuveyt'e bir İngiliz savaş gemisi gönderilmiş ve O'Conor, Babıali'nin böyle bir memur görevlendirme hakkının olmadığını Osmanlı hükümetine iletmiştir. Daha sonra 1899 yılı sonunda İngilizlerin, Bağdat Demiryolu imtiyazının Almanlara bağı olan Anadolu Demiryolu Şirketi'ne devredilmesine ve demiryolunun Basra Körfezi'ndeki son durağının Kuveyt olması görüşüne vermiş olduğı tepki daha büyük olmuş, Alman demiryolu uzmanlarından bir heyet Ocak 1900'da, hazırlık yapmak amacıyla bazı araştırmalar yapmak için Kuveyt'e gidince O'Conor Nisan 1900'de, Osmanlı Hariciye nazırı Tevfik Paşa'ya, İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki hiçbir imtiyazı cevapsız bırakmayacağını zira kendilerinin Kuveyt'le bazı mukaveleleri olduğunu söylemiştir. Osmanlı Devleti, bu durum üzerine taktik değıştirip; Haziran 1900'de Mübarek'e Paşa unvanı vererek hurma cinsinden gelir bağlamış, Basra nakibi Ağustos'ta, Mübarek'i daha ortaklaşa bir siyaset takip etmeye ikna etmek için Kuveyt'e göndermiş ve Ekim'de de Mübarek'e altın ile gümüş imtiyaz madalyaları verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu hareketine Mübarek, 3000 altına inşa ettirdiğı camiye Hamidiye adını vererek jest yapmışsa da bundan rahatsızlık duyan İngiltere Osmanlı-Kuveyt ilişkilerinin bozulması için harekete geçmiştir.²⁶⁹

Mübarek, 1900 yılından itibaren Doğı Arabistan'a müdahale etmeye başlayarak bölgenin hakimiyeti için İbn Reşid'e meydan okumuş; 1900 yazında Mübarek, İbn Reşid'in kadim düşmanlarından İbn Suud'u, İbn Reşid'in topraklarına baskın yapmaya teşvik ederek Müntefikli Sadun'la da ittifak kurmuş ve Mübarek ile müttetiklerinin ortak güçleri, İbn Reşid'e saldırı için hazırlıklara girişince buna mukabil Osmanlı kuvvetlerine de müdahale emri verilmiş ve Mart 1901'de İbn Reşid, Mübarek'i büyük bir yenilgiye uğratmıştır.²⁷⁰ Bu olay üzerine Osmanlı hükümeti tekrardan taktik değıştirerek Nisan 1901'de Basra'da askeri yığınak inşa edildiğı rapor edilmiş, Mayıs'ta Basra valisi, Basra nakibi ile birlikte Mübarek'e küçük bir Osmanlı garnizonunu kabul ettirmek amacıyla Kuveyt'e gitse de Mübarek bu teklifi reddetmiş ancak yine de saygılı davranarak valiyi Fav'a kadar uğurlamış fakat Mübarek ikili oynadığından dolayı valinin ziyaretinden beş gün sonra, Basra Körfezi'ndeki üst rütbeli İngiliz donanma subayına resmi olarak İngiltere himayesi için başvurmuştur.

²⁶⁹ Eraslan, *a.g.e.*, s. 277.

²⁷⁰ Çetinsaya, *a.g.e.*, s. 297.

Osmanlı Devleti, 1901 Ağustos'unda Kuveyt'e *Zuhaf* adlı savaş gemisiyle beraber askeri güç yollamışsa da Kuveyt limanındaki İngiliz savaş gemisi komutanı ile Şeyh Mübarek, Osmanlı kuvvetlerinin karaya çıkmasına engel olunca *Zuhaf* Basra'ya geri dönmüş ve Osmanlı tarafının söylemine göre İngiliz savaş gemisinin komutanı, Osmanlı donanma subayına *"Kuveyt'in İngiltere himayesine girdiği"*ni söyleyerek askerleri ya da mühimmatı karaya çıkarırsa ateşle karşılık vermekle tehdit etmiştir.²⁷¹ Bunun yanında O'Connor Tefvik Paşa ile görüşerek *"Kuveyt kaymakamı Mübarek el Sabah Paşa, kendi menfaatlerini korumak için İngiltere'yle bir i'tilaf akdetmiştir"* demiş, Tefvik Paşa'da bu açıklamayı, Kuveyt'in devletin bir kazası olduğu ve Şeyh Mübarek'in Osmanlı hükümeti tarafından kaymakam tayin edildiği için reddetmiş ve Mübarek'in İngiltere ile herhangi bir anlaşma yapmak için yetkisi olmamasından dolayı anlaşmanın hiçbir siyasi hükmü olmadığını ve bu durumun iki devlet arasındaki iyi ilişkilere de aykırı olduğunu düşünmüştür.²⁷² O'Connor Eylül başında her iki devlet için orta yol teklif etmiştir: İngiltere Kuveyt'i istila etmeyecek veya burada egemenliğini ilan etmeyecek ancak bunun mukabilinde de Osmanlı Devleti'nin Kuveyt'e asker yollamaktan kaçınarak statükonun sürmesini kabul etmesini teklif etmiş ve bu teklif Tefvik Paşa tarafından onaylanarak Osmanlı Hükümetinin istemesi üzerine Dışişleri Bakanı Lansdowne'dan gelen bir notayla resmen onaylanmıştır.

Gerginlik yine de devam etmiş; Kasım 1901'de Basra nakibi, II. Abdülhamid tarafından *"hareket tarzının akılsızca ve saygısızca olduğu ve dini vazifesine dönüp padişahın rızasını kazanmak suretiyle selamet bulmaya çalışması icap ettiği hususunda ikaz etmek"* üzere Mübarek'e gönderilince İngiltere bu hareketi statüko anlaşmasının bozulması olarak algılamış, Mübarek 1902 yılı başlarında, Fav'da ailesine ait geniş hurma arazileri için akrabalarıyla arasında devam eden anlaşmazlıkla ilgili Basra'daki hukuk mahkemesine çağrıldığında da İngiltere yine aynı tarz itirazlarda bulunmuştur.²⁷³ Bunun üzerine II. Abdülhamid hariciye nazırının mahkemenin belirli bir süre ertelenmesi hakkındaki görüşünü kabul etse de İngilizlerin müdahalesinden duymuş olduğu rahatsızlığı gizleyememiş; İngiliz büyükelçisinin içişlerini alakadar eden böyle özel bir meseleye karışmasının anlaşılması zor olduğunu söylemiştir. II. Abdülhamid 3 Şubat 1902'de, Basra ile Kuveyt arasındaki mevkide Osmanlı askeri kontrolünün sıkılaştırılması için emirler vermiş, Basra ile Necid'deki silah ticaretine engel olunarak bölgede konumlanan asker mevcudunun fazlalaştırılması için gerekli önlemlerin alınmasını istemiş ve bunun üzerine Osmanlı kuvvetleri Bubiyan Adası ile Safvan

²⁷¹ Gündüz, a.g.t, s. 138. ; Küçük \ Bilge, a.g.m, s. 37.

²⁷² Çetinsaya, a.g.e, s. 298.

²⁷³ Küçük \ Bilge, a.g.m, s. 37. ; Çetinsaya, a.g.e, s. 299.

ve Umm Kasr adlı iki mevkiyi işgal etmiştir. Ancak bu faaliyetlerin hedefi yalnızca İngiltere olmamış zira İbn Reşid ile İbn Suud arasındaki münakaşa endişe verici duruma gelmiş; Şubat 1902’de İbn Suud, İbn Reşid’in başkenti Riyad’ı ele geçirmiş ve Osmanlı Devleti, Basra Körfezi’ndeki İngiliz savaş gemilerinin faaliyetleri ile İngiliz görevlilerinin Doğu Arabistan ve Körfez şeyhleriyle olan münasebetlerini takip etmeye devam etmiş ancak Hindistan genel valisi Lord Curzon’un Kasım 1903’te Basra Körfezi’ni ziyaret ederek Kuveyt’e de uğraması Osmanlı Devleti’nin korkularını daha da arttırmıştır.

Ağustos 1903’te Paris Büyükelçisi Salih Münir Paşa, genelde İngiltere dış politikası ve özel de İngilizlerin Osmanlı Devleti’ne yönelik politikası hakkında II. Abdülhamid’e uzun bir rapor²⁷⁴ göndererek İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne dair politikasının belirleyici öğelerini ‘‘ticaret’’ ve ‘‘Hindistan’’ olarak ele almış, İngiliz politikasındaki düşmanca değişikliğin kökenlerinin, Mısır’ın 1882’de İngiltere tarafından işgaline dayandığını tespit ederek İngiltere’nin, Mısır’da sağlam bir konum kazandıktan sonra Boğazlara veya Doğu Anadolu ile Irak’a zarar gelmedikçe bölgedeki Osmanlı nüfuzunun zayıflatılmasının kendi menfaatleri doğrultusunda olduğunu kavradığını söylemiştir:

‘‘Arabistan ile Necid taraflarının ve Hicaz kıt’asının tedricen Osmanlı hükümetinin elinden çıkması ve kutsal İslam hilafetinin, İngiltere’nin uzaktan nüfuzuna tabi olacak şerifler eline geçmesi ve sonra Arabistan, Necid ve Irak taraflarının İngiliz himayesi altında Aden ve sair yerler gibi sömürge haline girmesi için mahirane entrikalar çevirmekte oldukları, durumun mütala’ası ve yapılan ihbarlarla anlaşılmaktadır.’’’²⁷⁵

Hem Aydın valisi hem de eski valilerden Kâmil Paşa’da benzer endişelerden bahsederek, Aralık 1904’te II. Abdülhamid’e sunmuş olduğu raporda Arabistan konusunun artan önemiyle bölgedeki İngiliz tehlikesini şu şekilde açıklamıştır:

‘‘Bu kıt’a-yı vesi’a hakkında İngiltere’nin tasavvur-ı mahsus olup, cenub cihetinden nüfuz ve himayesini Yemen vilayetinin merkezi olan Sana’nın civarına kadar temdit ederek zaten vaktiyle Hadramut ve Maskat memleketlerinin Devlet-i Aliyye’ye olan irtibatlarını kestiği gibi bu kere Acem Körfezi’nde vakı’ Kuveyt kıt’asını dahi aynı hale ifrag ile buranın

²⁷⁴ Osmanlı Hariciyesi’nde, başta İngiltere siyaseti olmak üzere dış dünya hakkında en detaylı inceleme Salih Münir Paşa tarafından yapılmıştır. Detaylı bilgi için bknz. **Eraslan, Cezmi \ Dere, Umut** (2020) ‘‘Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Diplomasisinin Uzak Doğu Gelişmeleriyle İmtihanı (1895-1904)’’, *Tarih Dergisi – Turkish Journal of History*, S. 71, s. 317-346. ; BOA, Y.PRK.EŞA, 43\35.

²⁷⁵ **Çetinsaya, a.g.e**, s. 301.

şeyhi olan Şeyh Mübarek'i İngiltere nüfuz ve sahabeti tahtına almış işbu kıt'a-yı vesi'a dahilinde bulunan ve ekserisi hiçbir idareye tabi' olmayarak hal-i bedeviyette yaşamakta olan milyonlarca urbanı, Sudan ahalisi misülli İngiltere'nin nüfuz ve himayesi tahtında yavaş yavaş medeniyete alıştırmak teşebbüsünde olduğu anlaşılmakta olup, Hilafet-i Seniyyeyi diğer bir tarzda taht-ı himayesine almak emelinde bulunduğu dair gazetelerde görülmekte olan havadise sahih nazarıyla bakılmamış olsa bile Ceziretü'l Arab'ın müstakbeli da'i-i endişe olduğuna şüphe yoktur. '276

Yerel Osmanlı görevlileri, hususiyetle Basra'da gerçekleşen bazı aşiret isyanlarında İngiltere entrikalarının izleriyle karşılaşınca İngiliz görevlileriyle seyyahlarına mâni olmaya başlamış; 1905 yılının başlarında *Indian Political Service*'ten Gabriel ile Lorimer'in, Lorimer'in büyük eseri *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman, and Central Arabia* için bilgi toplayarak gözlem yapmak için Irak'a gelmeleri yerel Osmanlı görevlileriyle bazı sorunların gerçekleşmesine neden olmuştur. Bunun yanında İngiliz misyonerlerin Bağdat'ta bir Karmelit okulu inşa etme girişimi, İngiliz görevlilerinin Fav telgraf binasının yenilenmesi konusundaki ısrarları ve İngiliz seyyahlar ile misyonerlerle ilgili bazı olaylar da gerginlikleri baya arttırmıştır. Mısır'da yayınlanan ve "Arabistan'daki İngiliz müdahalesi ve entrikaları" ile ilgili yazılar yayınlayan, *el Alem el İslami*, *el Liva* ve *el Muayyed* gibi bazı Arapça gazetelerin Irak'ta yayılması ile ilgili raporlar da İngiliz yetkililerini gittikçe endişelendirmiştir.

Ağustos 1907'de imzalanan İngiltere-Rusya Antlaşması²⁷⁷ ile iki devlet, İran, Tibet ve Afganistan hakkındaki anlaşmazlıklarını halletmişler, antlaşmada Basra Körfezi'nin konusu geçmese de II. Abdülhamid gizli bir anlaşma yaptıklarından şüphelenmiş; antlaşmanın asıl içeriği konusunda İngiliz ile Rus büyükelçilerinden açıklama isteyerek ilgili antlaşmaya Basra Körfezi'ne yakın olan Türk bölgelerinin girip girmediğini sormuş bunun yanında da İngiltere ile yakınlaşmaya çalışmıştır. Genel manada ele alındığında bölgede Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ilişkiler, ikili münasebetlerin genel mahiyetinden ve Yemen ile Kızıldeniz gibi yakın havalilerdeki karşılıklı anlaşmazlıklardan etkilenmiştir.

İngiltere'nin Irak'taki ekonomik ve stratejik menfaatleri zamanla askeri, siyasi ve dini alanları da kapsayarak I. Dünya Savaşı öncesi doruk noktasına ulaşmış ve bu nedenle İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne savaş açtıkları günün ertesi sabahı İngiliz kuvvetleri Şattü'l

²⁷⁶ Çetinsaya, a.g.e, s. 302.

²⁷⁷ Detaylı bilgi için bkz. Karadeniz, Yılmaz (2017) "1907'deki İngiliz-Rus Antlaşması'nın İran Siyasetine Etkisi", *Route Educational and Social Science Journal*, c. IV, S. II, s. 222-236.

Arab'ın ağzında bulunan Fav mevkiini ele geçirmiştir. Savaş başladığında Osmanlı güçleri bu bölgede zayıf durumunda bulunmuş; fazla bir zorlukla karşılaşmayan İngilizler ilerlemeye devam ederek 22 Kasım'da Basra'yı işgal edip 1915 sonbaharında da Bağdat üzerine hareket etmişler ancak Osmanlı güçleri toparlanarak Bağdat'ın 40 km güneydoğusunda İngiliz kuvvetlerini büyük bir yenilgiye uğratarak (22-26 Kasım 1915) onları 160 km aşağıda yer alan Kut'ul Amare'ye çekilerek savunmaya geçmek durumunda bırakmışlar ve yaklaşık beş ay devam eden bir kuşatmadan sonra da İngiliz kuvvetleri Nisan 1916'da teslim olmuşlardır.²⁷⁸ Tüm bu mücadeleler sonucunda İngiltere'nin mağlubiyetin etkisini üzerinden atması uzun sürmüş; Bağdat'ı ancak 11 Mart 1917'de ele geçirebilmiş, Mayıs 1918'e gelindiğinde İngiliz kuvvetleri Kerkük'e kadar ilerleyerek 23 Ekim'de, savaşın bir iki gün içerisinde biteceğini anlayınca Musul ile petrol yataklarını alabilmek amacıyla daha hızlı davranışlar da yine de 30 Ekim'de Mondros Antlaşması imzalandığında amaçlarına ulaşamamışlar ve Musul'u ancak Kasım'ın ilk yarısında anlaşma hükümlerine dayanarak ele geçirebilmişlerdir.²⁷⁹ Bununla birlikte İngiltere'nin Irak'ta işgal etmiş olduğu topraklarda tesis etmiş olduğu askeri yönetim de 1920'ye kadar sürmüştür.

2.3 Filistin

Harita VII – Filistin Haritası. (Tuğ, Ramazan (2014) “Bir Arşivcinin Filistin Notları”, *Arşiv Dünyası*, S. XVI-XVII, s. 58.)

²⁷⁸ Ertas, Mehmet Yaşar \ Kılıçaslan, Hacer (2018) *Kut'ul Amare 1916 Olaylar, Hatıralar, Raporlar*, 3. Baskı, İstanbul, Kronik Yay., s. 38. ; Köse, Resul \ Albayrak, Muzaffer \ Karaca, Yılmaz \ Kırcı, Ersin \ Ümit, Selim \ Gurulkan, Kemal (2016) *Arşiv Belgelerine Göre Kut'ul Amare Zaferi*, 1. Baskı, İstanbul, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, s. 126.

²⁷⁹ Çetinsaya, a.g.m, s. 95.

İsmi, MÖ. XII. yüzyılda Kavimler göçü esnasında deniz yoluyla buraya gelmiş olan Filistlerden almış, tarih öncesi dönemlerden itibaren birçok kavmin göçlerle gelerek yerleşmesine ve bunlara karşı faaliyete girişen başka güçlerin birçok işgal ve fetihlerine maruz kalmıştır. Bu durumun nedeni olarak da bölgenin Arap coğrafyasında sahip olduğu zengin ve stratejik konumla üç büyük ilahi dinin doğuş ve gelişmesinde oynamış olduğu rol ile içinde barındırmış olduğu kutsal yerler gösterilebilir. Filistin bölgesinin coğrafi sınırları hakkında görüş birliğine varılarak *Fahir Armaoğlu* tarafından sınırlar şu şekilde açıklanmıştır:

‘‘Filistin adı verilen topraklar esas olarak, Suriye ile Mısır ve Akdeniz ile Şeria Nehri arasında kalan topraklardır. Şeria nehrinin döküldüğü Ölüdeniz de Filistin’in doğu sınırına dahildir. Bu sınırlar içinde de Filistin toprakları coğrafi bakımdan Akdeniz kıyı şeridi, kuzeyden güneye doğru uzanan dağ silsilesinin bulunduğu ortadaki yayla bölümü ve en doğuda da Şeria vadisi olmak üzere üç parçaya ayrılır. Bu üç parçalı coğrafi ayırım hemen bütün kaynaklarca benimsenmiştir. Ortadaki dağlık kesim veya yüksek yaylalar kısmı genelde kuzeyden güneye olmak üzere Safed ve Nasıra şehirleri ile Tabor dağının bulunduğu Celile bölgesi, ortada Nablus şehrinin bulunduğu ve batıda Cermel dağına kadar uzanan Samiriye bölgesi, daha güneyde Şeria nehrinin Ölüdeniz’e döküldüğü yerden başlayıp Kudüs, Beytülahm ve Halilürrahman şehirlerinin içinde bulunduğu Yahudiye bölgesi ve daha güneyde de Bi’rüssebi şehrinin bulunduğu Necef çölü olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır.’’²⁸⁰

Filistin; Yavuz Sultan Selim’in 1516 Mercidabık Muharebesi’nden sonra Osmanlı yönetimine girmiş, Kanuni Sultan Süleyman’da civarıyla beraber bölgenin fethini tamamlamıştır. Osmanlı Devleti, Mekke ile Medine’den sonra üçüncü kutsal şehir olarak gördükleri Kudüs’ün de içinde bulunduğu Filistin topraklarını barış ve huzur içinde idare etmeye özen göstererek 1517’de Kudüs’ün fethedilmesinden 1917 yılında Filistin’in elden çıkmasına kadar 400 yıllık zaman içinde en uzun istikrar dönemini yaşatmıştır.²⁸¹ Osmanlı zamanında Arz-ı Filistin adı verilen bölge idari olarak Şam eyaletine bağlı Gazze, Kudüs, Safed ve Nablus sancaklarına ayrılmış, bunların yanında eyalet merkezlerine bağlı emirlikler de bulunmuştur. 1799’da Napolyon Bonapart, Mısır ve Yafa’yı işgal ederek Akka’yı kuşatıp Safed ve Nasıra’ya kadar ilerlese de Cezzar Ahmed Paşa tarafından yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmış ve Filistin, Mehmed Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa tarafından 1832

²⁸⁰ Karaman, M. Lutfullah (1996) ‘‘Filistin’’, *DİA*, c. XIII, s. 89.

²⁸¹ Özdemir, Hüseyin \ Durmuş, Cafer \ Torun, A. Semih \ Karaca, Yılmaz \ Subaşı, Ebubekir (2009) *Osmanlı Belgelerinde Filistin*, 1. Baskı, İstanbul, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, s. 5.

yılında ele geçirilse de 1840'ta İngiltere ile Avusturya'nın girişimiyle yeniden Osmanlı yönetimine alınmış ve bundan sonra büyük devletlerin ilgi alanına girmiştir.

Osmanlı dönemi Filistin demografik yapısında Müslüman Araplar en büyük oranı oluşturmuş, düşük orandaki Şii ve Dürziler'in mevcuduna rağmen Müslümanların büyük kısmı Sünni olup bu kişilerin ekonomik hayatını tarım oluşturmuştur. Ayrıca Filistin nüfusu içerisinde küçük bir azınlık durumunda olan Hristiyanlarla Yahudiler ise daha çok şehirlerde bulunarak özellikle XIX. yüzyılda edinmiş oldukları ayrıcalıklarla bütün Ortadoğu'ya ticari kurumlarıyla girmiş olan Avrupalılara bağlı bir ticaretle uğraşmışlardır.²⁸² Osmanlı Devleti, zaman içinde yerleşmeye başlayan, farklı unsurlara serbestlik ile hukuki bir statü sağlayan millet sistemini kapsamlı şekilde devam ettirmiş ve bu sistem yoluyla da zaman içinde gerek Hristiyanların ve gerekse Yahudilerin kurumsallaşma ile talepleri artmıştır. Bunun üzerine XIX. yüzyılda Kudüs'te yoğun olmak üzere birçok Hristiyan mezhepleri kurumlarıyla ortaya çıkmış, üç büyük din için kutsal görülen ve stratejik önemi olan bu bölgede dini okullar, kiliseler, misyoner cemiyetleri kurmak amaçlı birçok imtiyazlar elde edilmiş ve bu bölgeye hâkim olma konusunda büyük çıkar çatışmaları meydana gelmiştir.²⁸³ Aynı yüzyılın sonlarına doğru da farklı ülkelerde ayrı ayrı yaşayan Yahudiler arasında Siyonizm²⁸⁴ düşüncesi etkili olmaya başlamış; bu siyasi hareketin liderliğini üstlenen Theodor Herzl, 1897 Basel'de gerçekteştirdiği I. Dünya Siyonist Kongresi'nde Yahudiler için Filistin'de hukuk güvencesi altında bir devlet kurulmasını belirtmiştir. Bu durum için Avrupa'daki milliyetçilik düşüncesinin Yahudilerdeki yansıması denilebilir.²⁸⁵

Başta İngiltere olmak üzere Düvel-i Muazzama, Siyonizm ile Arap milliyetçiliğinin zamanla karşı karşıya gelerek mücadele edeceklerini düşünmeden bu iki hareketi destekleyerek Ortadoğu bölgesini sömürebilmek amacıyla birçok etnik grupları himayelerine almak suretiyle nüfuz bölgeleri oluşturmuşlar ve bu şekilde Osmanlı Devleti parçalanınca kendi nüfuz bölgelerini göz önüne alarak devletin topraklarını kendi aralarında paylaşmayı planlamışlardır. I. Dünya Savaşı sırasında Düvel-i Muazzama, Siyonistler başta olmak üzere Osmanlı Devleti'ndeki Türk olmayan diğer unsurları Osmanlı'ya karşı ayaklandırmaya çalışarak Osmanlı Devleti'ni içten yıkmaya gayret etmiş, 31 Ekim 1917 tarihinde İngiliz

²⁸² Karaman (1996), *a.g.m.*, s. 92-93.

²⁸³ Karaman (1996), *a.g.m.*, s. 93.

²⁸⁴ Filistin'de Yahudi devleti kurulması için meydana gelen siyasi harekettir. Detaylı bilgi için bkz. Karaman, M. Lutfullah (2009) "Siyonizm", *DİA*, c. 39, s. 329.

²⁸⁵ Theodor Herzl'da hatıratında "Milli Yahudi hareketi ciddi, hatta Yahudi aleyhtarlığından çok ciddi bir iştir. İleride bu daha anlaşılacaktır" şeklinde belirtmiştir. Bknz. Göze, Ergun (2017) *Siyonizm'in ve İsrail'in Kurucusu Theodor Herzl'in Hatıraları ve Sultan Abdülhamid*, 4. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., s. 111.

ordusu Filistin'in Bi'rüssebi bölgesini ele geçirerek 11 Aralık'ta da Kudüs'ü almış ve Eylül 1918'e kadar Filistin topraklarının tamamı da ele geçirildiğinde 400 yıllık Osmanlı yönetimi ile İslam hakimiyeti son bulmuştur.²⁸⁶

2.3.1 Siyonizm Düşüncesi ve Düvel-i Muazzama'nın Faaliyetleri

Siyonizm kavramının kökünü meydana getiren Siyon sözcüğü Musevi tarihinin ilk asırlarından beri Kudüs ile eş anlamlı olarak kullanılmış, Filistin'de bulunan birinci Musevi tapınağının Babilliler tarafından yıkılmasıyla özel bir anlama bürünmüş ve Siyon, yurtlarından kovulmuş Yahudilerin Filistin'e dönme istek ve özlemlerini kendinde toplamıştır.²⁸⁷ Yahudilerin Kudüs ve çevresine dönerek o kutsal topraklarda Süleyman mabedini tekrar inşa etme rüyası Eski Ahit'in ana ilkesini oluşturmuştur. Eski Ahit'e göre; Tanrı Yahuda kutsal toprakları kıyamete kadar kendi hakimiyetlerinde kalması için İbrahim Peygamber ve ümmetine bağışlamış, bu inançta Yahudilerin düşüncelerine kalıcı bir şekilde yerleşince dünyanın farklı taraflarına dağılmış ümmeti Kral Davud'un köşeli yıldızı altında toplayarak onlara kutsal topraklara kadar önderlik yapacak Mesih'in gelmesini sabır ve tevekkülle beklemeye ikna etmiştir.²⁸⁸ Siyon kelimesi her ne kadar erken bir tarihte kullanılmaya başlansa da bir siyasal düşünce akımı olarak modern anlamda ilk defa XIX. yüzyılın son çeyreğinde Rus Yahudisi Nathan Birnbaum tarafından kullanılmış, kendisinin çıkartmış olduğu *Kendi Kendine Kurtuluş* adlı derginin 1890 yılındaki sayısında; Siyonizm'i, Yahudileri Filistin'e yerleştirmek hedefini takip eden ve üyelerinin Yahudilerden meydana geldiği bir siyasal partinin kurulması olarak belirtmiştir.²⁸⁹ Siyonizm zamanla Yahudi çevrelerce de benimsenerek Musevi milliyetçilerince kullanılmaya başlanmıştır.

Yahudiler arasında milli bilinçlenmenin örneklerinden Moses Hess; Yahudi sorununun²⁹⁰ Yahudilerin vatansız olmasından doğduğunu, Yahudi sorununu çözmenin tek çaresinin Filistin'de bir Yahudi devleti kurmak olduğunu belirtmiş ve bir Yahudi devletinin kurulmasıyla Avrupa'nın hasta adamı olan Osmanlı Devleti'nin canlanacağını, buna Osmanlı'nın karşı gelemeyeceğini söyleyerek düşüncelerini "*Bize ülkemizi geri verin, bizim*

²⁸⁶ Karaman (1996), *a.g.m.*, s. 94. ; Köse (2021), *a.g.e.*, s. 46.

²⁸⁷ Öke (2018), *a.g.e.*, s. 38.

²⁸⁸ Öke (2018), *a.g.e.*, s. 40.

²⁸⁹ Sağkulak, Şermin (2011) "19. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Topraklarına Yahudi Göçü" (Yüksek Lisans), *Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü*, s. 44.

²⁹⁰ Yahudilere duyulan düşmanlığın kökeni dinsel olup, Yahudiler Hristiyanlara göre Hz. İsa'yı tanımayarak onun çarmıha gerilmesine neden olmuşlardır. Bunun yanında da aşağı ırktan görülmüşlerdir.

*paramızla da çürüyen imparatorluğunuzun diğer yörelerini onarın'' şeklinde belirtmiştir.*²⁹¹ Bir diğer Yahudi aydınlarından Odessalı Doktor Yehuda Leib Pinsker ise 1881'den itibaren Rusya'da başlayan Yahudi soykırımının, Yahudilerin iyi niyetlerine rağmen diğer milletlerle yaşayamayacaklarını gösterdiğini, Yahudi sorunun ancak İsrailoğullarının diğer milletlerle eşit bir konuma gelmesiyle çözülebileceğini söylemiş ve Yahudilerin eski çağlardaki topraklarına dönerek bağımsız bir devlet kurduklarında o zaman onları aşağılamak için de bir nedenin olamayacağını belirtmiştir. Pinsker'in bu düşüncelerini savunan Yahudi toplulukları da yerel dernekler kurmuşlar ve Siyon Aşıkları adıyla bilinen bu hareket Rusya ile Doğu Avrupa'da hızla büyüyerek 1882-83'te 12 cemiyet iken 1889-90 yıllarında 138 cemiyete çıkmıştır.²⁹²

Siyon Aşıkları'nın girişimleriyle Filistin'de Yahudi nüfus ve faaliyetleri gelişmeye başlamış, hacca gelen ve son zamanlarını Filistin'de geçirmek isteyen Yahudiler kutsal topraklara yerleşmeye başlamışlardır. Siyon Aşıkları kolonizasyona girişince kolonizatörler de tarımla uğraşmışlar ancak acemiliklerinden, iklim koşullarından, bedevi saldırılarından, sıtma vb hastalıklardan dolayı maddi durumları zayıflayıp zor durumda kaldıklarında Baron Edmond de Rothschild yardımında bulunmuş ve hayatı boyunca Filistin'e 5.600.000 sterlin²⁹³ harcadığı için "Yishuv'un babası" namını almıştır.²⁹⁴ Ancak Rothschild için ne bir hayırsever ne de bir Siyonist düşmanı olduğu söylenebilir çünkü o Siyonizm düşüncesini kendi çıkarlarına uygun olarak gerçekleştirmek istemiştir. Bu duruma örnek vermek gerekirse; 1896 yılında Theodor Herzl kendisinden, II. Abdülhamid'den Filistin'i satın alabilmesi için gerekli maddi desteği karşılamasını rica ettiğinde Rothschild reddetmiş çünkü, antisemit çevrelerin ve dünyanın gözünde Musevi banker imajı oluşturmak istememiştir. Zira bu imajı oluştursaydı Rothschild'lerin Filistin'den başlayarak dünyaya genişleyecek bir imparatorluk kurma hedefinde oldukları anlaşılacaktır. Diğer bir örnek olarak; Osmanlı Devleti'nin şüphesini almak istememiş, "Bu gibi işlerde genellikle reklamdan kaçınmak lazımdır. Biz sessiz ve dikkatli bir şekilde bu işin üzerinde yürürsek çabalarımız başarıya ulaşabilir", "Ben bir hayırsever değilim. Eğer bu işe atıldıysam bunun nedeni, Yahudilerin Filistin toprağında yeniden iskân edilmeleri mümkün müdür diye görmek istememdir" ve kendisinden yardım istemiş olan kolonizatörlere de "Ben sizin yardımınıza perişanlığınız ve fukaralığınızdan gelmedim. Dünyanın başka yörelerinde de benzeri sefalet vakaları vardı. Bu

²⁹¹ Sağkukulak, a.g.t, s. 45.

²⁹² Öke (2018), a.g.e, s. 46-47.

²⁹³ Sağkukulak, a.g.t, s. 46.

²⁹⁴ Balcıoğlu, Mustafa \ Balcı, Sezai (2021) Rothschildler ve Osmanlı İmparatorluğu, 5. Baskı, Ankara, Erguvani Yay., s. 212.

*iş yaptım, çünkü sizde hepimiz için son derece kutsal olan bir ideali, İsrailoğullarının eski yurduna dönme hülyasını ve bir Yahudi Rönesansı'nı gerçekleştirecek kapasite gördüm'' demiştir.*²⁹⁵

Siyonizm'in babası olarak görülen Theodor Herzl'in var gücüyle Yahudi sorunuyla ilgilenmesini sağlayan olay Paris *Neue Freie Presse* Gazetesi'nde Yüzbaşı Dreyfus'un²⁹⁶ davasını takip ederek sonunda suçsuz subayın idamına tanık olmasıyla başlamış ve Herzl, Yahudilerin kıyamete dek dünya üzerinde bu şekilde ezilmeyeceklerini söylemiştir.²⁹⁷ Herzl'in düşünceleri oluşmaya başlayınca fikirlerini 1895 yılında yayımladığı *Yahudi Devleti* adlı kitabında bir araya getirmiş, Yahudilerin bir ulus meydana getirerek devlet kurabilecek güce sahip olduğuna inandığını şu sözleriyle açıklamıştır: *'Biz bir devlet hem de örnek bir devlet kuracak kadar güçlüyüz. Bu amaç için gerekli beşerî ve maddi her türlü malzemeye sahibiz. Bir ülkenin tüm haklı ihtiyaçlarını tatmin edecek büyüklükte dünya üzerinde bir yörede bize egemenlik verin, gerisini kendimiz tamamlarız.'*²⁹⁸ Daha sonra 27 Ağustos 1897 tarihinde İsviçre'nin Basel kentinde Birinci Siyonist Kongresi toplanmış ve kongrenin yapıldığı salonun girişine de altı köşeli yıldızlı Siyonist bayrağı çekilmiştir. Kongrede; Filistin'de Yahudi çiftçi, tüccar ile esnafının düzenli bir şekilde konumlandırılmasına, her ülkenin geleneksel yasalarına uyacak şekilde Yahudilerin birleştirilerek örgütlenmesine, Yahudi ulusal duygu ve bilincinin sağlamlaştırılmasına ve Siyonizm'in hedefine ulaşabilmek için ilgili devletlerin onayını almak amacıyla hazırlık girişimlerinde bulunulmasına karar verilmiştir.²⁹⁹ Kongrenin sonunda Herzl günlüğüne şunları yazmıştır: *'Basel'de Yahudi Devleti'ni kurdum. Eğer ben bunu bugün yüksek sesle söylersem bütün dünyada bir kahkaha tufanı yükselir. Fakat bundan beş sene sonra, belki elli sene sonra ise muhakkak herkes bunun böyle olduğunu anlayacaktır.'*³⁰⁰ Ağustos 1898'de yine İsviçre'nin Basel kentinde yapılan ikinci kongrede örgütün maddi sorunları tartışılarak örgütün ekonomik politikasını yürütecek bir bankanın oluşturulmasına karar verilmiş, bu banka Yahudi Müstemleke Vakfı adıyla çalışmalara başlayarak 1903'te İngiliz-Filistin Şirketi'ni kurmuş ve bu şirket Kudüs, Hayfa, Yafa, Hebron, Safed, Beyrut, Gazze ve Tiberyas'ta şubeler açarak kolonizatörlerin toprak alım-satımıyla alakalı olmaya başlamıştır. Bununla birlikte Aralık 1901'de toplanan beşinci

²⁹⁵ Öke (2018), *a.g.e.*, s. 50. ; Edmond de Rothschild'in 1954 yılındaki mezar nakil töreni sırasında onun İsrail ve Siyonizme olan hizmetleri şu şekilde özetlenmiştir: *'Kimse ondan daha fazla İsrail'e hizmet etmemiştir.'* Bknz. Balcıoğlu \ Balcı, *a.g.e.*, s. 213.

²⁹⁶ Yahudi olan Yüzbaşı Dreyfus, 1894 yılında Fransa'da Almanya'nın casusu olduğu iddiasıyla vatana ihanet suçundan idama mahkûm edilmiştir. Detaylı bilgi için bknz. Baysan, Gül Tekay (2002) *'Dreyfus Davası: Gerçek ve Adalet Savaşçısı Zola'*, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIX, S. I, s. 181-195.

²⁹⁷ Karaman (2009), *a.g.m.*, s. 329.

²⁹⁸ Öke (2018), *a.g.e.*, s. 54.

²⁹⁹ Öke, Mim Kemal (2020) *Saraydaki Casus*, 8. Baskı, İstanbul, İrfan Yay., s. 205. ; Karaköse, *a.g.e.*, s. 76.

³⁰⁰ Göze, *a.g.e.*, s. 129.

kongrede de Londra’da Yahudi Ulusal Fonu isimli Yahudilerin gönüllü bağışlar yapacağı bir sandığın kurulması kararlaştırılarak 300.000 sterlin olan sermayesinin Yahudi göçmenlerin Filistin’de toprak sahibi olması amacıyla kullanılması düşünülmüş ve zamanla Yahudi Ulusal Fonu faaliyet alanını genişleterek, toprak alım satımıyla birlikte kolonizatörlerin ürünlerinin daha iyi incelenebilmesi için kooperatifler oluşturmaya ve Yahudi kültürünü Filistin’de yayma amaçlı faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır.³⁰¹

Zamanla Herzl’in Filistin’e yerleşmek konusunda Osmanlı Devleti’nden izin koparma girişimleri başarısız olunca 1903 yılında İngiltere, Siyonistlere Doğu Afrika’daki sömürgelerinden olan Uganda’yı önerince Herzl, Ağustos 1903 Basel’de altıncı kongreyi toplamış ancak kongrede İngiltere’nin önerisi fikir ayrılıklarına neden olunca Herzl, *“Bizim Erez İsrail (Filistin) hakkındaki görüşlerimiz değişmez ve değişmeyecektir. Uganda, Siyon değildir ve hiçbir zaman olamaz. Bu öneri ıstıraplarımızı geçici bir süre için unutturacak bir imdat önlemdir”* demiştir.³⁰²

Siyonistleri himayesine alan ilk Batı devleti olan İngiltere’nin Yahudileri himayesine alması II. Abdülhamid’den önceki zamanlara rastlar ve Lord Shaftesbury’nin gayreti, İngiltere Musevi lobisinin de baskısıyla Başbakan Palmerston 1847’de telgrafla İngiltere’nin İstanbul Büyükelçisi’ne *“Ne zaman Avusturya, Rus, Fransız veya herhangi milletten bir Musevi adaletsizlikten ve zulümden şikayetçi olur da bu durum karşısında tebaası olduğu devletin temsilcileri sessiz kalırsa o mahalde bulunan İngiliz Konsolosu Museviler lehine müdahale etmeye yetkilidir”* demiştir.³⁰³ İngilizlerin Yahudi göçmenlere göstermiş olduğu bu yakın münasebet diğer devletlerin şüphelerini çekince İngiltere’nin Yahudileri kullanarak Filistin’deki güçlerini artırma faaliyetlerine girdikleri izlenimi verilmiş ve diğer devletler İngilizlerin artan güçlerini sınırlayarak faaliyetlerini boşa çıkarmak için Filistin topraklarına gelen Siyonistleri koruma belgeleriyle donatmışlardır. Bunun yanında İngiltere, Yahudileri himaye etmekle kalmayarak Avrupa’da katliama uğrayan Yahudilerin Filistin’e yerleştirilmesini savunmuş ve Filistin’de oluşturulacak bir Yahudi devletinin Osmanlı Devleti için faydalı olacağını Palmerston İngiltere’nin İstanbul Büyükelçisi’ne yazdığı mektupla şu şekilde belirtmiştir: *“Yahudi göçmenlerin serveti yerli halka iş imkanları açacağı, teknik bilgileri ise endüstrinin gelişmesini sağlayacağı için Osmanlı Devleti’nin zenginlik kaynakları*

³⁰¹ Öke (2018), a.g.e, s. 61-62. ; Engin (2020), a.g.e, s. 85-86.

³⁰² Öke (2018), a.g.e, s. 76.

³⁰³ Öke (2018), a.g.e, s. 86-87.

artacak ve Batı'nın hasta adamı olmaktan kurtulacaktır.'³⁰⁴ Aslında İngiltere'nin Ortadoğu genelinde ve Filistin özelindeki faaliyetleri dış politikalarına bağlıydı. Osmanlı Devleti'nin iyileşeceğine dair umutları sarsıldığından devletin topraklarını paylaşmaya yönelik girişimlere başlamış ve eğer ileride Osmanlı Devleti parçalanacaksa İngiltere'de kendine düşecek payı alma yoluna gitmiştir. Almanya ile Rusya'nın Ortadoğu'daki faaliyetlerini artırmasıyla İngiltere, Osmanlı Devleti'nde etki alanları sağlamaya ve yabancı ile Müslüman olmayan unsurları korumaya çalışmıştır. Bu politikası kapsamında İngiltere için Yahudilerin varlığı ve konumu önem kazanarak İngiltere'nin nüfuzunu geliştirecek bir vasıta olarak görülmüş, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla İngiltere'nin egemenliğinde Filistin'de kurulacak bir Yahudi devletinin ise İngiltere'nin Ortadoğu ve Hindistan'daki çıkarları açısından faydalı olacağı düşünülmüştür.

Palmerston, Filistin'deki Yahudilerin himayesi sorununu İngiltere dış politikasının mühim bir faktörü haline getirmeyi başarmış ve Osmanlı Devleti'nden Filistin'e Yahudi göçüne izin alamaması sorunun uygulama sahasında başarısız olmasını fakat fikir olarak canlı durmasını sağlamıştır. Yahudilerin Filistin'e yerleştirilmesi 1870'lerin ikinci yarısında İngiliz dergi ile gazetelerinin tartışma konularından birisi durumuna gelmiş, Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında almaya başladığı dış borç giderek artarak 1875 ekonomik krizinin meydana gelmesine neden olmuş ve bu kriz Avrupa'daki alacaklıları Osmanlı Devleti aleyhine ayaklandırmanın yanında Filistin'e Yahudi yerleştirilmesini savunanları da heyecanlandırmıştır.³⁰⁵ *The Northern Echo*, *The Nineteenth Century* gibi dergiler yanında İngiltere'nin önemli gazetelerinden *The Times*'ta Filistin'in Yahudilere satılması anlatılmıştır. Anlatılanlara göre; Osmanlı Devleti'nin yaşadığı ekonomik krizden dolayı zengin Yahudilerin sunabileceği ekonomik destek karşılığında Filistin'i satabileceği düşünülmüştür. Yıllardır Filistin'e Yahudi yerleşiminin taraftarlığını yapan İngiliz parlamentosundan Antony Ashley Cooper, Filistin'in İngiltere'nin olmasını ve İngiltere'nin de Yahudileri o bölgeye yerleştirmesi gerektiğini savunmuştur.

Osmanlı Devleti'nin 1877-78 Rus Harbi'nde yenilmesiyle Filistin'e Yahudi yerleştirilmesini savunan İngilizler hareketlenmiş, bunlardan birisi olan ve Filistin'i yakından tanıyan İngiliz iş adamlarından Edward Cazelet; Filistin'in gelişmiş bir bölge olabilmesi için İngiltere'nin girişimleri ve kontrolünde yeni bir nüfus yapısına kavuşturularak iskanı

³⁰⁴ Sağkukulak, *a.g.t.*, s. 24-25.

³⁰⁵ Buzpınar, *a.g.e.*, s. 412.

düşünülen Yahudiler için siyasi ortamın oluşturulmasını söylemiştir. Bunun yanında 1878’de Londra’da yayımladığı *Şark Meselesi (The Eastern Question)* adlı makalesinde de; İngiltere’nin bölgedeki menfaatlerini göz önüne alarak kendi hakimiyetinde bir Yahudi devletinin kurulmasını sağlamasını belirtmiştir.³⁰⁶ 1878’den beri Filistin’e Yahudi yerleştirilmesiyle alakadar olmaya başlayan Britanyalı Hristiyan mistik ve seyyah Laurance Oliphant’ta, *Filistin Araştırma Fonu’nun (Palestine Exploration Fund)* gelişmiş bir kuruluş olmasının yanında dini ile kültürel çalışmalarından bir netice alınmadığını, eğer bu fonun imkanları İngiltere’nin menfaatleri içerisinde gerçekleştirilerek Yahudi yerleşimine harcanırsa daha etkili neticeler alınabileceğini düşünmüş ve fikirlerini zamanın Başbakanı Disraeli³⁰⁷ ile Dışişleri Bakanı Salisbury’ye sunarak ikisinden de gayrı resmî olarak destek almıştır. Oliphant’ın Kasım 1878’de yazılı hale getirmiş olduğu fikirleri şu şekildedir:

‘İngiltere’de son birkaç yıl içinde Filistin topraklarının araştırılması amacıyla kırk bin sterlin toplanmıştır. Bu, İngiliz halkının kutsal topraklarla ilgili yardıma ne kadar hazır olduğunu gösterir. Filistin topraklarının araştırılması tamamlandığına göre, bu para Osmanlı Devleti’nin Asya topraklarının reformu ve geliştirilmesi için kullanılabilir. Şimdiye kadar Filistin’le ilgili girişimler başarısız olmuştur. Çünkü bunlar siyasi ve ticari amaçlardan ziyade duygusal ve dini nedenlere dayanmıştır. Şimdi elimizde bulunan fırsatla, İngiliz kamuoyunun büyük desteği önemli siyasi çıkarlar ve ticari menfaatler için kullanılabilir. Bu proje gerçekleştirildiğinde İngiltere, Filistin üzerinde dini nüfuzunu artırmaya çalışan Rusya’ya karşı önemli bir üstünlük elde edecek ve Disraeli hükümeti birçok dindar Hristiyan’ın desteğini sağlayacaktır.’ ³⁰⁸

Oliphant, konuyla ilgili araştırmalarda bulunmak üzere 1879’da Filistin’e gitmiş, bölgedeki İngiliz diplomatlarının yardımıyla incelemelerini bitirerek İstanbul’a geçmiş ve düşüncelerini otuz üç maddelik somut bir teklif halinde Osmanlı Devleti’ne sunmuştur. Bu teklife göre; Filistin yakınlarındaki Belka sancağında büyük bir arazi para karşılığında Yahudi yerleşimine sunulacak, buraya bir nevi özerklik sağlanıp Yahudilerin kendi iç yönetim organlarını oluşturmalarına imkân tanınıp emniyet sağlayacak güvenlik gücü de kendi aralarından seçilecek kişilerden oluşacak ve Yahudilerin bölgeye iskanı mevzusunu, Osmanlı Devleti ile diğer devletlerle münasebetlerini teklifin kabul edilmesiyle kurulacak bir şirket

³⁰⁶ Buzpınar, a.g.e, s. 413-414.

³⁰⁷ Benjamin Disraeli (1804-1881), Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelerek 13 yaşında Hristiyanlığa geçmiştir. Dönemin Yahudi asıllı İngiltere başbakanı olmakla birlikte İngiltere’nin ilk ve tek Yahudi başbakanı olarak bilinmektedir.

³⁰⁸ Buzpınar, a.g.e, s. 371-372.

üstlenecektir.³⁰⁹ O dönemde Filistin'deki nüfusun büyük kısmı Müslüman Araplardan oluşsa da diğer dini cemaatler arasında hassas bir denge yer almış ve XIX. yüzyılın başından beri gittikçe artan misyoner faaliyetleriyle bölgede Düvel-i Muazzama'nın hakimiyetinde kiliseler, dernekler ve dini okullar kurulmuştur. Zaten hassas olan bölgedeki cemaatler arası dengenin yeni bir sorunla bozulmasının Filistin'i içinden çıkılmaz bir hale sokacağından şüphelenen II. Abdülhamid, İngiltere İstanbul Büyükelçisi Layard aracılığıyla huzuruna aldığı Oliphant'a Filistin'e Yahudi yerleşimi teklifini "*hükümet içinde hükümet demek olarak*" büyük sorunlar oluşturmasından dolayı reddettiğini bildirmiştir.³¹⁰

Düvel-i Muazzama, Filistin'de azınlıkları ve misyonerleri himayelerine alarak buradaki nüfuzlarını önce Osmanlı Devleti daha sonra da kendi aralarında artırmak istemiş hatta İngiltere bu yolla Filistin'e ilk adımını 1840'ta Londra Yahudi Cemiyeti ve Londra Misyoner Cemiyeti adlı iki misyoner toplulukla atmış ve daha sonra Kudüs Konsolosu Finn'in desteğiyle Protestan misyoner grupları mühtedilerine İngiliz pasaportları dağıtılarak Filistin'de küçük bir İngiliz kolonisi kurulmuştur.³¹¹

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden beri İngiliz misyonerleri Doğu Akdeniz'de önemli yatırımlar yapmaya başlamış ve Yahudilerle diyalog kurarak onları Protestanlaştırıp İngiltere'nin hakimiyetindeki cemaate katılmalarını sağlamak istemiştir. Ancak o bölgede Mehmed Ali Paşa'nın kolaylaştırdığı özgürlük ortamına rağmen misyonerler diplomatik destek olmadan başarısız olacaklarını gördüklerinden İngiltere hükümetinden Kudüs'te bir diplomatik temsilcilik açmasını isteyerek faaliyetlerini desteklemelerini istemişler ve İngiltere de 1838 yılında Kudüs'te Avrupa'nın ilk diplomatik temsilciliğini kurmuştur. Bölgede misyonerlik faaliyetlerini yürüten İngiliz cemiyetlerinin başında Yahudiler Arasında Hristiyanlığı Yayma Cemiyeti gelmiş ve İngiltere'nin Kudüs'te diplomatik temsilcilik açmasını ilk isteyende bu cemiyet olmuştur.³¹² İngiliz diplomatları raporlarında misyonerlerin bölgedeki farklı Hristiyan gruplar arasında faaliyet gösterdiğini ancak XIX. yüzyılın sonundan itibaren Müslümanlar arasında ne eğitim ne de din sahasında herhangi bir etki sağlayabildiklerini belirtmiş ve bu durumun asıl sebebi olarak da o bölgedeki Müslümanların misyoner faaliyetlerine karşı sert olmalarının yanında Osmanlı idaresinin de şartlar elverdiği

³⁰⁹ Buzpınar, a.g.e, s. 415. ; BOA, Y.A.RES: 5\58.

³¹⁰ Buzpınar, Tufan "Sultan Abdülhamid Döneminde İngiliz Hristiyan Siyonistler": Bulut, Mehmet \ Kala, Muhammet Enes \ Salık, Nuri \ Nar, Maşallah (Editörler) *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Ocak 2019, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, s. 193. ; Mustafa, Cevat (2015) *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Gazze ve Filistin İradeleri*, 1. Baskı, İstanbul, Beylik Yay., s. 48.

³¹¹ Öke (2018), a.g.e, s. 84.

³¹² Buzpınar, a.g.e, s. 427.

ölçüde misyoner faaliyetlerini kısıtlama çabası gösterilmiştir. Hususiyetle II. Abdülhamid zamanında misyoner faaliyetlerinin belirli kurallar çerçevesinde yürütülmesi hakkında çeşitli faaliyetlerde bulunulmuştur. Örnek olarak; misyonerlerin bölgedeki hemşire, doktor ve diğer sağlık görevlilerinin diplomalı olmaları ve üç ay içerisinde diplomalarını onaylatmayanların görevlerine son verileceği bildirilmiş, kararın bildirilmesinin ardından Kudüs Mutasarrıfı Rauf Paşa, İngiliz konsolosu Moore'dan kendi çalışma alanında görevde bulunan sağlık görevlilerinin verilen emirleri yerine getirmelerini sağlamasını istemiştir. Son olarak da Yafa'da İngiliz misyonerler kitap dükkanlarının önünden geçenleri içeriye çağırarak onlara Hristiyanlık propagandası yaptıklarından gerilim meydana gelmiş ve Rauf Paşa İngiliz konsolosuna *'herkesin kendi inançlarını dilediği gibi yaşayabileceğini ve kendi dindaşları ile ibadet edebileceğini, ancak misyonerlerin farklı dini cemaatler arasında ajitasyona neden olamayacaklarını, bu nedenle bu tür uygulamaları sona erdirecek tedbirleri'* almasını söylemiştir.³¹³

İngiliz misyonerleri, Filistin'de Protestanlığı yaymanın yanında İngiliz nüfuzu ile emperyalist dünya görüşünü de yaymaya çalışmış, hassas dengelerin bozulmasında, cemaatler arası huzursuzluğun artmasında ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzunun azalmasında önemli etkiye sahip olmuşlardır.

Bir asır kadar önce bağımsızlığını kazanmış ABD'nin ise Ermenilerle birlikte destekledikleri diğer Osmanlı azınlık grubu da Yahudiler olmuş, bu yüzden ABD Osmanlı Devleti'ne göndermiş olduğu temsilcileri dahi Yahudilerden seçmiş hatta II. Abdülhamid'in tahta çıkışından beri İstanbul'da ABD'yi Oscar Straus isimli Yahudi asıllı bir elçi temsil etmiştir. Straus tayin edilmesinden kısa bir zaman sonra Siyonizm'i benimseyerek İstanbul'daki elçiliği boyunca Siyonistlerin Filistin'e yerleşmelerini engellemek maksatlı koyulmuş yasakları kaldırmak için çalışmalarda bulunmuş,³¹⁴ ABD'nin Kudüs Konsolosu Merril ise, Straus'un Yahudiler ve Siyonistler lehinde bu kadar faaliyette bulunmasını desteklemeyerek durumu Washington'a bildirerek şikâyet etse de ikazlara rağmen Straus faaliyetlerine devam etmiştir. Bunun üzerine de Osmanlı Devleti'nin Washington elçisi Ali Ferruh Bey hem durumu Amerikan hükûmetine bildirmiş hem de Straus'un Filistin'de Yahudilerin yerleşmesi için padişahı ikna edebilecek Osmanlı Devleti erkanına rüşvet

³¹³ Buzpınar, a.g.e, s. 435.

³¹⁴ Sağkulaç, a.g.t, s. 39.

vermeyi planladığını II. Abdülhamid'e bildirmiş ve ABD'ye elçilerini değiştirmeleri söylenince de Straus 1900 yılında Osmanlı Devleti'nden ayrılmıştır.³¹⁵

Almanya ile Rusya ise Siyonistlerin siyasi hedeflerine ulaşmalarını uluslararası siyasetleri açısından tehlikeli bulsalar da Filistin'de Yahudi kolonizasyonunun başarılı olmasındaki çıkarları büyüktür. Zira Herzl; II. Wilhelm ile Plehve'ye³¹⁶, Yahudilerin Almanya ile Rusya'dan göçü ile sosyalist partileri ve devrimci örgütleri lidersiz, tarafsız kalacağı için bu devletlerin iç politikaları açısından Siyonizm'in benimsenmesinin uygun olduğunu söylemiş son olarak Yahudilerin göçüyle de bu iki devletteki milliyetçi kesimin hükümete tepki vermesine neden olan, bazen de tehlikeli hal alan Antisemitizmin³¹⁷ sona ereceğini belirtmiştir.³¹⁸ Dış politika açısından da Yahudilerin Filistin'e göç etmesiyle Almanya ile Rusya bu unsurları Osmanlı Devleti'nde himayelerine alarak bu bölgelerde nüfuzlarını geliştirip etki alanlarını genişletmiş ve Osmanlı Devleti'nin de içişlerine karışabilmişlerdir. Herzl, bu devletlerin zaafalarını fark ederek faydalanmayı düşünmüş; II. Wilhelm ile görüşerek Yahudilerin Almanya'nın Doğu'ya yayılma siyasetinde faydalı çalışmalar yapabileceklerini söyleyerek Berlin-Bağdat Demiryolu projesine tek başına Almanya'nın katılmasının devletlerarası mücadeleye sebep olacağını söylemiş ve Yahudilerin Almanlar adına bu işi üstlenebileceklerini belirtmiştir.

II. Wilhelm, Doğu'daki siyasi ve ekonomik hedeflerinin gerçekleşmesi için Osmanlı Devleti'nin yıkılmamasını istediğinden Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerine Osmanlı Devleti'ni güçlendirebilecekleri inancıyla izin verebilmeyi planlamış ve bu yolla Herzl II. Wilhelm'i ikna edince Alman İmparatoru *"Ben-i İsrail'i; çalışkan ve zengin çocuklarının Filistin'e yerleştirilmesi kutsal topraklara refah ve bereket getirecek, bu da Osmanlı Devleti'ni diriltilip kalkındırmak için önemli bir faktör olacaktır. Yahudilerin iskanıyla Türklerin kesesine akacak milyonlar Hasta Adamı iflastan kurtaracak. Türk iyileşecek. Ve böylece Osmanlı Devleti'ni parçalamak kolay olmayacaktır"* demiştir.³¹⁹ Almanya için Yahudilerin göçü ülkelerindeki Yahudilerden kurtularak Yahudi sorununun halledilmesi de demek olduğundan II. Wilhelm, 1898 yılında İstanbul'u ziyareti sırasında Yıldız Sarayı'nda Herzl ile görüştüğünde *"Siyonizmin ana fikri benim her zaman ilgimi çekti; hatta sempati bile kazandı"* demiş ve Yıldız Sarayı'nda bulunduğu sıralarda konuyu II. Abdülhamid'e

³¹⁵ Öke (2018), a.g.e, s. 132-133.

³¹⁶ Vyacheslav Konstantinoviç von Plehve; Çarlık Rusyası polis şefi ve İçişleri Bakanı.

³¹⁷ Yahudilere karşı duyulan düşmanlık, nefret ve ayrımcılıktır.

³¹⁸ Öke (2018), a.g.e, s. 133.

³¹⁹ Öke (2018), a.g.e, s. 134.

açarak ‘‘Siyonistler, Osmanlı Devleti için hiçbir zaman tehlikeli değildirler. Fakat Yahudiler her tarafta baş belası olduklarından onları Almanya’dan kovup kurtulmak istiyoruz’’ diye de belirtmiştir.³²⁰ II. Abdülhamid Wilhelm’e, Yahudi tebaasından memnun olduğunu söyleyerek mevzuyu kapatmış, Alman İmparatoru’da Kudüs ziyareti sırasında sultanın Siyonizm’e karşı olduğunu öğrenince Ortadoğu’ya açılma siyasetini tehlikeye atmamak için Osmanlı Devleti ile iyi geçinmeyi tercih ederek Siyonistlere karşı tavır almıştır. Ortadoğu’ya açılma siyasetine ek olarak Filistin’de Alman etkisi dinsel alanda da gelişmeye başlamış, Almanlar Alman Katoliklerinin himayelerini Fransızların ellerinden alarak II. Abdülhamid’in onaylamasıyla da Kudüs’te okullar, hastaneler, kervansaraylar ve Protestan Kilisesi inşa ettirmişlerdir.

Rusya Hükümeti ise, kendi ülkesinde zulmettiği³²¹ Siyonistleri Ortadoğu’daki siyasi amaçlarına alet etmeyi düşündüğünden Yahudilerin Filistin’e göç etmeleriyle onları himaye etmeye başlamıştır.³²² Batı’da Slav halkı destekleyen Rusya, Doğu’da da Yahudileri desteklemeye başlamış; Filistin’de birkaç Rus konsolos ve misyonerlerinden başka Slav olmadığı için Yahudilerin himayesini alarak kutsal topraklardaki nüfuzunu artırmayı hedeflemiş ve bunun üzerine de Rus Polonyası, Ukrayna, Kırım ve Kafkasya’dan kaçan Yahudiler Osmanlı Devleti’ne karşı Rus konsoloslarının kendi haklarını savunduklarını görünce şaşırılmışlardır.³²³ Rus İmparatoru III. Alexander’ın kardeşi Grand Duke Sergei, ailesiyle birlikte 1881 yılında kutsal topraklara ziyaret gerçekleştirmiş ve Rusya’ya dönüşlerinde ise yapılan görüşmelerle kutsal mekanlara olan alakayı artıracak, bu bölgelerle ilgili bilginin yayılmasına etki edecek bir cemiyetin kurulması için anlaşmaya varmışlardır.³²⁴ 8 Mayıs 1882’de de Ortodoks Filistin Cemiyeti’nin kuruluş tüzüğünü imparator onaylamıştır. Osmanlı Devleti’nin, Rumların ve Avrupa devletlerinin Rusların bölgedeki nüfuzunu artırmak yönündeki kuşkularını gidermek amacıyla cemiyetin asıl amacı gizlenerek, bilimsel çalışmalar ve hayır işleri yapmak için kuruldukları belirtilse de asıl amaçları; Doğu’nun kutsal yerleri ile ilgili bilgi toplayarak bu bilgilerin Rusya’da yayılmasına katkı sağlamak, Ortodoks hacılara yardımcı olmak, kutsal topraklarda hastaneler, okullar, oteller açmak ve oradaki yerli halka, manastırlara, kiliselere ve din adamlarına maddi yardımlarda bulunmak olarak

³²⁰ Sağkukulak, a.g.e., s. 30.

³²¹ Rusya’da Yahudilerin yerleşebileceği konumlar, devlet aracılığıyla belirlenmiş bazı en bakımsız bölgeler olmuş ve buralar Yahudilerin mülk edinemediği kendileri için bir açık hava hapishanesi durumuna gelmiştir. Bknz. Göze, a.g.e., s. 295.

³²² Rusya; Almanya’nın Siyonistleri desteklemesinde bir çıkarı olduğunu düşünerek, Almanya’nın Ortadoğu’ya açılma siyasetinde Yahudileri kullanmaması için Filistin’de Almanya egemenliği altında bir Yahudi devleti kurulacağına buna engel olarak kendi hakimiyeti altında bir Yahudi devleti kurmayı hedeflemiş ancak Almanya Siyonistleri desteklemekten vazgeçtiği zaman Rusya’da Siyonistleri desteklemenin anlamsız olduğunu düşünerek onlara verdiği vaatleri yerine getirmemiştir.

³²³ Öke (2018), a.g.e., s. 135.

³²⁴ Aksın, Ahmet \ Çetinkaya, Arzu ‘‘Rus İmparatorluğu Ortodoks Filistin Cemiyeti’nin (Arz-ı Filistin Cemiyeti) Ortadoğu’daki Faaliyetleri’’ : Gün, Fahrettin \ Erbay, Halil İbrahim (Editörler) Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi, Eylül 2016, TBMM Milli Saraylar Yay., İstanbul, s. 186.

sayılabilir. Ayrıca cemiyetin sloganı olarak da İncil’den “*Zion uğruna barışı elden bırakmayacağım ve Kudüs uğruna dinlenmeyeceğim*” ayeti seçilmiştir.

İmparator III. Alexander, Filistin işleriyle ilgilenmesinden dolayı Ortodoks Filistin Cemiyeti’ni resmen tanımış ve cemiyet, 1885’te imparatorluk unvanını almasından sonraki zamanlarda gerçekleştirdiği çalışmalarla ilgili vakaları yaymak, Rus halkı ve din adamlarının desteğini edinmek amacıyla ülke genelinde şube ile temsilcilikler kurmuş ve zamanla cemiyetin faaliyetleri sonucunda Filistin’e giden hacı sayısı da artmıştır. Cemiyetin ilk faaliyetlerinden birisi hacıların sayısının artması için Odesa-Yafa arası yolcu biletleri fiyatının azaltılmasıdır. 1884’de o bölgede araştırma yapmak amacıyla gönderilen Eliseev’in teklifiyle hacıların barınma olanakları geliştirilerek manevi gereksinimlerinin karşılanması için misyon görevlilerinin mevcudu artırılmış, Kamame Kilisesi, Zeytindağı ve Nasıra’da ayda bir defa Ruslara dini hizmet gösterilmesi için Kudüs Patrikhanesi’nden izin alınmış ve Hacıların birçok maddi ve manevi gereksinimlerini gidermek amacıyla gezi rehberi yayınlanarak Ruslara ait binalara da Rus Ortodoks Kilisesi’nin yayınları koyulmuştur.³²⁵ Cemiyet, Ortodoks hacılara manevi rehberlik yapma ayrıcalığını Rumların elinden almak amacıyla girişimlerde bulunarak; Rus hacıların Rum manastırlarında toplanmasını önlemek için oteller yapıp Filistin’e ulaştıktan sonra hacıların üzerinde kalıcı kontrolü sürdürmüş, hacıların Yahudi ile Rum restoranlarına gitmelerini engellemek için bir yemekhane, banyo ihtiyaçları için hamam, Kudüs kayalıklarından itibaren tamamlanan kanalizasyon ve drenaj sistemi ile yağmur sularını stoklayacak depo inşa ettirmişler ve Kudüs’te Victor Iakovlevich Sovern idaresinde bir Rus hastahanesi de yer almıştır.

Osmanlı Devleti’nde Islahat Fermanı ile azınlıklara okul açma izni verildiğinden Arz-ı Filistin Cemiyeti’de eğitim programı uygulamak istemiş ancak önüne engel olarak Osmanlı Devleti çıkmıştır. Zira Osmanlı Devleti, Rus okullarını tanımadığı için padişahın onayı olmadan okul açılamamış, Rusya’nın İstanbul elçisi de onayın verilmesi için Osmanlı Devleti üzerinde baskı yapmıştır. Kudüs’ün köylerinde ruhsatsız açılan okullara iyi niyet göstergesi olarak devlet görevlileri ses çıkarmamış ancak okulların ruhsatsız olması, ders programlarının onaylanmaması bazı sakıncalara sebep olduğundan konunun dikkate alınması istense de 1902 yılına kadar Rus okulları gizli kalmış, ruhsat alınan okullarda müfredat Osmanlı Maarif Nezareti’ne onaylatılmak zorunda olduğu için ve de Maarif Nezareti diğer derslerle birlikte Osmanlı Türkçesi, tarihi ve coğrafyasının da müfredatta yer almasını şart koştuğu için bu

³²⁵ Aksın \ Çetinkaya, a.g.m, s. 193.

gizlilik Rusya'nın işine yaramıştır.³²⁶ Osmanlı Devleti, misyoner okullarının kontrol edilmesi için müfettişler görevlendirmiş; 20 Şubat 1895'te Yafa Limanı'na gelen bir geminin içindeki eşyaların arasından Kenisetü'l Babaviye isimli kitap gümrük görevlilerinin dikkatini celbetmiş, Ortodoks Filistin Cemiyeti adına gelen bu kitap araştırılınca Ortodoksluğu yüceltip Katolikliği eleştiren bir yayın olduğu anlaşılmış ve Kudüs gibi önemli bir kutsal mekanda ayrılığa sebebiyet vermemek için kitaba el konulmuştur.

Cemiyetin eğitim konusunda gidermesi gereken ihtiyaçları arasında da Filistin'de okullar ile kiliseler inşa edilmesi ve Ortodoks ruhbanlarının desteklenmesi gelmiş; Ortodoks kiliselerinin yokluğu mahalli halkın mezhep bilincinin zayıflamasına, okulların eksikliği mahalli halkın çocuklarını Protestan ve Katolik okullarına göndermesine ve bunların üzerine rakip iki mezhep ile onların taraftarı Avrupalı kuvvetlerin etkisi arttığından cemiyet, Katolik ve Protestan nüfuzlarının yoğun olduğu Nasıra'da okullar açmıştır. Cemiyetin Nasıra'da açmış olduğu kız okulu en başarılı Rus okulları arasında sayılmış, başka bir kız okulu Beit Jala'da açılmış, 1895'te de Kudüs'te yatılı kız öğretmen okulu açılmıştır. Filistin'deki Rus eğitim programının amacı her Ortodoks çocuğun ilkokula yollanması olmuş ve bu yolla ilkokul zamanındaki çocuklara Ortodoks Arap bilinci dayatılarak onları gelecekte Rus yanlısı olarak eğitmek kolaylaştırılmıştır. Filistinli gençlere cemiyet aracılığıyla Rus üniversitelerinde burslu eğitim olanağı sağlanmış, Kazan İlahiyat Fakültesi'nde okumayı isteyenler için iklim şartlarının Filistin'den farklı olması sebebiyle Odesa'da bir ilahiyat fakültesi açılmış ve bunun yanında Nasıra'da açılmış öğretmen okulunda her sene okulun en iyi öğrencisi seçilen kişi öğrenim için Rusya'ya gönderilerek Filistin'e döndüğünde cemiyetin okullarında Ortodoksluğu öğretmesi planlanmış, böylece kendileriyle birlikte yetiştirdikleri öğrenciler de Rusya'nın Filistin'deki çıkarlarına hizmet edebilme imkanı bulmuşlardır.³²⁷

Cemiyetin bilimsel çalışmaları arasında da kutsal mekanlarla ilgili özel kişilerin elinde ve arşivlerde yer alan bilgileri, el yazmalarını, bilimsel ile eğitsel nitelikli kitapları, harita ve heykelleri toplamak, 1882-89 yılları arasında da arkeolojik kazılar, anıtlarda yapılan incelemeler ve el yazması eserler sayılabilir. Cemiyet bölgeyle alakalı bilimsel çalışma yapılmasını özendirmek amacıyla Filistin hakkında araştırmada bulunmak isteyen herkesi destekleme sözü vermiştir. Bunun yanında Ruslar arkeolojik çalışmalarla, Bizans İmparatoru Constantin'in Bazilikası ile Kudüs'ün eski duvarları olmak üzere Hristiyanlığa ait tarihi

³²⁶ Aksın \ Çetinkaya, a.g.m, s. 195.

³²⁷ Aksın \ Çetinkaya, a.g.m, s. 198.

yapıların ortaya çıkarılmasını da sağlamışlardır. Cemiyet gerçekleştirdiği bu bilimsel çalışmalarla Avrupalı bilim adamları tarafından da ilgi görmüş; Rus seyyahların cemiyet aracılığıyla yayınlanmış günlüklerinin Rusçadan Fransızcaya çevrilmesi kararlaştırılmış, Alman coğrafyacılar cemiyetin gerçekleştirdiği arkeolojik kazılara tarihi yayınlarda yer vermişler ve böylece Rus Ortodoks Filistin Cemiyeti kendisiyle aynı özellikteki Avrupalı cemiyetlerin seviyesinde sayılmıştır.

Rusya, Kudüs'te farklı binalar kurmak amacıyla kendilerine arazi verilmesi amacıyla Osmanlı sultanından izin istemiş; buna mukabil Osmanlı sultanı Yafa civarında, Kudüs duvarları haricinde Al Maidan adı verilen tören sahasının bir bölümünü Rus çarına bağışlamış ve bağışlanan sahanın üzerine de Maskubiyya adı verilen binalar kurmuştur. Burada dini misyon reisi ile personeli için kalacak yer, bir katedral, erkek-kadın hacılar için otel, küçük ofisler, Rus konsolosu için ev ve yağmur suyunu biriktiren sarnıçların bulunduğu su sistemi yer almıştır.³²⁸ Cemiyet; Zeytin Dağı üzerinde, Bait Jala ile Ain Karim'de arazi satın almış, Zeytin Dağı üzerinde bir kilise ile hastane inşa etmek amacıyla Osmanlı görevlilerinden izin istese de Fransa, kendisinin de satın almak için girişimde bulunduğu Jesmen Bahçesi'ne bitişik arsaya Rusya'nın bu binaları yapmayı arzuladığını Osmanlı yetkililerine bildirince Osmanlı Devleti'de ilgili yerin Fransa'ya satılmasına karar vermiştir.

Fransa, Siyonizm'e başından beri karşı olmuştur. Herzl'da tüm Avrupa başkentlerini ziyaret etmesine rağmen Fransa'ya gitmeyerek dışişleri görevlileriyle görüşmemiştir. Bunun yanında Herzl, Viyana'da iken Yüzbaşı Dreyfus'un davasını izlemek üzere Paris'e gitmiş, yüzbaşı gerçeği olmayan iddialarla vatan haini olarak idam edilince Herzl, Fransa'dan kötü izlenimlerle dönmüş ve Fransa'yı önemsememesine karşılık Fransa'da Siyonistlerin amaçlarına engel olmaya çalışmıştır.³²⁹ İngiltere, Filistin'e Yahudi yerleşimini desteklemekle özellikle Fransa'nın tepkisini çekerek savaşa neden olabileceğini bildiğinden Siyonistleri himayeden vazgeçerek Herzl'e Uganda'yı yurt olarak teklif etse de bu teklifi reddedilmiştir.³³⁰ İngiltere bu teklifiyle, Siyonistlerin dikkatini Ortadoğu'dan uzaklaştırmaya çalışmıştır.

³²⁸ Aksın \ Çetinkaya, *a.g.m*, s. 200.

³²⁹ Theodor Herzl "Fransa'da İnsan Hakları, artık eskimiş bir gitardır" şeklinde hatıratında belirtmiştir. Bknz. Göze, *a.g.e*, s. 140. ; Öke (2018), *a.g.e*, s. 111.

³³⁰ Sağkulak, *a.g.t*, s. 26.

2.3.2 II. Abdülhamid'in Filistin Siyaseti ve Faaliyetleri

II. Abdülhamid, Siyonizm'i siyasi bir sorun olarak görerek Yahudilerin toplu olarak Filistin'e yerleştirilmelerinin devlet içinde yeni milliyetçilik akımı veya Yahudi sorunu oluşturmamasından, Düvel-i Muazzama'nın ülke üzerindeki nüfuzunu artırmasından kaygılanmıştır. Theodor Herzl'in Kıbrıs ve Sina için İngiltere ile, Filistin için de Osmanlı Devleti ile görüşmelere başlaması Siyonistlerin Yahudi devleti kurma hedeflerinin göstergesi olarak yorumlanmış ve bunun üzerine II. Abdülhamid'de Siyonistlerin asıl amaçlarının Avrupa'daki zulümden kaçan Yahudileri Filistin'e yerleştirerek tarımla ilgilenmelerini sağlamak değil, Osmanlı Devleti'nin Asya vilayetlerinden bir bölümünü de içine alan bağımsız bir devlet kurmak³³¹ olduğunu şu şekilde açıklamıştır: *“Siyonistlerin şefi olan Herzl, fikirleriyle beni ikna edemez. Siyonistler Filistin'de yalnız ziraat yapmak değil, hükümet kurmak, siyasi temsilcilerini seçmek gibi şeyler de arzu ediyorlardı. Bu haris tasavvurlarının manasını gayet iyi anlıyorum. Lakin Siyonistler bu teşebbüslerini kabul edeceğimi zannetmekle saflık ediyorlar. Devletimiz dahilinde, halkımızın fertleri olarak ve Babiali'nin dirayetli hizmetkarları olarak Yahudilere ne kadar kıymet veriyorsam Filistinlilere dair kurdukları tasavvurlara da o kadar düşmanım.”*³³²

Herzl, Polonyalı soylu Kont Philipp de Newlinski'nin II. Abdülhamid'in Avrupa'daki hafiyesi olduğunu öğrenince ona Siyonizm'den bahsedip ikna ederek Osmanlı Devleti ile arasında arabuluculuk yapmasını istemiş ve Newlinski'de 23 Mart 1897 tarihinde II. Abdülhamid'e rapor yazarak: *“Hükümet-i Seniyye'nin ahval-i maliyesi Musevi sermayedarının muaveneti olmadıkça ıslah olunamayacaktır. Bu sermayedaran ise Hükümet-i Osmaniye'nin zir-ı idaresinde olarak Arz-ı Filistin'in bir kısmında müstemlekat tesisi müsaadesinden başka bir şey istemiyorlar”* demiş ve Newlinski planın reddedilmesi halinde, uygun bir dille yazsa da tehditkâr olarak konuyu *“Yahudiler maksatlarına başka yoldan, başka vasıtalar ile nail olacaklardır”* şeklinde belirtmiştir.³³³ Newlinski, Herzl'in İstanbul'a ilk gelişi olan Haziran 1896'da onunla gelip Siyonistler adına II. Abdülhamid'e başvurarak Herzl'in Filistin'e yerleşim için 20 milyon sterlin verebileceğini söylemiş ve II. Abdülhamid'de Herzl'e iletmesi için Newlinski'ye şu cevabı vermiştir:

³³¹ BOA, İ.DH: 1237/96881, (24 Temmuz 1881). – Belgede; Rusya ile Yunanistan'dan göç ederek Kudüs'te yaşamak isteyen Yahudilere bu iznin verildiği takdirde, ileride bunun bir Yahudi devleti oluşmasına sebep olabileceğinden dolayı kabul edilmemesine dair malumatlar yer almaktadır.

³³² Öke (2018), a.g.e, s. 89.

³³³ Öke (2018), a.g.e, s. 66.

“Eğer Bay Herzl senin, benim arkadaşım olduğun gibi arkadaşın ise ona söyle, bu meselede ikinci bir adım atmasın. Ben bir karış dahi olsa toprak satmam, zira bu vatan bana değil, milletime aittir. Milletim bu vatani kanlarıyla mahsuldar kılılmışlardır. O bizden ayrılıp uzaklaşmadan tekrar kanlarımızla örteriz. Benim Suriye ve Filistin alaylarımın efradı birer birer Plevne’de şehit düşmüşlerdir. Bir tanesi dahi geri dönmek üzere hepsi muharebe meydanında kalmışlardır. Türk İmparatorluğu bana ait değildir, Türk milletindir. Ben onun hiçbir parçasını vermem. Bırakalım, Museviler milyonlarını saklasınlar, benim imparatorluğum parçalandığı zaman onlar, Filistin’i hiç karşılıksız ele geçirebilirler. Fakat yalnız bizim cesetlerimiz taksim edilebilir. Ben canlı bir beden üzerinde ameliyat yapılmasına müsaade edemem.”³³⁴

Herzl, II. Abdülhamid’i ikna edebilmenin Osmanlı Devleti’ne yararlı hizmetler yapmaktan geçtiğini düşünerek Avrupa basın dünyasında önemli nüfuzları olan Yahudileri seferber ederek Ermenilerin II. Abdülhamid’e karşı yönelttikleri suçlamaları sona erdirebileceğini, Batı kamuoyunu Türkler lehine dönüştürebileceğini, mali zorluk ve iktisadi sıkıntı içinde olan Osmanlı’ya maddi desteklerde bulunabileceğini belirtmiştir.³³⁵ Herzl ile Abdülhamid arasındaki görüşmeleri sağlayan Newlinski ölünce Herzl, II. Abdülhamid’in İngiltere nezdindeki casusu Yahudi asıllı Türkolog Arminius Vambery³³⁶ ile ilişki kurmuş ve Vambery’de Abdülhamid’i Herzl ile görüşmeye ikna etmiştir.³³⁷ Vambery Herzl’e şunları söylemiştir: *“Sultan seni kabul edecek dostum. Ama bir Siyonist olarak değil de dünyadaki Yahudilerin lideri ve meşhur bir gazeteci olarak... Onunla Siyonizm hakkında konuşmamalısın. Bu bir fantastik kurgudur. Kudüs, bu adamlar için Mekke kadar mukaddes bir şehirdir. Ben orada bulunduğum sürece seni kabul etmeyi reddetti ama sonra razı oldu.”³³⁸* Herzl 19 Mayıs 1901’de Cuma namazı sonrasında Yıldız Sarayı selamlığında II. Abdülhamid’in huzuruna alınarak Mabeyn teşrifatçısı İbrahim Bey’in tercümanlığı aracılığıyla Batı ülkelerinde soydaşlarının uğradığı zulümleri, haksızlıkları anlatıp sultana, Yahudi soydaşlarına göstermiş olduğu adalet ve iyilikten dolayı minnetlerini iletmış ve II. Abdülhamid’de Yahudi göçmenlere devletin kapısının açık olduğunu söylemiştir. Ziyaretinin gerçek sebebine gelince ise Herzl; Osmanlı Devleti’nin Mezopotamya’daki petrol yatakları,

³³⁴ Aslan, Taner (2011) “Yahudilerin Filistin’e Göçü Üzerine Bazı Düşünceler”, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 59, s. 47. ; Koloğlu, a.g.e, s. 374.

³³⁵ Herzl, hatıratında bu telkinleri ona Newlinski’nin vermiş olduğundan da bahsetmiştir. Bknz. Göze, a.g.e, s. 64-65.

³³⁶ Detaylı bilgi için bkz. Akpınar, Turgut (2012) “Vambery, Arminius”, *DİA*, c. 42, s. 501-502.

³³⁷ Herzl, hatıratında “Ben n.c.363 ile doğrudan doğruya temasa geçeceğim... Ben 363 tarafından kabul edilmedikçe hiçbir şey yapamam” şeklinde bir ifade kullanmıştır. Herzl, hatıratında birçok isimlerin karşılığında şifreli kelimeler kullanmış ve n.c.363 de bunlardan birisi olup bununla Sultan II. Abdülhamid kastedilmektedir. Bknz. Göze, a.g.e, s. 220-221.

³³⁸ Göze, a.g.e, s. 231. ; Ayrıca bknz. en Nedşe, Refik Şakir (2019) *II. Abdülhamid ve Filistin*, 11. Baskı, İstanbul, Mostar Yay. (Çev. Gevri, Necmeddin), s. 165.

altın ve gümüş madenleri, verimli toprakları ile büyük ekonomik potansiyelinin olduğunu ancak bu zenginlikleri Avrupa devletlerinin sömürerek Osmanlı'yı hakimiyetleri altına alabilmek için devletin iktisadi kalkınmasını engellemeyi planladıklarını söylemiş ve Yahudilerin Filistin'e yerleştirilmeleriyle Osmanlı ekonomisini Düvel-i Muazzama'nın vesayetinden kurtararak Osmanlı'yı güçlendirecek ekonomik girişimleri yapabileceklerini de belirtmiştir.³³⁹

II. Abdülhamid Herzl'i dinledikten sonra, ona Osmanlı borçlarının konsolide edilmesi için plan hazırlamasını söylemiş; Herzl ise İstanbul'dan ayrıldıktan bir ay sonra sultana yazmış olduğu mektupta, birkaç yıl içinde Yahudi bankerlerin Avrupa borsasındaki tüm Osmanlı borçlanma tahvillerini toplayabileceğini, Osmanlı'da ticaret, ziraat ve endüstri yaşamını geliştirecek Osmanlı-Yahudi Şirketi'nin kurulmasını ve bütün bunlara şart olarak ise Yahudilere Filistin'de özerk yönetim ve yerleşme imkanı tanınmasını söylese de II. Abdülhamid bu teklifleri reddetmiştir.³⁴⁰ Daha sonra Herzl, 5 Şubat 1902'de Yıldız Sarayı'ndan telgraf alarak İstanbul'a çağrıldığını öğrenmiştir. Hemen İstanbul'a gelince Herzl'e mabeyn ikinci kâtibi İzzet Holo Paşa, II. Abdülhamid'in devletin kapılarını Yahudilere açmaya hazır olduğunu ancak Osmanlı uyuşuna geçmeyi kabul ederlerse Filistin haricinde her yerde kolonizasyon onayı alabileceklerini, bunun karşılığında ise Siyonistlerin sendika kurmak amacıyla Osmanlı borçlarını birleştirerek tüm madenlerin işletilmesine sahip olacaklarını belirtmiştir. Ancak Herzl, Filistinsiz bir imtiyazı reddederek II. Abdülhamid'in tekliflerinin Osmanlı'nın borçlarını tasfiye etmek amacıyla Yahudileri hareketlendirmeye yetmeyeceğini söylemiştir. Herzl'in borçların birleştirilmesi fikriyle II. Abdülhamid ilgilenmiş zira sultanın en korktuğu şey Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemediği takdirde 1882'de İngiltere'nin işgal ettiği Mısır'ın kaderini paylaşmak olmuştur. Herzl'in Osmanlı Devleti nezdindeki başarısız girişimlerinden sonra Siyonistler II. Abdülhamid ile anlaşabileceklerine dair umutlarını kaybetmişlerdir.

II. Abdülhamid'i tedirgin eden konu yalnızca Filistin'i Siyonistlere kaptırmak değil, Herzl ile destekçilerinin Arz-ı Mevud'da bir Yahudi devleti inşa etmesinin Osmanlı Devleti'nde bulunan Arapları gücendirerek Düvel-i Muazzama'nın vaatlerine inanır duruma getirmesidir. Zira II. Abdülhamid'in saltanatının ilk dönemlerinde kuraklık meydana gelerek

³³⁹ Öke (2018), *a.g.e.*, s. 69-70. ; Ör, Çiğdem (2012) "II. Abdülhamid Dönemi'nde İngiliz Kamuoyunda Filistin'e Göç Meselesi (1876-1908)" (Yüksek Lisans), *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, s. 134.

³⁴⁰ Öke (2018), *a.g.e.*, s. 70. ; BOA, Y.PRK.TŞF: 6/50. (18 Nisan 1901) – Belgede; Theodor Herzl'in II. Abdülhamid'e yazdığı mektupla yapmış olduğu bazı ekonomik teklifler bulunmaktadır. ; BOA, Y.PRK.AZJ: 49/23 – Belgede; Herzl'in sözleri reddedilerek devlet adamlarının da onunla asla görüşmemelerine dair talimatlar bulunmaktadır.

ekinler mahvolmuş, 1877-78 Rus Harbi'nin devlete getirdiği ekonomik sıkıntı da vilayetlere yansınca halkın huzursuzluğu artmıştır. Daha sonra Arap uyanışı adı verilen, Arap milliyetçilik hareketinin XIX. yüzyıldaki ilk göstergesi olarak gösterilen Beyrut Arap Gizli Cemiyeti; Arap ülkelerindeki Osmanlı hakimiyetine son vererek bağımsız Arap devleti oluşturmayı hedeflemiş, çalışmalarını artırarak sokaklara afişler ve siyasi pankartlar asmaya başlamıştır. Cemiyetin dağıtmış olduğu bu afişler; tarihte ilk kez ulusal bir Arap devletinin oluşturulmasını desteklediği için önem kazanarak, düşünülen Arap devletine yurt olarak başta Suriye, Filistin ve Lübnan seçilmişse de bu broşürlere Arabistan'dan Fas'a, Yemen'den Mısır'a kadar tüm Arap ülkelerinde rastlanmasıyla cemiyetin bütün Arapları birleştirme istediğinde olduğu anlaşılmıştır. II. Abdülhamid'in Arap vilayetlerindeki bu hoşnutsuzlukları fark ettiğini sadrazam 1879 yılında İngiliz Büyükelçisi Henry Layard ile görüşmesinde *"Sultan Hamid bu durumdan fevkalade haberdardır ve bu hususa bir an önce son verebilmek için derhal müessir tedbirlerin alınması gereğini duymaktadır"* demiştir.³⁴¹ II. Abdülhamid'de Arap halkının hoşnutsuzluklarını gidermek için bir kısım ıslahatlara girişerek; mahalli vergilerin toplanmasını düzene bağlayıp valilerin yetkilerine bırakmayarak vilayete gönderilen Maliye Nezareti görevlilerinin yetkisine vermiş, jandarma ile milis kuvvetler de gönderilerek karışıklığın önü alınmış ve 1889 yılında İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Lord Rosebery, *"Bir zamanlar bu vilayetlerde hüküm süren hoşnutsuzluk ve sabırsızlık, ülkenin ekonomik kaynaklarını geliştirmek ve halkın durumunu düzeltmek gibi birkaç basit tedbirle tamamen ortadan kaldırıldı"* demiştir.³⁴²

Müslüman Araplar, kutsal topraklardan kovulan Yahudilerin asırlar sonra Siyonistlerin liderliğinde Filistin'e yeniden gelmelerini iyi karşılamamış; Kudüs Müftüsü Tahir el Hüseyin ise Yahudi göçmenlerin geri gönderilmesini eğer direnirlerse zor kullanılmasını söylemiştir. Arapların Yahudilere düşmanlıklarının sebebi Siyonistlerin yerli halka olan davranışlarında da yer almış zira Herzl bir sloganında *"Vatanı olmayan bir millete, milleti olmayan bir vatan vaat ediyorum"* demiştir.³⁴³ II. Abdülhamid'de *"Filistin'e Yahudilerin yerleştirilmesi fikrinden vazgeçmeliyiz. Aksi takdirde, yerleştirildikleri yerde çok kısa zamanda bütün kudreti elde edeceklerinden dindaşlarımızın ölüm kararını imzalamış oluruz"* ve *"İmparatorluğumuz dahilindeki, boş araziye iskân etmek için münasip şekilde muhaceret tertibine ihtiyaç var, fakat Yahudi muhaceretini münasip telakki etmeyiz. Yabancı dinden olanları, kıymık gibi etimize, kendimiz soktuğumuz devirler geçti. Devletimizin hudutları dahilinde ancak kendi*

³⁴¹ Öke (2018), a.g.e, s. 92.

³⁴² Öke (2018), a.g.e, s. 93-94.

³⁴³ Aslan, a.g.m, s. 45.

milletimizden olanları ve bizimle aynı dini inançları paylaşanları kabul edebiliriz'' demiştir.³⁴⁴

Abdülhamid yönetimi, Siyonizm karşısında hızlı davranarak ona göre siyaset meydan getirmiş, Avrupa ülkelerindeki temsilcileri aracılığıyla Siyonizm'in doğuşu ve gelişimini takip etme imkânı bulmuştur. Hariciye Nezareti'nin düzenli çalıştığını Tahsin Paşa şu şekilde açıklamıştır: *"Sefirlerimiz dışarıda Osmanlı Devleti aleyhindeki fesatçıların faaliyetlerini saraya jurnal etmede adeta İstanbul zabıtasının memalik-i ecnebiye de birer ajanı gibi idiler"*.³⁴⁵ Ayrıca Berlin, Washington, Londra, Paris, Viyana büyükelçileri tayin edildikleri ülkelerde padişah emriyle Siyonizm hakkında bilgi toplayarak bu bilgileri raporlar şeklinde Mabeyn'e sunmuşlar, sefirler hem bulundukları ülkelerdeki Yahudi ileri gelenleriyle görüşme yapıp hem de Siyonist kongrelerine hafiyele göndererek Siyonizm'in ilerlemesini takip etmişler ve Avrupa dergi ile gazetelerinde Siyonizm hakkında çıkan yazıların örneklerini Osmanlı'ya yollayarak İstanbul'da değerlendirilmesini sağlamışlardır. Zamanla II. Abdülhamid'in Siyonizm'e karşı siyaseti de şu şekilde belirlenmiştir: *"Musevilerin Kudüs civarında içtima ve iskan etmeleri, ileride orada bir Musevi hükümetinin teşekkülünü intaç edebileceği mülahasesiyle kat'a caiz olmamaktan başka; zaten Memalik-i Şahane arazi-i haliyeden ma'dud olmadığına ve medeni Avrupalıların memleketlerinden tardettikleri eşhasın Memalik-i Şahane'ye kabulüne bir sebep olmayıp hususiyle ortada bir Ermeni fesadı mevcud iken bu suret asla caiz olmayacağına nazaran ve merkumenin ne de sair Musevilerin kabul olunmayarak Amerika'da iskan etmek üzere geri gönderilmeleri..."*³⁴⁶

Osmanlı Devleti, Siyonizm'e karşı farklı hususlarda tedbirler almaya girişmiştir. Bunlardan birisi devlete yakın Avrupalı güç olan Almanya'nın Siyonizm'i benimsemesiyle onu, Siyonizm ile yapılan mücadelede desteğini almak amacıyla bu düşünceden vazgeçirmek olmuştur. Misal olarak II. Abdülhamid, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'yı II. Wilhelm'in Kudüs ziyareti sırasında Kayzer'i Siyonizm'i savunmaktan vazgeçirmesi için yanında göndermiş ve Filistin'deki Siyonist koloniler ziyaret edilirken Tevfik Paşa II. Wilhelm'e, sultanın ne Siyonizm'le ne de bağımsız bir Yahudi devletiyle işi olduğunu iletince II. Wilhelm, Abdülhamid'in Siyonizm'e karşı olduğunu öğrenerek Ortadoğu'ya açılma siyasetini tehlikeye atmamak için Osmanlı Devleti ile iyi geçinmeyi tercih edip Siyonistlere karşı tavır almıştır.

³⁴⁴ Öke (2018), a.g.e, s. 103-104.

³⁴⁵ Öke (2018), a.g.e, s. 106.

³⁴⁶ BOA, İ.MMS: 123\5276, (28 Temmuz 1891).

Osmanlı Devleti tedbirlere ek olarak, Herzl'in en büyük destekçisi olan halkının gücünü zayıflatmak için Herzl'in düşüncelerini daha kabullenmemiş Yahudileri Siyonizm'in ne istenilir ne de oluşturulabilir bir proje olduğuna inandırmayı arzulamış, Herzl'in kongrede söylediği iyimser nutukları yalanlayarak II. Abdülhamid'in hiçbir şey için söz vermediğini üyelere duyurmuştur.³⁴⁷ Osmanlı Hariciye Nezareti, Avrupa ile Amerika'daki Yahudilerin Siyonizm'i benimsemelerini engellemek amacıyla Siyonizm karşıtı gruplarla da ortak bir muhalefet kurmaya çalışmış; Amerika Sefiri Ali Ferruh Bey, Amerikan Müslümanlarının lideri olan Muhammed Webb ile 1898 Mayıs'ında görüşerek Osmanlı Devleti'ne yardım etmelerini ve Amerikalı dindaşlarının halifenin Siyonizm karşıtı siyasetini desteklemelerini istemiştir. Bunun üzerine Muhammed Webb'de Amerika hükümetinin Siyonizm taraftarı politikadan vazgeçmesi için faaliyetlere girişerek Amerikan Siyonist Federasyonu'nun başkanı Richard Gottheil ile görüşüp Siyonizm'in Osmanlı Devleti tarafından desteklenmediğini ve bu düşünce üzerinde diretmenin anlamsız olduğunu söylemiştir.³⁴⁸ Daha sonra gazetelerde Osmanlı Devleti'nin Siyonizm karşıtı tezi belirtilerek, bu düşüncede ısrar etmenin kurtuluşları için iyi olmayacağı şeklinde Siyonistlere tehdit havasında duyurulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte Ali Ferruh Bey Mabeyn'e yazmış olduğu bir raporda Amerika Siyonizm'inin *"Şu darbe-i acizane ile perişan ve Filistin hülya-i İbraniyesi neşvü nema bulamayarak ashabıyla beraber duçar-ı yeis ve harman olmuştur"* demiş ve Amerikan Siyonistleri Federasyonu'da aynı sene yaptığı bir açıklamada destek bulamayarak eski üyelerini kaybettiklerini söylemiştir.³⁴⁹ Hariciye Nezareti, sefaretlere devletin genel siyasetini duyurarak Osmanlı Devleti'ne gitmek için sefarete başvuran, Yafa ve Hayfa limanına gelen şüpheli Yahudilerin pasaportlarını geldikleri ülkelerdeki Osmanlı temsilciliklerinde vize yaptırmamışlarsa Filistin'e alınmayacaklarını belirtmiş; Filistin'e bir şekilde Osmanlı sefaretine uğramadan gelen Yahudiler ise kutsal beldelere indiklerinde güvenlik güçlerinin kendilerini beklediklerini görünce şaşırılmışlar zira Avrupa ile Amerika'daki Osmanlı temsilcileri Siyonistlerin hareketlerini özetle takip ederek edindikleri bilgileri sistemli bir şekilde saraya ve hükümete bildirmişlerdir.

Dahiliye Nezareti'de Siyonizm ile mücadelede Filistin'in Akdeniz sahillerine gelen³⁵⁰ Yahudileri Duhuliye Nizamları ile karşılayarak Ekim 1882'de hacıların dışındaki tüm yabancı

³⁴⁷ BOA, İ.HUS: 92\64. (3 Ocak 1902) – Belgede; Herzl'in Siyonist kongresinde Yahudilere vermiş olduğu malumatlar yalanlanarak Siyonistlerin Filistin'e yerleştirileceklerine dair Herzl'e bir söz söylenmediği bildirilmektedir.

³⁴⁸ Öke (2018), a.g.e, s. 113.

³⁴⁹ Öke (2018), a.g.e, s. 115.

³⁵⁰ BOA, Y.A.RES: 17\49, (17 Ekim 1882). – Belgede; Rusya'dan göç ederek Suriye'ye gitmeye çalışan Yahudiler hakkında malumatlar bulunmaktadır.

Yahudilerin Filistin'e girmesini yasaklamış, Siyonistler hacı kılığına girip Filistin'e ayak basarak ülkeye yerleşmişler ancak Kudüs Mutasarrıfı bu durumu fark edip Osmanlı hükümetine bildirerek yeni önlemlerin alınmasını istemiştir. Bunun üzerine 1884'te Dahiliye Nezareti yeni bir yasa hazırlayıp; pasaportlarını yurtdışındaki Osmanlı konsolosluklarında vize yaptırmayan Yahudileri hacı bile olsalar Filistin'e alınmayacaklarını duyursa da bir fayda sağlamamış zira Siyonistler sahte belgelerle Filistin'e girmeye devam etmişlerdir.³⁵¹ Daha sonra Dahiliye Nezareti 1887 ilkbaharında acil önlemlere girişerek yeni talimatlara göre; Filistin'e gelen Yahudi hacıları yalnızca bir ay süreyle yurttan tutacaklarını belirtmişler ve süresi dolan Yahudilerin ülkeyi terk etmeleri için girişlerinde onlardan oldukça yüksek oranda depozito isteyerek dönüşlerinde de iade etmişlerdir.³⁵² Bu tedbirler Doğu Avrupa ile Rusya'dan kaçan Yahudiler için konulmuş zira Avrupa'da en çok katliam bu ülkelerde görüldüğünden dolayı Yahudiler buralardan topluluk halinde göçmüşlerdir.³⁵³ Diğer ülkelerdeki soydaşlarının rahatça Filistin'e girdiklerini gören Doğu Avrupa ile Rus Yahudileri, ülkelerinden çıktıktan sonra ilk Almanya, Avusturya veya İngiltere'ye uğrayıp bu ülkelerin vatandaşlığına geçerek Filistin'e girmişler, kuralların çiğnenmesinden dolayı da Ağustos 1898'de Kudüs Mutasarrıfı Düvel-i Muazzama'nın konsolosluklarına bildiri yollayarak artık Filistin'in kapılarının her milliyetten Yahudi'ye kapalı olduğunu bildirmiştir.³⁵⁴

Gerçekleştirilen tedbirler belli bir zaman etki göstererek kutsal topraklara Yahudi göçünü azaltsa da 1890 sonlarında Doğu Avrupa'da meydana gelen kıtlık sonucunda köylülerin acılarını Yahudilerden çıkartmasıyla Yahudiler tekrardan Filistin'e göç etmeye başlamışlar³⁵⁵ ve bunun sonucunda da 21 Kasım 1900'de "İbrani Misafirler İçin Mukaddes Topraklara Duhuliye Şartları" adlı dört maddeden meydana gelen yeni nizamname Filistin'deki yabancı konsolosluklara dağıtılmıştır.³⁵⁶ Bu nizamnamenin birinci maddesine göre; herhangi bir ülkeden Filistin'e ziyarete gelen bir Yahudi üzerinde mesleği, milliyeti ve yolculuk sebebini yazan bir pasaport elde etmek zorundaydı. İkinci maddesine göre; bahsedilen pasaporta sahip olan Yahudiler Filistin'e ulaştıklarında bu pasaportlarını memura teslim ederek geçici ziyaret ile oturma belgesi alacaklar, adı geçen belge diğerlerinden ayırt

³⁵¹ en Nedşe, a.g.e, s. 153.

³⁵² Öke (2018), a.g.e, s. 116-117.

³⁵³ BOA, İ.DH: 1239/97030, (17 Ağustos 1891). – Belgede; Rusya'dan kovulan Yahudilerin Osmanlı Devleti'ne müracaat ettikleri takdirde uygun olmamasından dolayı Osmanlı topraklarına kabul edilmemelerine dair malumatlar bulunmaktadır.

³⁵⁴ Öke (2018), a.g.e, s. 117-118.

³⁵⁵ BOA, BEO: 12/897. (30 Mayıs 1892) – Belgede; Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne doğru başlayan Yahudi göçünün engellenmesine dair bilgiler bulunmaktadır. ; BOA, BEO: 1635/122613. – Belgede; Yahudi göçmenlerin Filistin'e hiçbir şekilde yerleştirilmeyerek alınan tedbirlere karşı gelmelerinin de bir sonuç vermeyeceği ilgili konsolosluklara açıklanmıştır.

³⁵⁶ en Nedşe, a.g.e, s. 161.

edilmesi için kırmızı renkte olacak ve 30 gün sonunda Yahudiler Filistin'i terk edeceklerdi. Üçüncü maddesine göre; karakollar belge verilen kişinin adını, Filistin'e giriş tarihini ve adresini aylık sicillere kaydedeceklerdi. Nizamnamenin son dördüncü maddesine göre ise; zamanı dolan Yahudi'nin elinden kırmızı belgesi alınıp pasaportu verilerek uğurlanacak, zamanı dolup da karakola başvurmayan Yahudiler güvenlik güçleri tarafından yakalanıp ülkeden çıkarılacak, zorluk çıkardıkları takdirde de ceza verilebilecektir.³⁵⁷ Ancak yine de Siyonistler bir şekilde Filistin'e sızmayı başarmışlardır. Örneğin; Rusya'dan kaçan bir Yahudi önce Amerika veya İngiltere'ye giderek o ülkenin vatandaşlığını seçip Filistin'deki Osmanlı yetkililerinin karşısına da İngiliz vatandaşı olarak çıkmış ve Osmanlı yetkilileri de Filistin'e ulaşmak isteyen bu kişinin Yahudi olup olmadığını kanıtlayamadığından³⁵⁸ Siyonistler bu şekilde herhangi bir sorunla karşılaşmadan Filistin'e yerleşebilmişlerdir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti; Düvel-i Muazzama'yı uyararak onlardan Filistin'de yaşamak için vatandaşlıklarına geçen Yahudileri korumamalarını söylemiş, Yahudi asıllı olmayan devletlerin vatandaşları bile Filistin'e alınmamış ve bu katı kurallar ile disiplin ilgili devletlerin gözünden kaçmayınca İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi White *"Babiali egemenlik haklarını korumak için dostlarının hatırını kırmaktan, haklarını hiçe saymaktan çekinmiyor"* demiştir.³⁵⁹

Siyonizm ile mücadelede diğer bir faaliyet ise Yahudilerin Filistin'de arazi satın almalarını engellemektir. 5 Mart 1883 tarihinde yeni bir kanunname çıkarılmış, kanunnameye göre; sadece Osmanlı Yahudilerine mülk alım-satım hakkı verilip Osmanlı Devleti'nin izni olmadan milliyetini değiştirerek yabancı devletlerin vatandaşı olanlar Osmanlı Devleti'nde herhangi bir gayrimenkul satın alamayacaktır. Ancak Osmanlı Yahudileri bu tarz bir kısıtlamaya bağlı olmadığından Siyonistlere yardım ederek, toprak sahipleriyle görüşüp pazarlık ile alım işlemini yapmışlar, daha sonra toprağı anlaşmayla Siyonistlere devretmişler ve tapu ile mülkiyet hakkı Osmanlı vatandaşının üzerinde olduğu için de Osmanlı Devleti bir şey yapamayınca Siyonistler koloniler oluşturmaya devam etmiştir.³⁶⁰ Daha sonra 1892'de yeni tedbirler alınarak Kudüs Mutasarrıfı İbrahim Hakkı Paşa, artık hiçbir Yahudi'nin Filistin'de arazi satın alamayacağını bildirmiştir. Ancak Filistin'de toprak satın almak isteyen her Yahudi, bir Siyonist veya onun yardımcısı olmadığından, son zamanlarını kutsal topraklarda ibadetle geçirmek isteyen yabancı uyruklu Yahudilere haksızlık yapılmamasından

³⁵⁷ Öke (2018), a.g.e, s. 118-119.

³⁵⁸ Batı Avrupa devletlerinin yasalarına göre; ilgili ülkeler vatandaşlarının pasaportlarına herhangi bir din ve mezhep bilgisi eklememişlerdir.

³⁵⁹ Öke (2018), a.g.e, s. 121-122.

³⁶⁰ Yasin, Mohammed A.M (2019) "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Siyonistlerin Filistin'e Yerleşmelerinin Engellenmesi", *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, c. XIX, S. III, s. 325-326.; Karaköse, a.g.e, s. 77.

dolayı 1893 ilkbaharına kadar Filistin’de yasal olarak arazi satın almış olanların Siyonizm ile alakaları olmadığına dair bir belgeyi onaylattıkları takdirde tapularının verileceği söylenmişse de bu kararla 1893’e kadar Siyonistlerin yasadışı olarak aldıkları topraklar da onaylanmış olup ayırım yapılamamasından dolayı, 3 Nisan 1893’ten sonra mülk satın almak Filistin’de bütün Yahudilere yasaklanmıştır.³⁶¹

Tedbirler sonucunda Filistin’deki hedefleri tehlikeye giren yabancı Yahudiler konsoloslara şikâyetle bulununca Avrupa ülkeleri, bu davranışın yabancılara kapitülasyonlardan sağlanan mülk ve satın alma haklarını zayıflatmasından dolayı Osmanlı Devleti’ni protesto edince yabancı Yahudilerin Siyonist koloniler kurmamaları şartıyla arazi satın almaları onaylanmıştır. Rusya ile Almanya’nın Yahudileri toplu olarak topraklarından kovduklarını, İngiltere ile Fransa’nın katliamdan kaçan bu Yahudilere kapılarını kapatarak Filistin’e yerleştirelmelerini savunduklarını gören Sultan II. Abdülhamid “*Musevileri memleketlerinden tard ve ihraç eden medeni devlet ile yine bunları memleketlerine kabul etmeyen sair devletlerin... Musevileri kabul etmediğimizi bahane ittihaz ederek aleyhimizde itirazatta bulunmaya ne hakları olabilir? İtiraz etmeye hakları varsa düvel-i müşarünileyhima aleyhinde etsinler*” şeklinde uyguladığı siyasetin neticesiz kalmasından duyduğu isyanı belirtmiş ve tahttan indirilmesinden iki yıl kadar sonra sürgünde bulunduğu Alatini Köşkü’nde doktoru Atıf Hüseyin Bey’e “... *Viyana’da çıkan Krabe Pres gazetesinin sermuharriri vardı. Yahudi idi. Alim bir adamdı. Şimdi öldü. Bir vakit onu bana zengin Museviler mebus gönderdiler. Yafa, Kudüs taraflarında arazi satın alıp Yahudileri her taraftan oraya iskân etmek istediler. Adeta orada bir hükümet tesis etmek isterler. Teklifleri de devletin Duyun-u Umumiyesini kamilen deruhte etmek idi. Güzel bir şey. Zira Duyun-u Umumiye, bir gün gelip de borçlarımızı ödemez isek devletin maliyesini murakabeye almak gibi tehlike mevcuttur. Ben o zaman onlara bazı şartlar teklif ettim. Sonra bu adam öldü. İnkılap oldu. İş natamam kaldı*” demiştir.³⁶² Atıf Hüseyin Bey’in “*Nasıl olur? Kudüs İslam, Hristiyan, Yahudi bilcümle dinlerin mukaddes bir yeridir. Buna diğer devletler nasıl razı olurlar*” demesi üzerine Sultan II. Abdülhamid “*Para kuvveti her şeyi yapar. Onlar bugün hükümet teşkil edecek değiller ya, bu bir mukaddimedir. Gaye ve emeldir. Şimdi işe başlayıp birçok sene, hatta bin sene sonra maksatlarına muvaffak olabilirler ve zannederim ki*

³⁶¹ Öke (2018), a.g.e, s. 124.

³⁶² Armaoğlu, Fahir (1989) *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları 1948-1988*, 1. Baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası Yay., s. 20.

olacaklardır da'' diyerek Filistin'de Siyonistlerin koloniler kurmalarının İsrail Devleti'nin kurulması amacıyla bir başlangıç teşkil ettiğini de söylemiştir.³⁶³

2.4 Yemen

Yemen'in Kızıldeniz'e ve Hint Okyanusu'nun Aden körfezine kıyısı vardır; kuzeyden Suudi Arabistan, doğudan Umman ile komşu konumundadır ve Babülmendep Boğazı ile Afrika kıtasından ayrılmaktadır.³⁶⁴ Mekke'yi dünyanın merkezi olarak gören İslam coğrafyacılarına göre Yemen, doğuya doğru dönüldüğü zaman Kabe'nin güneyinde-sağında (yemin) kaldığından bu ismi almış ancak Araplardan ayrılmış bir grubun sağ tarafa gitmesinden dolayı bu ismin verildiği ve Arapların ünlü kahramanı Yemen b. Kahtan'dan geldiğini ifade edenler bulunsa da Yemen isminin sağ yan veya güneyle alakası olduğu söylenmektedir.³⁶⁵

Harita VIII – Yemen Vilayeti Haritası. (Ahmed Raşid Paşa, a.g.e.)

Osmanlı Devleti'nin Yemen'e ilgi göstermesi XVI. yüzyıl başlarında Portekizlilerin Kızıldeniz'deki adalara, Arap yarımadası kıyılarına ve Hindistan'a saldırmasıyla başlamış ve Osmanlı Devleti şu nedenlerden dolayı saldırılara engel olmak istemiştir: Dönemin en büyük İslam devleti kendisi olduğundan dolayı, Yemen ve Hindistan'daki Müslümanları ve hususiyetle Müslümanlarca kutsal Mekke'yi Hristiyan devlet olan Portekiz'e karşı muhafaza etmek için, kendisiyle savaşan İran ile antlaşma yapmış Portekiz'e fırsat vermemek için,

³⁶³ Karal, Enver Ziya (2011) *Osmanlı Tarihi*, 7. Baskı, Ankara, TTK Yay., c. VIII, s. 486. ; Buzpinar, a.g.e, s. 403.

³⁶⁴ Kurt, Halil (2013) "Yemen", *DİA*, c. 43, s. 400.

³⁶⁵ Tomar, Cengiz (2013) "Yemen – Tarih Osmanlılara Kadar", *DİA*, c. 43, s. 401-402.

ekonomik yönden gelişerek Kızıldeniz'deki ticaret yollarına hakim olan Portekizlilerin Arap yarımadasının güneyine konuşlanarak kuzeye doğru ilerlemelerini durdurmak için.³⁶⁶ Memluk Sultanı Kansu Gavri'nin yardım isteği üzerine Kızıldeniz'e ilk hareket başlatılmış, Yemen sahillerinde mücadeleye girişen müttefik Osmanlı-Memluk ordusundaki Osmanlı kuvvetlerinin ateşli silahlarının üstünlüğüyle Zebid teslim alınmış ve Muha, Mutayne, Kemeran, Luhayye Limanı ve ardından Cidde'ye girilmiştir.³⁶⁷ Yemen'deki son Memluk idaresinin sonlandırılıp Osmanlı kuvvetlerinin etkin duruma gelmesiyle ilk defa Yavuz Sultan Selim adına hutbe okutulup Osmanlı usul ve kanunları tatbik edilmeye başlamıştır.³⁶⁸ Sultan Selim Mısır'a hakim olunca Mekke Şerifi, Kabe'nin anahtarlarını Osmanlı padişahına yollamış ve Yemen Emiri de bazı hediyelerle birlikte bağlılığını iletmek üzere heyet yollamıştır.³⁶⁹ Sonrasında Osmanlı Devleti, Mısır valisi aracılığıyla Yemen'i topraklarına katmıştır.

1628 yılına gelindiğinde Zeydi mezhebine mensup Yemenliler, İmam Muhammet liderliğinde "Seyyitlik" davasıyla isyan edince San'a'nın kuşatılmasıyla sonuçlanmış bu isyandan haberdar olan merkez Yemen'e bir ordu gönderse de başarılı olamamış, sonrasında Zeydi İmamı Muhammet Yemen'de hakimiyeti eline geçirmiş ve 1635 yılına kadar süren isyanlar sonucunda Yemen, Zeydi İmamlarının yönetimine terk edilmiştir.³⁷⁰ Osmanlı Devleti, Mısır'da nüfuzunun zayıflamaya başlamasıyla Kızıldeniz'le de gerektiği gibi ilgilenememiş ve bunun sonucunda da Yemen, Osmanlı Devleti tarafından tekrardan ele geçirilme tarihi olan 1871 yılına kadar İmam'ın soyundan gelenlere terk edilmiştir. 1635 yılından itibaren Yemen, yerel idareciler tarafından yönetilmiş ve 1833 yılına gelene kadar birçok isyanlarla idareyi meşgul eden Yemen'e bu tarihten sonra Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa önem vermeye başlamıştır. Sonrasında Mehmed Ali Paşa'nın emirlerinden birisi, paşaya isyan ederek Cidde'de toplamış olduğu kuvvetlerle Yemen'e saldırmış ancak Yemen'in bazı şehirlerini ele geçirse de Mehmed Ali Paşa'nın buraya gelmesiyle Yemen'de duramayıp kaçmış ve bu sırada Vehhabilerin Arabistan'da ayaklanarak genişlemeleri üzerine Mehmed Ali Paşa, 1835 yılında donanma ile ordusunu Yemen'e yollayarak Luhayya ve Hudeyde şehirlerine hakim olmuştur.³⁷¹ Osmanlı Devleti reform çabaları içerisinde olmasından dolayı Vehhabi meselesiyle yeterince alakadar olamayarak merkezden bir ordu yollayamamış ve

³⁶⁶ Sırma (1990), *a.g.e.*, s. 57-58.

³⁶⁷ Bostan, İdris (2013) "Yemen – Osmanlı Dönemi", *DİA*, c. 43, s. 406.

³⁶⁸ Bostan, *a.g.m.*, s. 407.

³⁶⁹ Sırma (1990), *a.g.e.*, s. 60.

³⁷⁰ Yeşilyurt, Yahya (2011) "Yemen'de Osmanlı-İngiliz Mücadelesi 1871-1914" (Doktora), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, s. 56.

³⁷¹ Yeşilyurt, *a.g.t.*, s. 57.

Mehmed Ali Paşa'da ordu göndererek Tihame'nin tamamını almış bunun yanında da Arap Yarımadası'ndan Vehhabileri ortadan kaldırarak Yemen'e yönelmiştir.

Osmanlı Devleti ile Mehmed Ali Paşa arasında 1840 yılında bir anlaşmazlık meydana gelince bunun halledilmesi için Londra'da Rusya, İngiltere, Avusturya ve Prusya devletleri arasında görüşmeler yapılmış, bu devletler görüşmeler sonucunda Osmanlı Devleti'ni koruma kararı almışlar ve anlaşmanın gereği bu görevi İngiltere üstlenmiştir. Mısır meselesini halletmek üzere 1840'ta Osmanlı ordusu deniz yoluyla Beyrut'a çıkarılmış, İngiliz, Avusturya ve Türk devletlerinden oluşan bir donanma da Beyrut önlerine gelerek Mısır donanmalarını yakıp şehri topa tutunca bir ay sonra Beyrut tamamıyla ele geçirilerek Mısır ordusu da Suriye'yi boşaltmıştır. Beyrut olayının gerçekleşmesiyle Mehmed Ali Paşa, Yemen'deki idareyi yerel bir aileye devretmek durumunda kalmış, bu zamanlarda İngiltere'nin de Yemen'de bir kömür deposu meydana getirmek amacıyla yaptığı çabalar başarıyla neticelenince İngiltere 1839'da Aden'e yerleşmiş hatta Hadramut ile Yemen'in diğer bölgelerine de yerleşme izni almıştır.³⁷²

Yemen'de imamlar arasında bir anlaşmazlığın meydana gelmesiyle Mekke şerif muavini Sultan Abdülmecid'e bir layiha sunmuş, Mısır ile Hicaz'da oluşturulan Osmanlı güçleri 1849'da Yemen'i tekrardan merkeze bağlamak için girişimde bulunmuş ancak San'a'da muhatap kişilerle görüşmeler yapılsa da daha sonra ayaklanmaların meydana gelmesiyle Yemen'in merkeze bağlanması amacıyla girişilen bu hareket başarısızlıkla neticelenmiş ve bu tarihten beri de Yemen, kısmen valilik kısmen de mutasarrıflıkla yönetilmiştir.³⁷³ 1861'de gerçekleşen Suriye ve Lübnan isyanlarından tecrübe edinen Osmanlı Devleti, bu tarihten sonra gözünü tekrardan Arap Yarımadası'na çevirerek buradaki imamlar ile şeyhleri hakimiyet altına alıp yönetim açısından tekrar örgütlenme girişimine başlayınca mali, idari ve sosyal yönden birçok kurumlar meydana getirmeye çalışmıştır. 1869 yılına gelindiğinde Düvel-i Muazzama, birçok sıkıntılarla zayıflamış olan Osmanlı Devleti'nin dahili işlerine karışmanın yanında doğu siyasetlerinin gereği olarak da sınırlarını genişletmeye başlamış, ilgilerinin neticesiyle Kızıldeniz ve Akdeniz arasında yer alan Süveyş'in, kanal projesinden dolayı ehemmiyeti artmış ve yapılan çalışmalarla da 1869 yılında Süveyş Kanalı açılmıştır. Böylece Babülmendep Boğazı ile Aden Körfezi'nden Kızıldeniz tarafına ticaret gemilerinin ilerlemesiyle Yemen Süveyş Kanalı ile bağlı hale getirilmiş; Şeyh Said bölgesi, Perim Adası ve Cibuti'den meydana gelen üç mühim nokta Babülmendep Boğazı'ndan geçenler için bir

³⁷² Bilge, Mustafa L. (1988) "Aden", *DİA*, c. I, s. 368.

³⁷³ Yeşilyurt, a.g.t, s. 58.

ikmal alanı olarak faydalanılmaya başlanarak Muha, Aden ve Hudeyde limanları da stratejik olarak önemli duruma gelmiştir.

1870 yılına gelindiğinde Yemen’de Asir emiri ayaklanmış; Zeydiye bölgesine kadar ulaşarak çevreye ve halka büyük zararlarda bulunmuş, Hudeyde’yi de istila etmesi üzerine isyanı bastırmak amacıyla Yemen’e Mehmet Redif Paşa liderliğinde Osmanlı ordusu gönderilmiş ve yardımcılığında Ahmed Muhtar Paşa’nın da olduğu Osmanlı kuvveti isyanı bastırmanın yanında diğer şehirleri de hakimiyet altına almak için harekete geçince Hiraz yakınlarında mücadele eden İsmailileri Ahmed Muhtar Paşa bastırarak San’a’yı ele geçirmiş ve imameti kaldırdığını açıklayarak devlet hakimiyetini yeniden kurmuştur.

Yemen harekâtını Taiz’e kadar başarılı şekilde sürdüren Ahmed Muhtar Paşa, güneyde İngiltere’nin menfaatleri sebebiyle bu harekâtı Yemen’in güney kesimlerine genişletememiştir. XIX. yüzyılda II. Abdülhamid’in İslamcı siyasetinden korkan İngiltere, herhangi bir birlik oluşturma girişimlerini önlemek amacıyla çalışmalara girişerek Osmanlı Devleti’nin merkezine uzak bu bölgedeki kabile şeyhlerinin aralarındaki ihtilaflarda taraflara yardım edip onları himaye ederek nüfuzunu artırma yoluna girmiş ve zaten mezheplerinden dolayı Osmanlı halifesini tanımayan Zeydiler de kolaylıkla İngiltere’nin bu amaçları için hedef durumuna gelmiştir. Bağımsızlıklarını kazanma ümidini kabilelere aşılayarak onları bir devlet olarak muhatap edinen İngiltere de Yemen’de sağlamış olduğu menfaatlerini korumak için çabalamıştır.³⁷⁴ Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadarki zaman içerisinde Yemen’de birçok isyanlar çıkmış ve bu isyanların bastırılması amacıyla birçok asker hayatını kaybetmiştir.³⁷⁵

2.4.1 Düvel-i Muazzama’nın Yemen’deki Nüfuz ve Faaliyetleri

II. Abdülhamid’in İslamcı siyasetinden korkan İngiltere, Müslümanların devletin sürekliliğini sağlama amaçlı birliklerini engellemeye başlamıştır. Arabistan’ın en güneyinde tebaası fakir, askeri gücü zayıf olan Moha’yı işgal edip Aden’de gemi muhafaza ve onarımı amacıyla teşkilat oluşturmuş, Aden’deki Osmanlı’ya tâbi kabileleri sindirerek buraya gelen gemileri İngiliz bayrağı takma zorunluluğunda bırakmış ve Osmanlı Devleti’ne uzaklığı nedeniyle düzenli idare edilemeyen Yemen’de bilhassa kabile şeyhlerinin aralarındaki ihtilaflarda ilgili kesimlere yardım ve koruma sağlayarak nüfuzunu genişletmiştir. İngilizler

³⁷⁴ Yeşilyurt, *a.g.t.*, s. 60.

³⁷⁵ Sırma (1990), *a.g.e.*, s. 66-67.

özellikle Şii mezheplerinden dolayı Osmanlı hilafetini tanımayan Zeydileri himaye etmiş ve Zeydiler’de kolaylıkla İngiliz himayesini kabul etmişlerdir.

2 Ekim 1880’de Dali’ Şeyhi Emir Ali Mukbil ile İngiltere’nin Aden’deki görevlisi Goodfellow antlaşma yapmışlar, bu antlaşmaya göre İngiliz hükümeti şeyhe her yıl belli miktar para verecek ve bu durum babadan oğula geçecek, buna karşılık da İngiltere şeyhin bölgesini kontrol altında tutacaktır. Ali Mukbil, İngilizlerin girişimleriyle Osmanlı topraklarına saldırarak oraları İngilizlere satmak istemiş, İngilizlerden şeyh unvanını alınca faaliyetlerini epeyce artırmış ve Osmanlı Devleti’ne karşı gerçekleştirdiği bir hareket esnasında İngilizlerden 9 Mart 1888 tarihli mektubuyla yardım istemiştir.³⁷⁶ Daha sonraki zamanlar İngilizler, para karşılığında Yemenlileri Osmanlı Devleti’ne karşı isyan ettirip faaliyetlerini gizli tutarak isyanların başarıya ulaşması için isyancılara birçok silah ile para yardımı yapmışlar, isyancılara silah yardımında bulunmaları bir çeşit silah kaçakçılığına neden olmuş ve Türklere karşı girişilen isyanlarda kullanılan silahların bir kısmı bu şekilde Yemen’e sokulmuştur.

İngilizlerin faaliyetlerinin asıl amacı Arap-İslam dünyasını İslam halifesine karşı ayaklandırmak, kendi siyasetlerine katmak üzere kutsal toprakları ele geçirip Müslümanların koruyucusu görünerek Türklere karşı Arapları ayaklandırmaktır. Bunun için halife olan II. Abdülhamid’in yerine Mekke Şerifini önermiş³⁷⁷, Arapları bağımsızlık vaadiyle isyana çağırarak kendisine bağlayıp topraklarını ele geçirmiştir. İngiltere, şeyhleri hakimiyetine almak için onları muhafaza eder gibi görünüp Osmanlı Devleti’ne müracaat ederek bazı şeyhlerin kendisine tabii olmadığı için vergi vermemeleri gerektiğini – bu şeyhlerin Osmanlı’ya bağlı tebaadan olduğu söylenmektedir - ve tutuklu halde bulunan bazı şeyhlerin serbest bırakılmalarını Osmanlı hükümetine bildirmiştir. İngiltere, Güney Arabistan’daki yayılma faaliyetlerini şu şekilde sürdürmeye başlamıştır: Aden civarında Nevahiy-i Tis’a adı verilen Osmanlı topraklarına gizliden casuslarını yollayarak topografik incelemeler yapmak bahanesiyle o bölgelere işaret koydurup işgal etmeye başlamış ve bunun üzerine Osmanlı Devleti, 18 Haziran 1892 tarihinde nota göndererek İngiliz hükümetini protesto etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Nevahiy-i Tis’a ve sınır anlaşmazlığı meydana gelmiştir. İngilizlerin gönderdiği bu seyyah, kâşif ve topografların çoğu Londra’daki Protestan Misyoner Merkezi’nin üyesi olmuşlar ve bunlardan birisi olan Wyman Bury, Yemen’e gitmesiyle mühtedi kılığına bürünerek Abdullah Mansur adını kullanmış ve

³⁷⁶ Sırma (1990), *a.g.e.*, s. 91.

³⁷⁷ Engin, Vahdettin (2020) *Pazarlık*, 23. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yay., s. 18.

kabileler arasında karışıklıklara neden olmuştur.³⁷⁸ Menaha'da iken de birçok mektup yazarak Yemen haritalarını çizmiş, stratejik bölgeler ile ilgili Londra'ya havadis yolladığı anlaşılmca o bölgeden uzaklaştırılmıştır.³⁷⁹ Mr. Wavell isminde başka bir İngiliz de Yemen'e Hacı Ali lakabıyla giderek San'a'ya kaçmış ve orada çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak belli bir zaman ortadan kaybolduktan sonra, yerli halka benzer yüzünü boyamış, belinde sarılı bir peştamal ile kıyafetleri altında fişeklik bulundurmasıyla yakalanmış, üzerinden biri İngiliz hariciyesi tarafından verilen diğeri Marsilya'daki Osmanlı konsolosluğundan verilen pasaport çıkmış ve kendi söylemiyle İngiliz ordusunda çalışan bir subay olduğu anlaşılmca Hudeyde İngiliz konsolosluğuna teslim edilmiştir.³⁸⁰

İngiltere, Osmanlı Devleti'nin özelde Yemen'de ve genelde Arabistan'da nüfuz sahibi olmasını istememiş ve bundan daima şüphelenmiştir. Mesela Bağdat üzerinden Yemen'e ulaşan İzzet Paşa,³⁸¹ Bilhaf limanında bulunan idareciye Osmanlı sancağı hediye verince İngilizler telaşlanarak bu tarz hareketlere engel olmak istemişler çünkü Osmanlı sancağının Bilhaf semalarına çekilmesi o bölgenin Osmanlı Devleti toprakları olduğunu ilan etmek anlamına gelmiştir.³⁸²

Yemen'le Fransa'da ilgilenmiş ve o bölgeden kendisine pay çıkarmaya gayret etmiştir. Diğer devletlerin yaptığı gibi o da seyyahlar göndermiştir. A. Deflers 1887 yılında Yemen'e gitmiş ve bu gezinin sonunda *Voyage au Yemen* isimli bilimsel seyahatnamesini yayınlamıştır.³⁸³ Fransa, bu tarz çalışmaları destekleyerek imkanlar sağlamış ve Yemen'i yalnızca maddi açıdan değil birçok kültürel açıdan da sömürmüş, o bölgelere kitap ve broşürler yollayarak Batı kültürünü dikte ettirmeye çalışmıştır. C. Fayein, aşıladığı Batı kültürünü kabul etmeyenlerin çoğunlukla Kur'an eğitimi almış olanlar olduğunu, sömürgecilikte özellikle anlama, bilme, sevmeye ve saygı duymanın büyük rol oynadığını belirtmiştir.³⁸⁴

Fransa'nın hususiyetle büyük önem verdiği yer, Yemen'in güney batı ucunda yer alan, Babülmendeb boğazına hâkim olan Şeyh Said adı verilen bölge olmuştur. Bu stratejik bölgeden bütün Kızıldeniz trafiğine hâkim olmak istemiştir. Ayrıca Fransa burayı kömür

³⁷⁸ Zira Düvel-i Muazzama'nın casusları, halkın arasına katılarak hem onları tanıyıp hem de kışkırtmak gibi görevler edinmiştir. Bknz. **Bostan, İdris** (2022) "Yemen'e Hâkim Olmak Hindistan'a Hâkim Olmaktır", *Derin Tarih Dergisi*, S. 119, s. 52.

³⁷⁹ **Barlak, Yasemin** (2013) "Dini ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen (1872-1909)" (Doktora), *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, s. 242. ; **Sırma** (1990), *a.g.e.*, s. 95.

³⁸⁰ **Barlak, a.g.t.**, s. 242.

³⁸¹ Yemen'deki isyanı bastırmakla görevlendirilen İzzet Paşa üç buçuk yıl Yemen'de kalmıştır. Detaylı bilgi için bknz. **Ayışığı, Metin** (2001) "İzzet Paşa, Ahmed", *DİA*, c. XXIII, s. 563-564.

³⁸² BOA, Y.PRK.ASK: 12\23 (Nisan 1882).

³⁸³ **Sırma** (1990), *a.g.e.*, s. 83.

³⁸⁴ **Sırma** (1990), *a.g.e.*, s. 84.

deposu olarak kullanmak için 1840 yılında bir süre işgal etse de Osmanlı Devleti'nin hak iddiasında bulunarak oraya kuvvet göndermesi neticesinde terk etmek zorunda kalmış, 1896 yılında Fransa hükümeti tekrar Şeyh Said bölgesinde hakimiyet kurmak istese de Osmanlı kuvvetleri oraya iyice yerleştiğinden sonuç alamamış ve bu durum Fransız Hükümeti içinde anlaşmazlıklara neden olarak Madagaskar ve Hindini yoluna set çekilmesinden dolayı Fransız menfaatlerine ters düştüğü fikri hakim olmuştur. Ayrıca İtalya 1912 yılında Şeyh Said'i bombaladığında Fransa buranın Osmanlı'ya değil kendilerine ait olduğunu iddia etmiştir. Şeyh Said'in stratejik ehemmiyeti Fransa-İngiltere çekişmesine de neden olmuş, Fransa Perim adasını hakimiyeti altında bulunduran İngiltere'ye mukabil³⁸⁵ Şeyh Said limanını güçlendirerek İngiliz güçlerini bu bölgeden atmak istemiş ve her fırsatta Şeyh Said üzerindeki menfaatlerini ortaya koymuştur.

Jeopolitik yönden önemi olan Yemen'le İtalya'da ilgilenmiş ve emellerini gerçekleştirebilmek amacıyla, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eden yerli halka yardım ederek 1891 İsyanı'nda Zeydi imamlarına yardım etmek için Gian Battista Rossi isimli görevliyi San'a'ya yollamıştır. Mehmed Emin Paşa İtalya'nın bu ilgisini şu şekilde açıklamıştır: *“Ve ondan on beş sene evvel Yemen sevhilinde Moha'ya yakın bir sahili, İtalyalı ol tarafta bir şeyhe akçe vererek mübaya'a etmiş suretinde ve iddiasında bulunmuş idiyse de, ol vakt vilayet tarafından muvafakat gösterilmediği ve mumana'at edildiği cihetle husus-ı mezkur, leyte ve le'alle'de kalarak İtalyalunun ümitleri kesilmiş olup ancak casusları vasıtasıyla Hicaz ve Yemen sevhilini ve Yemen derununi keşf etmiş olduklarından bir vakt-ı fırsatta lüzum gördükleri sevhili ve adayı zabt etmek efkarındadırlar”*.³⁸⁶ Bu yazılanlar doğru çıkmış ve İtalya, 1911-1912 Türk-İtalya Savaşı'nda Şeyh Said ve civarını bombalamış ve boş bulunan alanları işgal etmiştir.

Edward Glasser isimli Avusturyalı Arabist ve arkeolog ise 1883, 1885 ve 1888 yıllarında Yemen'e bilimsel geziler yaparak yüzlerce Arapça yazma eser ile bin kadar Sabii yazıtını birçok kıymetli eşyalarla beraber Avrupa'ya kaçırmış ve bu geziler sırasında çizdiği Yemen haritası da 1886 yılında Petermanus Mittheilungen'de basılmıştır. Ayrıca Yemen'e gönderilen bu bütün devletlerin ajanları Arapçayı öğrenip kendilerini Yemenlilere samimi göstermeye çabalamışlar, gerçek kimliklerini gizleyip doktor kılığına girmişler, Osmanlı Devleti'ni sömürgeci kendilerini de bu sömürüden kurtarıcı olarak göstermişler ve Araplara

³⁸⁵ Alakasını hususiyetle Aden ve Perim Adası üzerinde yoğunlaştıran İngiltere'ye mukabil Hudeyde ve civarında diğer devletlerin faaliyetlerde bulunmalarına dair belge yer almaktadır. Bknz. Yıldıztaş, Mürin \ Bayram, Sebahattin \ Ağanoğlu, H. Yıldırım (2008) *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen*, 1. Baskı, İstanbul, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, s. 369-374.

³⁸⁶ Sırma (1990), a.g.e, s. 86-87.

“Önceleri İslam, güzel ve mükemmel bir medeniyet olup ilim, şiir, sanat ve icatlar barınağı iken Osmanlı’yla beraber ona gerileme, cehalet ve kısırlık girmiştir” diyerek Osmanlı Devleti’nin İslam’ı geriletmediği iddiasını işlemişlerdir.³⁸⁷

2.4.2 II. Abdülhamid’in Yemen Siyaseti ve Faaliyetleri

II. Abdülhamid’in başkatibi Tahsin Paşa hatıratında, II. Abdülhamid’in Yemen’deki siyasetini şu şekilde açıklamıştır: “*Sultan Hamid’in Irak, Yemen gibi uzak memleketler hakkında tatbik ettiği hususi bir siyaset vardı ki bunun adına müstemleke siyaseti denilebilirdi. Buraların halkı memleketin diğer aksamında oturanlar gibi ve aynı kanun ve şekillerde idare olunamayacağını takdir etmiş olan Sultan Hamid ora ahalisinin kabiliyetlerine göre bir idare sistemi kabul etmişti.*”³⁸⁸

II. Abdülhamid, Yemen’e yollamış olduğu Arapça bir buyruldu da Yemenlilere karşı olan tavrını şöyle ifade etmiştir: “*Sultan b. sultan olan efendimizin, Allah’ın kitabını ve Resulullah’ın sünnetini ikametinden ve Müslümanları din düşmanlarına karşı korumaktan ve Haremeyn-i Şerifeyn’e hizmetten başka arzusu yoktur.*”³⁸⁹ Yemen isyanları emperyalist devletlerin kışkırtmalarıyla çıktığı gibi yönetimle ilgili birçok iç sebeplerden de çıkmıştır. Bunlar: Yemen’e gönderilen yöneticilerin cahilliği ve yöneticilerin oranın yerli halkının dil ile geleneklerinden habersiz olması, meşru olmayan davranışları, yabancılarla samimi olmaları, yerli halkı kandırmaları, zulümleri, valilerin halkın istek ve başvurularını cevapsız bırakmaları, Osmanlı Devleti’nin Yemen’le doğrudan temasta bulunamaması, Yemen’e yapılan nakil ve tayinlerin zamansız oluşu, mahkemelerin gerektiği gibi düzenli çalışmaması ve haksız tutuklamalar, askerlik işleriyle ilgili kışla ve karakolların yetersiz oluşu, ordu sağlık teşkilatının yetersiz oluşu, askerin bölgeyi tanımaması, para ve cephanenin yokluğu, Yemen’den istenen askerin zamanında gidememesi ve vergilerin alınış şeklindeki kontrolsüzlükler, çift yönlü alınıp ağır olması gibidir. Yemen’deki bazı isyancıların aynı zamanda halifelik iddiasında bulundukları da bilinmektedir. Bir belgede “*İmam Yahya, bütün Arap kabilelerinin kendisini halife olarak tanımalarını istemektedir*” yazmakta ve devamında halifelik merkezinin İstanbul’dan Mekke’ye taşınmak istendiği belirtilmektedir.³⁹⁰ Osmanlı Devleti’nden alınmak istenen halifelik, Yemen şeyhleri arasında da ihtilaflara neden olmuş ve

³⁸⁷ Sırma (1990), a.g.e, s. 81.

³⁸⁸ Tahsin Paşa, a.g.e, s. 235.

³⁸⁹ Sırma (1990), a.g.e, s. 170-171.

³⁹⁰ Sırma (1990), a.g.e, s. 132-133.

İmam Yahya'nın dışında halifelik iddiasında bulunan başka şeyhler de olmuş ve aralarında mücadele etmişlerdir.

Yemenli şeyhler; dine hizmet ve bu amaçla gereken faaliyetleri tarikatları aracılığıyla yapmak ve siyasi nüfuz elde etmek için şeyhlik unvanından faydalanmak gibi iki amaç için mücadele etmişlerdir. Şeyhlerin bu durumları o bölgedeki halkı ve Osmanlı idarecilerini zor durumda bıraksa da şeyhler, otoritelerini kaybetmemek için devlete isyanda bulunmuşlardır. Bu isyanlara halkı katmak ve hatta nüfuzlarını devam ettirerek tam bağımsız olmak amacıyla çeşitli faaliyetler de bulunmuşlardır. Bu faaliyetler; etrafa hocalar yollayarak isyana katılmaya davet etme, isyanların cihad olduğu yönünde kamuoyu oluşturma, cihadı meşru göstermek için ayet ve hadisleri kanıt olarak gösterme, mehdilik iddiasıyla halkı kandırma, Osmanlı Devleti'ni dinsizlikle itham ederek halkı kurtarma bahanesine tutunma ve kendilerine uymayanlara işkence vb yollarla zor kullanma olarak açıklanabilir. Sünni mezhebinden olan Müslümanlar Osmanlı halifesine bağlı oldukları halde Zeydi-Şii mezhebindekiler halifeyi tanımamışlar ve böylece Zeydi imamı Zeydileri Osmanlı halifeliği aleyhinde isyan ettirebilmişlerdir.³⁹¹ *İhsan Süreyya Sırma*, Osmanlı Devleti'nin Yemen'de yanlış mezhep siyaseti uyguladığından bahsetmiş ve Yemen'deki idareciler eğer Zeydi mezhebine karşı biraz daha toleranslı davranırsalardı ayrılıkların fazla büyümeyerek Yemenlilerin de İngilizlere alet olamayacaklarını eklemiştir.

II. Abdülhamid, Düvel-i Muazzama'nın işin içine girmesiyle birlikte meselenin önemini anlamış, Yemen'de kendi egemenliğini tekrardan kurmak için yerel şeyhler ile hilafet nüfuzundan faydalanmak isteyerek şu şekilde faaliyetler yürütmüştür: Osmanlı hakimiyetinin kurulmasında faydaları görülen kişilere ve çevresine sahip çıkmak, Yemen'de yetersiz kalan din kitaplarını sayıca artırıp halifenin İslam'ın savunucusu ve koruyucusu olduğunu hissettirmek, Yemen halkını hilafet ile saltanata yine eskisi gibi sadakatli duruma getirmek için kabilelere nasihat etmek üzere vaiz ve hocalar göndermek, Sünniliği yaymak, isyancılara karşı askeri mücadelelerde başarı kazanıp halkın nezdinde halifenin gücünü arttırmak, Osmanlı Devleti ve halife hakkında karşıt yayın gerçekleştiren basın-yayın organlarının Yemen'e girmesine engel olmak, halifelik ve imamlık iddiasında bulunanları yenilgiye uğratarak güvenliği sağlamak, Osmanlı taraftarı eşraf ve şeyhleri nişan, rütbe veya maaşlarla

³⁹¹ Engin, Vahdettin (2017) *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, 6. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yay., s. 41-42.

ödüllendirmek,³⁹² devlet yöneticilerini kontrol ederek halifeyi tanımayan Zeydileri görevlerinden alarak onların yerine devlete bağlı kişileri görevlendirmek, halkı fakir olan bölgelerden vergi almamak ve kabile şeyhlerinin İstanbul'a geldiklerinde halife tarafından huzura kabul edilip ödüllendirileceklerinin ilan edilmesiyle onların dini hislerine hitap etmek şeklindedir.³⁹³ Zeydi imamlarının savundukları davalara haklılık kazandırmak ve kamuoyu oluşturmak amacıyla ayet ile hadisleri kanıt olarak gösterdikleri gibi,³⁹⁴ II. Abdülhamid'de aynı yolu kullanarak imamın yanlış hareket ettiğini ve ulu'l emr olan Osmanlı halifeliğine itaat etmesinin gerekliliğine dair uyarılar da bulunmuştur. Ayet ile hadislerin kullanılmasıyla amaçlanan fikirler şu şekilde açıklanabilir: Ulu'l emr'e itaat mevzusunda Osmanlı Devleti'ne göre ulu'l emr Osmanlı sultanı-halife, Zeydilere göre ise halifeye karşı olan imamdır; Allah yolunda dinsizlikle mücadele de yani cihad mevzusunda ise Osmanlı Devleti, Osmanlı sultanı-halifesine karşı isyan edenlerle mücadeleyi cihad saymış, Zeydiler ise imamlarına karşı yapılan hareketlere karşı koymayı cihad olarak saymıştır.³⁹⁵

Şeyhlerin halife tarafından hediyeler alıp iltifata nail olmaları onların cemaatleri üzerindeki itibarlarını artıracığından onların hilafet makamına bağlanmaları istenmiştir. II. Abdülhamid Yemen isyanları sırasında, İslamcılık siyasetinin danışmanlarından sayılan Şeyh Ebulhüda Sayyadı Efendi (1850-1909) aracılığıyla da Yemen liderlerini saraya davet edip Küçük Mabeyn Dairesi'nin önüne tahtını koydurarak liderleri kabul etmiştir. Mevcutları yaklaşık yüz kişi olan bu liderler yöresel kıyafetleri içinde sırasıyla Halife II. Abdülhamid'in huzuruna gelip ellerine kapanarak bağlılıklarını ifade etmişler ve "*Ya Halife-i Resul, sana sadık kalacağız*" diye yemin etmişlerdir.³⁹⁶ Bu tören sırasında Ebulhüda Efendi, II. Abdülhamid tarafından Arapça bir nutuk irad etmiş, gelen liderlerin bir kısmı Ebulhüda'nın konutunda, bir kısmı da Şazeli Şeyhi Muhammed Zafir Efendi'nin tekkesindeki II. Abdülhamid'in yaptırmış olduğu misafirhanede kalmıştır.³⁹⁷

Osmanlı Devleti, genelde Yemen şehirleri, özelde San'a şehrinin kalkınması ve gelişmesi için önemli rol oynamış; sivil, idari ve askeri sistemlerin geliştirilmesinin yanında

³⁹² BOA.Y.MTV: 220\56 (Ağustos 1901). ; **Alkan, Necmettin** (2018) *Gelenek ve Modernitede Denge Sultan II. Abdülhamid*, 1. Baskı, İstanbul, Erdem Yay., s. 104.

³⁹³ **Eraslan, a.g.e.**, s. 283-284.

³⁹⁴ **Barlak, Yasemin** (2019) "II. Abdülhamid Döneminde Yemen Zeydilerinin Osmanlı Hilafetine Bakışı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. VIII, S. III, s. 1514.

³⁹⁵ **Sırma** (1990), *a.g.e.*, s. 174.

³⁹⁶ **Akis, Metin** "Sultan II. Abdülhamid Döneminin Tarikatlara Yönelik Politikası ve Yarı Askeri Tarikatlar"; Gün, Fahrettin \ Erbay, Halil İbrahim (Editörler) *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, Eylül 2016, TBMM Milli Saraylar Yay., İstanbul, s. 142.

³⁹⁷ **Akis, a.g.m.**, s. 142.

mimari simgelerin yapılmasına da özen göstererek kaleler, tabyalar, camiler,³⁹⁸ kubbeler, yollar, askeri kışlalar, Türk hamamı ve Türk tarzı evler inşa ettirmiştir.³⁹⁹ El Bustan (Bustanu's Sultan), Nahreyn mahallerine benzer şehrin batısına yeni mahalleler ilave edilerek yollar, demiryolları yapılmış, kalelerin yanına sahil güvenliği amacıyla fenerler dikilmiş, telsiz-telgraf hatları döşenmiş, gümrüklere göre kanun ve yönetmelikler koyulmuş, matbaa ve gazete getirilmiştir.⁴⁰⁰ 1876-1878 yılları arasında San'a'da valilik yapan Müşir Mustafa Asım Paşa döneminde geçitler, yollar, sıbyan mektepleri, ibtidailer, rüşdiyeler, idadiler kurulmuş ve Bekiriye Camisi'nin onarımına önem verilerek eski San'a şehrinin ayrıntılı olarak ilk tasvir haritası meydana getirilmiştir.⁴⁰¹ 1881-1884 Vali Muhammed İzzet Paşa zamanında, Yemen'deki Osmanlı egemenliğinin en mühim askeri tesisi kurulmuş – bu tesis eski San'a şehrinin surları haricinde bulunan el Urdu Kışlası'dır - daha sonra II. Abdülhamid'in emriyle bu yapı askeri bir kışla olarak inşa edilmiştir.⁴⁰² 1883 Vali Ahmed Feyzi Paşa zamanında ise San'a ve Taiz'de belediye binaları,⁴⁰³ kütüphane, San'a ile el Hadide arasında yollar yapılmaya gayret edilmiş; el Lihe, Zebid ve el Hadide şehirlerinde Rüşdiye mektepleri açılmış, okullara ücretsiz verilen fıkıh, hadis ve ahlak ders kitapları yerleştirilmiştir.

1878 yılında Yemen San'a'da ilk kız fakültesi açılmış, es Sana'i Üniversitesi'nin yanında San'a İdareciler ve Muhasebeciler Fakültesi açılmış, 1879 yılında ise Yemen ve civarı *San'a Gazetesi* adıyla ilk defa gazeteyle tanışmış ve daha sonra gazete matbaasının el Hadide'den San'a'ya taşınmasıyla da iki yıl boyunca *Yemen Gazetesi* adıyla yayınlanmıştır.

El Hadide'de Kesib'den başlayıp Bacil bölgesine değin yaklaşık 50 kilometrelik demiryolu yapılmaya başlanmış, ilk lokomotif II. Abdülhamid dönemi Yemen mimari hayatının ilk mühim ve hayati projesi olmasından dolayı ileri gelenler tarafından resmi açılış töreniyle kullanılmıştır. Ancak Trablusgarp'taki Osmanlı-İtalyan savaşı sonucunda Yemen kıyıları 1912'de İtalyan donanması tarafından vurulduğu için projenin tüm hazırlıkları boşa gitmiş, yöneticiler ile uzmanlar çekilmiş ve İmam Yahya'da yapımı tamamlanmış hattı ihmal etmiştir.⁴⁰⁴ Yemen, her alanda büyük bir sanayi girişimine de tanık olmuş; San'a demir çelik fabrikası, San'a harb fabrikası, San'a yedek parça fabrikası, elektrikli eğirme ve dokuma

³⁹⁸ Şafii mezhebi ağırlıklı Abha'da, bölge ahalisinin yardımlarıyla tamamlanamayan camiinin masraflarının II. Abdülhamid'in iradesiyle Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nden karşılanarak camiinin yapılmasına dair belge yer almaktadır. Bknz. Yıldıztaş \ Bayram \ Ağanoğlu, a.g.e, s. 87-89.

³⁹⁹ el Ma'mari, Abdulvehhab Abdullah "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Yemen" ; Gün, Fahrettin \ Erbay, Halil İbrahim (Editörler) *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, Eylül 2016, TBMM Milli Saraylar Yay., İstanbul, s. 127.

⁴⁰⁰ Arap yarımadası tarihindeki ilk matbaa 1881 yılında Yemen'de kurulmuştur. ; el Ma'mari, a.g.m, s. 127-128.

⁴⁰¹ el Ma'mari, a.g.m, s. 128. ; Barlak, a.g.t, s. 69.

⁴⁰² el Ma'mari, a.g.m, s. 128.

⁴⁰³ Yıldıztaş \ Bayram \ Ağanoğlu, a.g.e, s. 177-178.

⁴⁰⁴ el Ma'mari, a.g.m, s. 129.

fabrikası, cam ile mermer fabrikaları ve muhtelif değirmenler kurulsa da bu girişimler 1918'de İmam Yahya idaresiyle XX. yüzyılın ortalarına doğru durmuş ve yok edilmeye çalışılmıştır.

II. Abdülhamid, XX. yüzyıl başlarında daha başka girişimlerle Yemen sorununu çözme yoluna girmiş çünkü tüm gayretlerine rağmen yine de zaman zaman isyanlar ve savaşlar çıkmış, Yemen'in sorunlarını yerinde çözerek halkın kabile reisleri ve temsilcilerinin fikirlerini alma kararı verilmiştir.⁴⁰⁵ Yemen'de refahın sağlanarak tebaasının halifeye olan bağlılığının geliştirilmesi için alınması gereken tedbirleri, bölgenin imar ile kalkınması için gerçekleştirilecek işleri görüşmek amacıyla Yemen eşraf, ulema ve ahalisinden devletten beklentilerini söylemeleri istenerek yapılan görüşmelerden çıkan neticeye göre girişimde bulunulmuştur. Çıkan netice olarak: Hamidiye-Hicaz Demiryolu'nun hızlıca Yemen'e kadar genişletilmesi çalışmalarına başlanma kararı alınmış, Yemen'de oluşturulacak olan mülkî, şer'î ve maliye teşkilatının idarecilerinin seçilerek tayini ve şer'î muamelelerin kontrol ve hakemliği amacıyla Divan-ı İstinaf kurulması kararlaştırılarak böylece devlet idarecilerinin halkı devletten uzaklaştırıp yabancı yönetimine katılmasını sağlayan kanunsuz uygulamalarına engel olunmak istenmiş, Yemen'in genel durumunu denetleyecek kalıcı bir heyet oluşturularak tespit edilen bütün sıkıntıların merkeze bildirilmesiyle heyet teftişe yetkili kılınmıştır. Ayrıca yol ve geçitlerin düzenlenmesi, ziraat ile eğitimin iyi derecede geliştirilmesi ve vergilerin adil bir şekilde toplanması gibi hususlara karar verilse de bu çabalara rağmen Yemen'in karışıklığı sürmeye devam etmiş ve sonraki yöneticileri de uğraştırmıştır.⁴⁰⁶

II. Abdülhamid'in İslamcılık siyaseti Yemen'de başarılı olamamıştır. Zira Yemenlilerin çoğu Şii-Zeydiyye mezhebinden olup, kendi imamları dışındaki imam veya halife olarak görmemiş ve inançlarına göre imamın Peygamber soyundan gelmesi şart olduğundan II. Abdülhamid'in hem bu özelliğe sahip olmaması hem de Sünni olmasından dolayı Yemenliler İslamcılık siyasetini benimsememişlerdir.

İslamcı siyaset Ortadoğu'da çok yönlü etkide bulunmuştur. Hicaz Demiryolu gibi siyasetin en başarılı faaliyeti, dünyanın dört bir yanındaki Müslümanların katkılarıyla gerçekleştirilmiş ve sadece Ortadoğu Müslümanları arasında değil tüm Müslüman aleminde

⁴⁰⁵ Eraslan, *a.g.e.*, s. 284.

⁴⁰⁶ Eraslan, *a.g.e.*, s. 284-285.

bu güçlü girişim Düvel-i Muazzama'ya karşı bir zafer olarak görülmüş ve Müslümanlar üzerinde onların nüfuzunun sona erdirilebileceğinin düşünülmesini sağlamıştır. Diğer taraftan bölümde detaylı olarak bahsedildiği üzere; Basra Körfezi, Yemen ve Filistin'de de girişilen reform hareketleri, oluşturulmaya çalışılan mali, idari, askeri ve mimari yeniliklerle düzenlemeler de geniş yankı uyandırmış ancak kimi yerlerde idareci memurların tecrübesizliği ve girişilen faaliyetlere yeterince sahip çıkamamaları, kimi yerlerde Müslümanların mezhep farklılıklarından dolayı halifeliği tanımayarak İslamcı siyasete sahip çıkmamaları ve Düvel-i Muazzama'nın karşıt faaliyetlerinin etkisiyle İslamcı siyaset uzun soluklu olamamıştır. Osmanlı Devleti'nin artık yıkılmasını arzulayan Düvel-i Muazzama'nın İslamcı siyasetle yeri geldiğinde hızının yavaşlamasından dolayı ve Müslümanların birlik olmasını sömürgelerini kaybetmemek amacıyla daima engellemeye çalışması İslamcı siyasetin etkili bir şekilde uygulanmasını engellemiştir. Bu engelleme girişimleri; halifeliği kendi hakimiyetine almaya çalışma, aşiret veya şeyhleri isyana teşvik etme, mezhep çatışmalarını körükleme ve de Osmanlı Devleti'ni kötüleme şeklinde sayılabilir. Tüm bu faaliyetleri sınır dışındaki Ortadoğu coğrafyalarında da gerçekleştirmeye çalışmışlar ve II. Abdülhamid bu coğrafyalarda da İslamcı siyaseti etkili bir şekilde uygulamaya girişmiştir. Üçüncü Bölümde; sınır dışı Ortadoğu coğrafyaları olan İran ve Mısır'da İslamcı siyasetin uygulanması ve bu siyasete karşı Düvel-i Muazzama'nın faaliyetleri de incelenecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İSLAMCI SİYASETİN SINIR DIŞI ORTADOĞU COĞRAFYALARINDA UYGULANMASI

İran ile Mısır her ne kadar Ortadoğu coğrafyasında yer alsa da İran'ın Osmanlı topraklarına bağlı olmaması ve Mısır'da da İngiliz işgali sonrasında Osmanlı Devleti'nin yüksek komiser bulundurması dışında pek hakimiyeti kalmamasından ötürü bu iki ülke sınır dışı Ortadoğu coğrafyaları bölümünde incelenmiştir. II. Abdülhamid, aynı dinin mensubu olduğu İran ile iyi ilişkiler kurma arzusunda bulunmuş ve buna mukabil Rusya ile İngiltere'nin nüfuz mücadelelerine hedef olan İran'da aynı yaklaşımda bulunmak istemiştir. İki devlette İslam Birliği'ni gerçekleştirmeyi hedefleyerek bu yönde faaliyetlerde bulunmuştur. Bunun dışında İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgal etmesinden sonra da Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki hakimiyeti zayıflamış ve yüksek komiser bulundurması dışında Mısır'da eskisi gibi güçlü etkisi kalmamıştır. Bundan dolayı II. Abdülhamid, bahsedilen bu iki sınır dışı Müslüman coğrafyalarda halifelik konumunu zarara uğratarak söz sahibi olmasını engelleyecek mezhepsel ve Düvel-i Muazzama kaynaklı faaliyetleri İslamcılık siyasetini devreye sokarak önlemeyi hedeflemiştir. Bu bölümde detaylı olarak bu meselelere değinilecektir.

3.1 İran

İran; güneyde Basra Körfezi ile Umman Körfezi, kuzeyde Hazar Denizi ile çevrili olup Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, Irak, Pakistan, Afganistan ve Türkmenistan ile kara sınırı bulunmaktadır. Eskiçağlardan beri büyük devletlerin bir parçası veya küçük hanedanların hakimiyetinde bölünmüş bir durumda bulunan İran coğrafyası, 1501 senesinde Şah İsmail (1501-1524) tarafından kurulmuş Safevi Devleti ile İslam tarihinde ilk kez bağımsız bir siyasi kimliğe bürünmüş ve bu kimlik Kaçarlar dönemi ile pekişerek zamanımızdaki İran İslam Cumhuriyeti'nin sınırlarının oluşmasına etki etmiştir.⁴⁰⁷

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki tarihsel ve kültürel anlaşmazlığa neden olan hadiselerin başlangıcı Safeviler dönemine kadar uzanmaktadır. İran'da Safevi Devleti'nin kurulmasıyla bu devletin kurucusu olan Şah İsmail'in Şii mezhebini, ideolojik olarak iki

⁴⁰⁷ Üstün, İsmail Safa (2000) “İran – Safevilerden Günümüze Kadar”, *DİA*, c. XXII, s. 400.

devletin kökenini oluşturan Türkmen aşiretleri arasında yaymaya çalışması sosyo-kültürel bir hareketlenmeye neden olmuştur.⁴⁰⁸ Bu dönemde Yavuz Sultan Selim'in halifelik unvanını alarak kendisini Sünni Müslümanların hamisi ilan etmesiyle iki devlet arasında savaş kaçınılmaz duruma gelmiş, meydana gelen Çaldıran Savaşı'nda (1514) Safevi Devleti yenilgiye uğrayarak belirsizliğe sürüklenmiş, I. Şah Abbas zamanında istikrarını tekrardan kurarak dahilde ve hariçte güçlü bir devlet durumuna gelse de Osmanlı-İran ilişkilerindeki çatışma siyaseti onun devrinde de devam etmiştir. İran ile Osmanlı Devleti arasında güven ortamının kurulmadığı bir zamanda Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1534 yılında fethedilen ve Şiiler için kutsal bir bölge olan Kerbela, Bağdat ve Necef'in Şah Abbas tarafından ele geçirilmesi Osmanlı-İran münasebetlerinde yeni bir kargaşaya sebep olmuş ve Şah Abbas 1624 yılında Bağdat'ı ele geçirince şehir yaklaşık on dört sene Safevilerin egemenliğinde kalmıştır.⁴⁰⁹ Bu olaydan sonra Osmanlı-İran ilişkilerinin esas kısmını Bağdat meselesi oluşturmuştur. Daha sonra Osmanlı Devleti, Sultan IV. Murad (1623-1640) zamanında tüm kuvvetini Bağdat'ın tekrardan fethedilmesine ayırmış ve sonucunda 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile Bağdat tekrardan Osmanlı toprağı haline gelmiş⁴¹⁰ ve Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın imzalanmasıyla yaklaşık seksen beş sene herhangi bir savaş yaşanmayarak iki devlet arasında barış devam etmiştir. Hatta iki ülke arasında ilerleyen zamanlarda meydana gelen sınır anlaşmazlıkları bu antlaşma hükümlerine göre çözümlenmiştir: 1732 Ahmet Paşa Antlaşması'nda ve takiben 1745'de I. Mahmud (1730-1754) ile Nadir Şah arasında imzalanan Arpaçay Antlaşması'nda sınırlar Kasr-ı Şirin Antlaşması'na göre ayarlanmıştır.⁴¹¹

⁴⁰⁸ Soofizadeh, Abdolvahid (2020) *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)*, 1. Baskı, Ankara, TTK Yay., s. 241.

⁴⁰⁹ Soofizadeh, a.g.e, s. 242.

⁴¹⁰ Aliev, Saleh Muhammedoğlu (2000) "İran – Osmanlı-İran Münasebetleri", *DİA*, c. XXII, s. 407.

⁴¹¹ Soofizadeh, a.g.e, s. 242. ; Aliev, a.g.m, s. 407.

Harita IX – İran Haritası. (<https://twitter.com/eyasarazap/status/1368535530997227523>, 21.03.2022).

Osmanlı Devleti ile İran arasında gerçekleşen anlaşmazlıkların diğer bir sebebi de kutsal yerler meselesinden oluşmuş; Şii mezhebine bağlı Müslümanlarca ziyaret edilmek istenen Kerbela, Bağdat ve Necef gibi şehirlerin Osmanlı toprağı olması İran tebaasından kimi ziyaretçiler için sorun yaratmış ve iki taraf arasında belirli bir sınırın olmaması da

ziyaretçilerin geçmiş olduğu güzergahlarda emniyetin istenildiği gibi sağlanamaması yanında diplomatik krizlere de sebep olmuştur. I. ve II. Erzurum Antlaşmaları neticesinde iki devlet arasındaki sınır krizi, İngiltere ile Rusya'nın kışkırtmaları sebebiyle nihai olarak halledilememiş, bu tür krizler Osmanlı Devleti ile İran arasında savaşı tek çözüm haline getirerek Düvel-i Muazzama'nın çıkarlarına hizmet eder hale gelmiştir. İki devlet toprakları üzerinde planlar kurarak Ortadoğu coğrafyasının yer altı ve yer üstü kaynaklarından yararlanmak isteyen Rusya ile İngiltere gibi hegemonyacı güçler, bu karışık ortamdan fazlasıyla yararlanabilmişlerdir.⁴¹²

İran'da 1795 yılında yeni bir iktidar başa geçmiş; Ağa Muhammed Han liderliğinde iktidara gelen Kaçar Hanedanı, İran topraklarına az da olsa düzen getirmiştir. Bununla birlikte İranlılar için yeni bir idare tarzını getiren bu dönem, dünya tarihi yönünden de mühim gelişmeleri meydana getirmiş; Sanayi İnkılabı ve Fransız Devrimi'nin etkisiyle hız kazanan Düvel-i Muazzama, büyüyen sanayilerine ham madde ve ürettikleri mallara da pazar oluşturmak için emperyalist bir politikaya geçerek Osmanlı Devleti ile İran'ı dahil ve hariçte bazı tehditlerle uğraşmak durumunda bırakmıştır. Bu dönemde Rusya'nın baskılarının artmasıyla İran, Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları'nı imzalayıp sonucunda büyük toprak kayıplarına uğramasıyla da harici siyasette zor bir döneme geçmiş ayrıca bu dönemde Osmanlı Devleti ile İran, Düvel-i Muazzama ile yaptıkları antlaşmalardan dolayı toprak kayıpları yaşayarak buna mukabil işe yaramayan vaatler almışlardır: Türkmençay Antlaşması'ndan dolayı İran'dan toprak ele geçiren Rusya, buna mukabil ileriki zamanlarda Abbas Mirza'nın tahta geçmesi için destek olma teminatı vermiş, bunun yanında Rusya hem Osmanlı Devleti hem de İran'dan ele geçirmiş olduğu toprakların karşılığında herhangi bir devletin bu iki devlete savaş açması halinde onları destekleme sözü vermişse de bazen savaşa neden olanların İran ile Osmanlı Devleti olduğu bahanesiyle de antlaşma maddelerini geçersiz sayarak söz verdiği desteği sağlamamıştır.⁴¹³

İran ile Osmanlı Devleti'nin harici siyasette kendi kaderleriyle yalnız bırakılarak sömürülmeleri devlet teşkilatında bazı reformların gerçekleştirilmesini gündeme getirince Osmanlı Devleti'nde bu adımı Sultan III. Selim atmış ve onun zamanındaki reform hareketleri meydana gelen bir isyan nedeniyle istenilen seviyeye gelemese de halefi II. Mahmud döneminde devam etmiş ve II. Mahmud'un gerçekleştirmiş olduğu en mühim reform hareketi

⁴¹² Soofizadeh, *a.g.e.*, s. 243.

⁴¹³ Soofizadeh, *a.g.e.*, s. 243.

olan Yeniçeri Ocağı kapatılarak modern silahlarla donatılan Avrupa usulü bir ordu meydana getirilmiş ve reformlar diğer yönetim aygıtlarına da uygulanmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki bu reform hareketleriyle eş zamanlı olarak İran'da da bazı reformlar gerçekleştirilmek istenmiş ve Abbas Mirza Avrupa usulü asker yetiştirerek donatılmaları için gayret etse de ömrü yetmemiştir. Osmanlı Devleti ile İran ilişkilerinde bu iki devlet ne zaman ittifak halinde olsalar başta Rusya'ya karşı güçlü durumda olmuşlar ancak bu durumu idrak edemeyerek iki devlet arasındaki tarihsel düşmanlıktan uzaklaşamayan İran ile Osmanlı Devleti'nin yöneticileri kalıcı siyasetler meydana getirememişler ve iki devlet arasında güven ortamının oluşamamasında da Düvel-i Muazzama'nın devamlı olarak nifak sokmaya çalışması etkili olmuştur.⁴¹⁴

3.1.2 II. Abdülhamid'in İran'a Yönelik İslamcı Siyaseti

Osmanlı Devleti'nin 1875-78 yılları arasındaki yalnızlığı onu Müslüman devletlerle yakın ilişkiler kurmaya teşvik ederken, İngiltere ile Rusya nüfuz mücadelelerine hedef olan İran'ı da Osmanlı Devleti ile yakınlaştırmaya sevk etmiştir. Bu yakınlaşmaları sağlayan en önemli vasıta iki devletin Müslüman olması olmuş ve iki devlet idarecileri de ortak kanaat olarak; mezhep çatışmasında eski zamanlardaki büyük savaşlara neden olan anlaşmazlıklar hala devam etse de zamanın, anlaşmazlıkları en aza indirerek birlik ve beraberliği oluşturacak vasıtaların harcanmaması olduğunu savunmuştur.⁴¹⁵ Bu durumla ilgili ilk İran devleti harekete geçmiş; Osmanlı Devleti'nin Tahran sefiri önce İran şahı olmak üzere veliaht ile hükümet üyelerinin her durumda kendisini överek, İslam birliğini en gelişmiş şekilde gerçekleştirmek istediklerini söylediğini rapor etmiştir.

İran hükümeti girişimlerine devam etmiş; Ramazan ayı boyunca birçok vasıtalarla Osmanlı sefirini ziyaret eden İran Hariciye Nazırı, bayramdan önce de Osmanlı sefaretine gelerek iki Müslüman devlet arasında İslam birliği meydana getirilmesinin önemi üzerinde durup Osmanlı Devleti ile İran devletinin Müslüman ve kiblelerinin bir olmasına rağmen İstanbul'daki dini faaliyetlere İran sefirinin çağrılmamasını eleştirerek iki devlet arasında güvensizlik oluştuğunu ileri sürmüştür.⁴¹⁶ İran Hariciye Nazırı, Osmanlı-Rus Harbi yenilgisinin tüm Müslümanlara ibret olması gerektiğini belirterek dünya Müslümanları için İslamcılıktan daha büyük bir kurtuluş yolu olmadığını belirterek, bu hedefi gerçekleştirmek

⁴¹⁴ Soofizadeh, *a.g.e.*, s. 244.

⁴¹⁵ Eraslan, *a.g.e.*, s. 129.

⁴¹⁶ BOA, Y.A.HUS. 159\86, (H.15.11.1295 – M.10.11.1878).; Eraslan, *a.g.e.*, s. 129.

için Osmanlı sefirine birlikte çalışmayı teklif etmiştir. Tüm bu girişimleri İran'ın başlattığı görülse de Osmanlı Devleti'nin Tahran sefiri Fahri Bey, görevine başladığı günden beri İranlı nazır ile şehzadeleri ziyaret ederek veya fırsat buldukça onları sefarete davet ederek İslamcılık fikrini gündeme getirdiğini İstanbul'a göndermiş olduğu raporlarında bildirmiş ve kendisinin de zaten bu hedefi gerçekleştirmek amacıyla Tahran'a gönderilmiş olduğu anlaşılmıştır. Osmanlı hükümeti İran hariciye nazırını destekler mahiyette; Mevlid-i Şerif kıraatı, Hırka-i Şerif ziyareti gibi faaliyetlere İran sefirini de davet etmiş, İran sefiri de II. Abdülhamid tarafından iftara davet edilerek iyi ilişkilerin gösterisi yapılmış ve bunun üzerine İran Şahı, Osmanlı sefirinin bayramını kutlarken de Osmanlı hükümetinin davranışından duymuş olduğu memnuniyeti bildirmiştir.⁴¹⁷

İran Şahı, iki İslam devleti arasında meydana getirilen bağlılığın daha ileriye götürülmesi için her fırsatı değerlendireceklerini belirtmiş, Tahran sefiri Fahri Bey'in *"bu ittifak ve ittihad ilerledikçe bundan bütün İslam aleminin istifade edeceği, Osmanlı padişahının da niyetinin bu olduğunu"* belirtmesi Şah tarafından onaylanmış ve Osmanlı hükümeti de bir karar alarak İran hacılarının Kerbela ve Atabat-ı Aliyat'a giriş çıkışlarındaki engelleri kaldırarak görevlileri İranlı hacılara her türlü kolaylığı göstermeleri için uyarmıştır.⁴¹⁸ Büyük önem taşıyan bu kararlar İran tarafından da jestlerle karşılık görmüş; İranlılar için kutsal olan 10 Muharrem'de İran devlet tekkesi ile diğer devlet görevlilerinin konaklarında icra olunan mersiyelerde ilk kez İran Şahının dışında başka bir hükümdara, Osmanlı Halifesi ve Sultanı II. Abdülhamid'e hayır dualarda bulunulmuş, bu durum halka da yayılarak kamusal mekanlardaki toplantılar da Osmanlı halifesine dualar edilerek bu olumlu davranış iletmiştir. Daha sonra Şah, II. Abdülhamid'in kendisinin doğum günü aracılığıyla göndermiş olduğu kutlama telgrafını diğerlerinden üstte olarak resmî gazetede yayınlatarak iki devlet arasındaki bağlılığın arttırılmasının tek hedefi olduğunu göstermeye çalışmıştır. Şah tarafından birinci rütbe Timsal Nişanı ile ödüllendirilen Osmanlı Sefiri Fahri Bey de Osmanlı halifesinin İslam birliği ile kardeşliğinin gelişmesine önem verdiğini belirtmiş ve 1879 yılındaki Mevlid Kandili aracılığıyla da II. Abdülhamid'in yollamış olduğu telgrafın hanedan üzerindeki etkisinin olumlu olduğunu da söyleyerek İran Hariciye Nazırının Şah'ın İslam birliği için çabaladığını bildirdiğini de eklemiştir.⁴¹⁹

⁴¹⁷ BOA, Y.A.HUS. 159\86, (H.15.11.1295 - M.10.11.1878). ; Eraslan, a.g.e, s. 130.

⁴¹⁸ Eraslan, a.g.e, s. 130.

⁴¹⁹ BOA, Y.A.HUS. 161\7, (H.05.05.1296 – M.27.04.1879). ; Eraslan, a.g.e, s. 131.

Mart 1879'dan beri Sefir Fahri Bey, Şahın dikkatini Rusya'nın güneye inmesine çekerek Rusların geçici dostluk gösterilerine inanılmamasını ayrıca Türkmen topraklarından Rus işgaline maruz kalanların İran toprağı olarak onaylanması için çabalanmasını tavsiye edince İran, Rusya'nın Asya'da genişlemesine izin veren İngiltere'ye karşı Fahri Bey'in İngiliz rekabetinin çekilmesi de dahil Osmanlı tekliflerini onaylamış ve daha sonra Şah, Osmanlı Devleti ile İran halkları arasındaki sevgi ve yakın münasebeti artırmak maksadıyla Osmanlı Devleti ile bulunan sınır anlaşmazlıkları ve aşiret meselelerini Osmanlı lehine halletmeyi teklif etmiştir.⁴²⁰ Kısa bir durgun münasebetlerden sonra 1881 yılında Osmanlı-İran ilişkilerinde yeni bir hareketlilik görülmüş; Osmanlı elçisi olarak Tahran'a tayin edilen Miriva Süleyman Paşa 21 Mayıs 1881'de huzuruna alındığı Şah'a II. Abdülhamid'in bir mektubunu sunmuş⁴²¹, İran yönetiminin üst kesimlerine nişanlar ile bazı hediyeler gönderilerek Şah'a II. Abdülhamid'in iki devlet arasındaki birliğin daha da güçlendirilmesi isteğı iletilmiş ve İran, ittifak faaliyetlerinin derecesini ölçecek bir istekte bulunarak Osmanlı-İran sınırındaki iki devlete de sorun teşkil eden Şeyh Ubeydullah ile kabilesini gündeme getirmiştir. Buna göre; Şah karşılıklı olarak ortadan kaldırmaya anlaştıkları asi şeyhin Osmanlı Devleti tarafından yakalanıp sınırdan uzaklaştırılmadığını öğrenmiş ve tedirginliğe sebep olan bu durum olması gerektiğı gibi çözülsün kendisinin birlik amacıyla çabalayacağını vaat etmiş, bunun üzerine de Fahri Bey merkezi hükümetle görüşerek bu sorunun halledilmediğı takdirde karşılıklı iyi ilişki ile güvenin bozulacağını bildirmiştir.

Osmanlı-İran ilişkilerinin iyileştirilmesinde dini bayramlar, mevlid ve karşılıklı doğum günü kutlamaları gibi vasıtalarla yollanılan hediyeler ile karşılıklı yazılan mektuplar büyük ölçüde etki etmiş; mesela Şah'ın 1881'de gönderdiği Murassa Nişanı'na mukabil Osmanlı Devleti, 1882'de bir mektupla süslü bir kutu göndererek "*cihet-i camia-i İslamiye iktizasınca*" münasebetlerin geliştirilmesi arzusunu dile getirmiş⁴²² ve İran Şahı da karşılık olarak "*yeniden tahkim edilen ittihad ve muvalatın son derecede sevindirici olduğunu*" söyleyerek en büyük isteğinin bu birlik ile beraberliğı artırarak geliştirmek olduğunu, "*Halife hazretlerinin iyi niyetli yaklaşımlarından iftihar ettiğini*" ve halife II. Abdülhamid'i İstanbul'da ziyaret etmek istediğini belirtmiştir.⁴²³

⁴²⁰ Eraslan, a.g.e, s. 132.

⁴²¹ BOA, Y.A.HUS. 167\88, (H.01.07.1298 – M.30.05.1881). ; Eraslan, a.g.e, s. 132.

⁴²² BOA, Y.A.HUS. 171\11, (H.07.09.1299 – M.23.07.1882).

⁴²³ Eraslan, a.g.e, s. 134. ; BOA, Y.A.HUS. 172\21, (H.24.01.1300 – M.05.12.1882).

Osmanlı-İran ilişkilerinde, 1886 yılında büyük gelişmeler meydana gelmeye başlamıştır. Osmanlı yönetimi, Nusret Paşa'yı gayri resmi ittifak teklifi ile İran'a göndermiş ve Osmanlı elçisi vermiş olduğu raporda İran'ın Osmanlı Devleti ile yakınlığını göz önünde bulundurarak; İran'ın Rusya ile savunmaya yönelik bir ittifak anlaşması imzalayarak doğuya doğru genişleyebileceğini ve Rusya ile İngiltere'nin Asya için mücadele edecekleri bu zamanlarda Rusya ile yapılacak üçlü ittifakın her açıdan lehte bir karar olduğunu bildirerek bu projenin İran tarafından kabul edilmesi halinde kendisinin de İstanbul'da bu iş için çabalayacağını söylemiştir.⁴²⁴ Sonuç olarak bu ittifak gerçekleşmemiş ve Nusret Paşa'nın çabaları da kişisel bir girişim olarak kalmıştır. Nusret Paşa'nın İngiltere'yi İslam düşmanı olarak göstererek Rusya taraftarı görünüm alması Osmanlı Devleti'nin 1882 sonrası siyasetini göstermiş zira 1884'ten sonra II. Abdülhamid, İngiltere'den kendisine bir hayır gelmeyeceğini kesinleştirmiştir. Ayrıca bu girişim, Osmanlı Devleti'nin böyle bir ittifakın gerçekleşebilme durumunu sınamak için yaptığı bir yoklama mahiyetinde de olmuştur. Bu ittifak girişimlerinden bir sonuç alınamayınca II. Abdülhamid, İran ile münasebetlerinde mesafeli davranmaya başlamış; Ekim 1888'de İstanbul'daki İran sefiri, İran Şahı'nın doğum günü dolayısıyla sadrazam ile bazı nazırları davete çağırdığında II. Abdülhamid, sadrazamın bir bahane bularak gitmemesini istemiş, bu mesafeli davranış II. Abdülhamid'in tekrardan yakın ilişkiye girme amacında olmadığını göstermiş ve de bundan sonra Osmanlı-İran ilişkileri Sünni-Şii mücadelesi şeklinde devam etmiştir. Bunun da nedeni; iki devlet arasındaki ilişkiler uluslararası politika gelişmelerine göre belirlenmiş, İslam kardeşliği adıyla birbirlerinin dostluğunu isterken siyasi çıkarlarını kenara atamadıkları gibi çıkarlarının zarar göreceğini anladıklarında İslam kardeşliğini unutarak kendi yollarına gitmeye başlamışlar ve iki devletin ortak sınırındaki aşiretler problem çıkardığında devletlerden biri cezalandırmaya çalışırken diğeri koruma altına alarak kullanmıştır.⁴²⁵

3.1.3 II. Abdülhamid'in Şiiliği Engelleme Çalışmaları ve İran'la Yeni Siyaseti

Bütün Şiiler Osmanlı Devleti'nin Müslüman nüfusunun yüzde yirmisi kadarını meydana getirmiş, İran ile İngiltere tarafından desteklenen Şia mezhebi Irak ve Güney Arabistan'da yayılmaya başlayarak II. Abdülhamid'in planladığı İslamcılığı tehdit eder konuma gelmiş ve Cevdet Paşa bu mesele hakkında bir rapor hazırlayarak II. Abdülhamid'in emri üzerine Sünni-

⁴²⁴ BOA, Y.A.HUS. 195\51, (H.12.01.1304 – M.11.10.1886). ; Eraslan, *a.g.e.*, s. 300.

⁴²⁵ Eraslan, *a.g.e.*, s. 302. ; Engin (2018), *a.g.e.*, s. 203.

Şii mücadelesini görüşmek için bir komite toplanmıştır.⁴²⁶ Cevdet Paşa; Osmanlı Devleti'ndeki Şiilerin büyük çoğunluğunun Irak'ta İmamiye ve Yemen'de Zeydiye kolunun üyelerinden meydana geldiğini, Behran-Yemen'de savaşçı İsmailiye ile Sayda-Lübnan'da Mütevaliye kısımlarının küçük azınlıklardan oluştuğunu, Zeydilerin Sünnilere daha yakın olup ilk iki halifenin meşruluğunu onayladıklarını ancak Oniki İmamcılarının⁴²⁷ Şii dini liderlerinin otoritesini gasp ettiklerini düşüncelerinden dolayı Sünni halife ile İran şahına muhalefet ettiğini söylemiştir. Bunların yanında Cevdet Paşa, Şii imamlarının siyasi ehemmiyetlerini vurgulayarak *'Arapça konuşulan Irak'ta, İran sınırının yakınlarında, çok kalabalık olarak yaşadıklarını'* da belirterek Avrupa egemenliğinin, Şiiler dahil olmak üzere bütün Müslüman dünyasını tehdit etmesinden dolayı Sünniler ile Şiilerin birleştirilmesinin dini bir mecburiyet olduğunu zira Düvel-i Muazzama'nın hegemonyasına karşı başka bir çare bulunamayacağını, Osmanlı halifesi olan II. Abdülhamid'in Sünnilerin başı olmasından dolayı tüm Müslümanların lideri olmaya ve tevhidi sağlamak amacıyla gereken tüm önlemleri almak için Osmanlı devlet aracını kullanmaya hakkı olduğunu açıklamıştır.⁴²⁸ İran Şahının ise tüm Müslümanların lideri olmaya hem dinen hem de güç olarak hakkı olmadığını ve İslam düşmanlarıyla mücadele etmesi gerekirken müçtehitleri aracı yaparak Irak'ta Sünnileri Şii yapmaya çabaladığını söylemiş ancak bu Sünnilerin çoğu Kerbela ile Necef'te yaşayan Osmanlı tebaasından olduğu için onları halifenin tarafına çekmek kolay gözükmüş ve neticede Cevdet Paşa II. Abdülhamid'e, Şiilerin sevgisini kazanmak için Peygamber sülalesinin Medine ile Kerbela'daki türbelerini güçlendirerek Şiilerin Kerbela, Necef gibi yerlerdeki kutsal mekanlarına bağışta bulunmayı ve müçtehitleri İstanbul'a davet ederek onları Şii hiyerarşisindeki rütbelerine göre Sünni ulemayı kırmayacak şekilde aşırılığa kaçmadan gönüllerini almasını tavsiye etmiştir.

Cevdet Paşa'nın tavsiyesiyle birlikte, II. Abdülhamid'in liderliğinde oluşturulan bir kurul Hz. Peygamber'in ailesinin Medine'deki türbeleri ile Hz. Hüseyin ve daha başkalarının Necef ile Kerbela'daki kabirlerini onarmaya karar vermiş, II. Abdülhamid 1886'da şahın ilk defa gönderdiği Necef'teki kabirlerin onarılmasına dair olan isteğini reddederek bu onarımı tam şahın istediği gibi gerçekleştireceğine dair teminat vermiş ve İmam Zeynelabidin'in fertlerinden biri olan Seyyid Ali Pak'ın Hıms civarındaki meskenini kendi parasıyla onarıp bölgedeki vakıflara finansal yardımda bulunarak Irak'taki birçok Sünni ile Şii yerel liderlerine

⁴²⁶ Karpas, a.g.e, s. 321.

⁴²⁷ Hz. Peygamber'den başlayan veraset halkasının Mehdi olarak geri geleceğine inanılan onikinci imamla tamamlanacağına inandıkları için bu adı kullanmışlardır.

⁴²⁸ Karpas, a.g.e, s. 322.

de hediye ve nişanlar göndermiştir. II. Abdülhamid'in tüm girişimlerine rağmen, Irak'ta İran nüfuzu ile Şii faaliyetleri artmaya devam etmiş; Tahran'da hem Osmanlı sefiri hem de heyecanlı bir İslamcı olan Ali Galip Bey, merkezden almış olduğu emirler doğrultusunda müçtehitleri halifenin İslam birliğine yönelik çağrısına katılmaya teşvik etmiş ve müçtehitler halife-sultan için dua ederek Müslümanları ayrıştırmaktan kaçınmanın her müminin görevi olduğunu kabul etse de İran, Osmanlı Devleti'nin dostane siyasetini fırsat bilerek Şiiliği yaymaya çalışmış ve Şia ahundları Irak'taki vatandaşlara eğitim vermek amacıyla Irak'a giderek geniş bir vakit Şii doktrinlerini köyler ile kabileler arasında yaymışlardır. Bunun üzerine de Ali Galip Bey, ahundlar ile diğer İran vatandaşlarının Irak köylerine girişlerini sınırlandırarak gerekli tedbirlerin alınmasını ve İran konsoloslarının *'sanki kendi memleketlerindeymiş gibi'* davranmalarının engellenmesini tavsiye etmiştir.⁴²⁹

II. Abdülhamid'in Şii din adamlarına yakınlık kurmaya çalışması Sünni ulemayı rahatsız etmiş zira geçici olarak kullanmaları için kendilerine verilmiş olan devlet topraklarını merkezi hazineye kaptırdıkları gibi Şia müçtehitleri zengin ve itibarlı olup Osmanlı Devleti'ndeki öğretmenler ile memurlar da az maaş almışlardır. Sonrasında Osmanlı hükümeti güvenilir Sünni din adamlarını Irak'ta ilgili mevkilere getirmeye başlamıştır: Alusizade Şakir Efendi, Hz. Ali'nin zaviyesini gönüllü olarak idare etmeyi üstlenmiş, Şeyh Taha Efendi Kerbela'da bir medrese inşa etmiş, Bağdat'ta Hüseyin Külliyesi adıyla bilinen ve otuz yıl kadar önce İran Şahı Nasıreddin aracılığıyla güçlendirilmiş binalar kompleksi yenilenmiş, Kamil Paşa, Protestanlar aracılığıyla Ermenilere din değiştirmek maksatlı uygulanan yöntemleri taklit edip Şii gençlerini devşirerek Sünni eğitim kurumlarında okutmayı teklif etmişse de on ikiye yakın Şii çocuğu içinden yalnızca ikisi veya üçü okulu tamamlayarak Irak'a dönmüş ve II. Abdülhamid, Şeyh Said Efendi adındaki bir Sünni alimi Şii propagandasının merkezlerinden biri durumuna gelmiş Samarra'ya görevlendirmişse de İran nüfuzu ile Şii propagandası artarak devam etmiştir.⁴³⁰

İran şahının İran'da tütün alımı, satımı ve ihracı ayrıcalığını bir İngiliz'e vermesiyle 1891-92 Tütün Rejisi Krizi meydana gelmiş; tütün imtiyazı ilk defa 1891'de gerçekleşmeye başladığı zaman İran'ın büyük şehirlerinde ulemanın liderlik yaptığı protestolar gerçekleştirilmiş ve imtiyazı ilk protesto eden kişilerden biri de Aralık 1889'dan beri İran'da ikamet eden Cemaleddin Afgani olmuştur. 1891 başlarında Afgani, İran şahı tarafından sınır

⁴²⁹ Karpat, a.g.e, s. 323.

⁴³⁰ Karpat, a.g.e, s. 324.

dışı edilerek Basra'ya ulaşmış; Haziran 1891 gibi Samarra'daki merci-i taklid Mirza Hasan Şirazi'ye bir mektup yollayarak bir şeyler yapılmasını isteyince Şirazi, 1891 sonlarında İran ile Atabat'taki Şii ulemanın baskısı altında kalarak tütün kullanımının onikinci imamın rızasına aykırı olduğuna dair bir fetva çıkarıp İran'ın her tarafında genel bir tütün ayaklanmasının başlamasına neden olmuştur.⁴³¹ Tüm bu gelişmelerin üzerine şah, imtiyazları iptal etmeye mecbur kalmış ve bununla da müçtehitlerin İran işlerinde büyük bir siyasi güce sahip oldukları anlaşılmıştır. II. Abdülhamid, bu gelişmelere önem vererek, İran hükümeti ile Şii müçtehitler arasındaki anlaşmazlıkları Sünniler ile Şiiler arasında yapılması istenen ittifadı gerçekleştirebilmek ve şahın aleyhine kendi nüfuzunu geliştirmek için bir fırsat olarak görmüştür.⁴³² II. Abdülhamid bu konuda kendisine daha önceleri birkaç defa başvurarak İslamcı projeler için destek arayan Cemaleddin Afgani'yi 1892'de Şiilerin Irak'ta çoğalmaya başlamasıyla da İstanbul'a davet etmeye karar vermiş ve kimi araştırmacılar Abdülhamid'in bu kararını değişik nedenlere bağlamışlardır: "İslamcı" siyasetini planlamasına yardımcı olmak, Afgani'nin bir Arap halifeliğini savunanlara katılmasını engellemek ve Düvel-i Muazzama aleyhindeki faaliyetlerini kontrolde tutmak gibi.⁴³³ Afgani, 1892 yazının sonlarına doğru İstanbul'a gelerek II. Abdülhamid tarafından iyi karşılanmış ve Şeyh Ebu'l Huda'da dahil olmak üzere padişahın bazı danışmanlarıyla da iyi münasebetler kurmuştur.

II. Abdülhamid, 1893 sonlarında Afgani'ye Sünni-Şii ittifadı ile ilgili bir mektup göndererek düşüncelerini sormuş ve Hristiyan misyonerlerin devlet içindeki çalışmalarından bahsederek onları Müslüman nüfus aleyhinde faaliyet göstermekle suçlayarak *"... cema'at-i Hristiyanienin ehl-i İslam aleyhindeki merviyat ve teşebbüsat-ı muzırrasına karşı akvam-ı İslamiyenin ittifak ve ittihadla kesb-i kuvvet ve mukavemet eylemesi lüzumu azade-i istihbardır"* demiş ve şu şekilde ekleme yapmıştır:

*"Şu ahval-i esef iştimala karşı ciddi bir çare ve tedbir de mezhebçe olan ihtilaf ve mübayenetler ref" ve izale edilerek ittifak ve ittihad-i İslam vücuda getirilmek kaziyeye-i mutena olacağı bedi-dardır."*⁴³⁴

⁴³¹ Çetinsaya, a.g.e, s. 238.

⁴³² Çetinsaya, Gökhan (1999) "İsmi Olup Da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. II, s. 386.

⁴³³ Karpat, a.g.e, s. 324. ; Kodaman, Bayram (1999) "II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. II, s. 282.

⁴³⁴ Çetinsaya, a.g.e, s. 240-241.

Mezhep ayrılıkçılığının giderilerek bölgedeki Şii üstünlüğünün yok edilmesi için Abdülhamid Afgani'ye, Sünni ve Şii ulemeden oluşan bir topluluk kurulması görevini teklif etmiştir:

“Zat-ı fazılaneleri aktar-ı İslamiyye'nin ekserini devr ve seyahat etmiş ve İran'da bir hayli müddet ikametle ehl-i sünnet ve'l cema'ati terkiib eden mezahib-i erba'a ile mezheb-i Şii beynindeki farkları pek iyi tettebbu' eylemiş bulunduklarından ve Avrupa'da dahi imrar-ı zaman ile ahval-i umumiyyeye vakıf bulunduklarından ve arzu-yı alileri dahi husul-ı ittihad-ı İslam merkezinde bulunduğuna yakın hasıl buyurulmuş olduğundan vaktiyle siyasiyata vakıf ulema bulunmamasından dolayı bir neticeye iktiran edemeyen teşebbüsata yeniden mübaşeret ve mesela bizim ulema ile ulema-i Şi'a'dan ikişer üçer zat da'vetle bir cem'iyet teşkil edilerek mezhebece olan ihtilafatın ref' ve izalesi ve bu suretle İran müctehidlerinin nüfuzuna galebe çalınması ve belki de büsbütün kaldırılması ve bi'l ahare de Almanya'da olduğu gibi İranilerin hükümdarları yine İran'da icra-yı hükümetle askeri kumandası makam-ı hilafette olarak bir ittihad vücuda getirilmesi memalik-i şahane dahilinde ba'zı yerlerde vesair mahallerde İslamların da mezhepçe olan farkları kaldırılarak “inneme'l mü'minune ihvetun” ayet-i celilesinin ahkam-ı münifesi mucibince ale'l umum ittihad-ı İslam husule getirilmesi mümkün olup olamayacağının ariz ve amik te'emmülü ile bu babda varid-i hatır-ı alilerinin vakıf olması matlub ve mültezem-i ali olduğundan ol suretle be gayet mahremane olarak layihanın tanzim ve takdimine i'tina ve dikkat edilmesi mukteza-yı emr u ferman cenab-ı hilafet penahiden bulunmakla” diyerek bu mesele hakkında tafsilatlı bir rapor isteyip bu çalışmaların gizlilik içinde yürütülmesi için Afgani'yi uyarmıştır.⁴³⁵

II. Abdülhamid'e atfedilen *Pensees et souvenirs de l'ex Sultan Abdul Hamid II* adlı eserde; İranlıların, İngiltere ile Rusya'nın oyuncağı haline gelmemesi için Osmanlı Devleti ile yakın ilişki kurmasında yarar olduğu, Afgani'nin İstanbul'daki İran konsolosu gibi kendisini Sünnilerle Şiiilerin ittihadına yönelttiği, Afgani'nin İran'daki bazı yüksek memur ile ulemayı kendi safına çektiği ve bu mesele hakkında tam bir anlaşma olmasa da İran ile Osmanlı Devleti arasında bir yakınlaşmanın meydana gelerek büyük bir girişim olabileceğinden bahsedilmiştir.

⁴³⁵ Çetinsaya, a.g.e, s. 241-242. ; Karaman, Hayreddin (1994) “Efgani, Cemaleddin”, *DİA*, c. X, s. 459.

Cemaleddin Afgani'nin II. Abdülhamid'e yazmış olduğu cevap kayıp olsa da cevabın olumlu olduğu ve projenin bir müddet ertelendiği Afgani'nin bu dönemde yazmış olduğu anlaşılan tarihsiz bir mektupla anlaşılabilir:

‘‘Halifenin, İslam aleminin birliği imkanlarıyla ilgili benim naçizane fikrimi arz ve izah etmemi emreden fermanını aldığım zaman sanki cennetin sekiz kapısı önümde açılmış gibi sevindim ve emirlerine uygun olarak naçizane görüşlerimin bir özetini yazıp Hilafetin eşiğine arz ettim. Bu hususta şimdiye kadar tek söz edilmediğinden, maalesef teşebbüsün unutulmaya terkedildiğı veya bazı kötü niyetli kişilerce engellendiğı veyahut ulvi maksadının yanlış tefsir olunduğı kanaatine varmıştım. ’’⁴³⁶

İlgili projenin, Nisan 1894'te Samarra'da yaşayan bir Sünni ile bir Şii arasında para mevzuuyla ilgili küçük bir anlaşmazlık olarak başlayıp Sünniler ile Şiiler arasında din savaşına benzer bir duruma dönüşerek birkaç kişinin ölmesiyle sonuçlanmasından önce başladığı tahmin edilebilir zira bu hadisenin II. Abdülhamid'in Sünni-Şii ittifadını elde etme çabaları açısından teşvik edici bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Bu Samarra olayı, hem İran'da hem de bazı yerlerdeki Şiiler arasında büyük rahatsızlığa neden olunca II. Abdülhamid'de Sadrazam Cevad Paşa'ya talimat vererek yerel kurumları tedbirsizlikle suçlamış, bu olaya karışanlar arasında yabancıların da olmasından dolayı yabancı konsoloslar ile hususiyetle de İngiltere başkonsolosunun dahil olmasını belirtmiş ve İngiltere'nin Şirazi'yi kendi korumalarına alma şüphesinden çekindiğini belirterek Bağdat valisiyle de görüşüp meseleyi incelemek için bölgeyi bilen idarecilerden oluşan bir grup oluşturulması emrini vermiştir. Sultan Abdülhamid, Tahran'daki Osmanlı büyükelçisi Ali Galib Bey ile de görüşerek Samarra hadisesi ve Şiiler konusundaki görüşlerini sorunca büyükelçi, İran'daki Şii ulema ile halkın maddi ve manevi anlamda İstanbul'a sadakatlerinin temin edilmesi gerektiğini açıklamıştır:

‘‘... ez cümle Bağdad'da mezheb-i Şi'iyye'nin bekası i'tikad olunduğuna göre İran devleti nüfuzuyla olmayıp ancak saye-i hazret-i hilafet penahide payidar olduğu fikrinin ezhan-i ahali ve İraniye ilkası zımında İran kar-perdazlarının hususat-ı mezhebiyede vuku' bulacak teşebbüsatlarının dahi mümkün mertebe neticesiz bıraktırılarak Şii ulemasının makam-ı mukaddes-i hilafet-i kübraya rabıta-yı maddiyye ve ma'neviyyelerinin takviyesi ve el hasıl İran teba'a ve ulemasının İran devleti ve me'murları tarafından kendilerine bir menfa'at

⁴³⁶ Çetinsaya, a.g.e, s. 242.

olmadığı ve bi'l akis saltanat-ı seniyyeye intisabın mucib-i felah ve necat olduğunun maddeten dahi ira'iyesi gibi vesail ile netice istihsal edileceği i'tikad-ı kasiranesindeyim. '⁴³⁷

Netice itibariyle Cemaleddin Afgani etrafında bir heyet meydana getirilerek bu heyet tüm İslam dünyasındaki ünlü Şii ulemaya sayısızca mektup yollamış ve Afgani'nin İstanbul'daki çevresinden olan İranlı Afzal el Mülk Kirmani şu ifadelerde bulunmuştur:

‘‘Osmanlı sultanı farklı Müslüman grupların ittihadına inanmaya başlamış ve Seyyid Cemaleddin'den İran ve Irak'taki Şii ulemasına mektuplar yazarak bunları ittihada çağırmasını istemişti. Merhum Seyyid Cemaleddin buna cevaben bu sorunun İslam devletleri için büyük önem taşıdığını belirtti. Bugün dünya Müslümanları üç yüz milyondan fazladır ve aralarında ittihad ve kardeşliğe inandıkları takdirde hiçbir devlet veya halk onlara hükmedemez ya da güç yetiremez. Kendisi sultanlığın kudretine ve gerekli paraya sahip olsaydı vatansever bir münevver grubunun yardımıyla bu büyük işi gerçekleştirebilirdi. Osmanlı sultanı bu konuda teminatta ve taahhütlerde bulundu. Seyyid, İstanbul'da bulunan İranlı ve başka milletlerden Şii ilim adamlarından bir cemiyet kurdu. '⁴³⁸

Ancak bu girişim uzun ömürlü olmamış zira Afgani'nin İstanbul çevresindeki ve Şii uleması arasındaki yazışmalar, Bağdat'taki İran konsolosu ile İstanbul'daki İran büyükelçisinin aracılığıyla şah tarafından öğrenilince İran büyükelçisi Afgani'de dahil bazı ulemaların sınır dışı edilmelerini istemiş, İran makamları da Ermeni meselesini baskı aracı olarak kullanarak İran içinde ve sınırındaki Ermeni ihtilalcilere hareket serbestliği sağlamaya başlayınca 1894 yazı ile 1896 yazı arasında geçen zamanda Ermeni meselesi hem Anadolu'da hem de İstanbul'da büyük krize sebebiyet vermiştir.⁴³⁹

Afgani ile ilişkiler 1895 sonlarında, II. Abdülhamid'in güvenini zedeleyen bazı olaylardan dolayı kötüye gitmiş; Afgani'nin 1895 yazında Mısır hıdiviyle yapmış olduğu gizli görüşme, Arap muhaliflerden Hicazlı Seyyid Abdullah'ı korumaya alması ve II. Abdülhamid'in danışmanlarıyla anlaşmazlıkları onun gözden düşmesine neden olmuş ve Afgani'nin, İstanbul'dan ayrılmak isteyip II. Abdülhamid'den izin alamamasının yanında İngiliz büyükelçiliğinden İngiliz pasaportu alma girişimi de olumsuzlukla sonuçlanmıştır.

⁴³⁷ Çetinsaya, a.g.e, s. 244-245.

⁴³⁸ Çetinsaya, a.g.e, s. 246.

⁴³⁹ Tunçkılıç, Fatih (2009) ‘‘Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-İran Siyasi Münasebetlerinde Ermeni Meselesi (1896-1907)’’ (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 18. Çetinsaya, a.g.e, s. 248-249.

Bunların yanında İran'ın Afgani'nin sınır dışı edilmesi isteği II. Abdülhamid tarafından her seferinde reddedilmiş ancak İran'ın baskıları sonucu Afgani'nin İstanbul'daki çevrelerinden bazıları tutuklanarak sürgün edilmiş ve 1876'dan itibaren İstanbul'da yayınlanan İranlı muhalif gazetesi *Ahtar* da kapatılmıştır.⁴⁴⁰ Afgani'nin eski hizmetkarlarından ve kendisini İstanbul'da ziyaret edip İran'a gitmiş olan Mirza Rıza Kirmani 1 Mayıs 1896'da Nasıreddin Şah'ı öldürünce İran'ın baskıları artmış; İran hükümeti suikastta işbirlikçi oldukları gerekçesiyle Afgani ile tutuklu bulunan bazı muhalifleri istemiş, Ermeni isyancılar da İran sınırını kullanarak isyanlarına devam edince Sadrazam Rifat Paşa, Afgani'yi '*Babi cemiyet-i fesadiyesinden*' olup Ermeniler, Farmasonlar ve Jön Türklerle ilişkilerde bulunmakla suçlayarak II. Abdülhamid'e, Afgani ile istenen diğer kişilerin iade edilmesini tavsiye etmiş ancak Sultan Abdülhamid Afgani'yi hiçbir vakit teslim etmese de tutuklu bulunan muhalifleri Mayıs 1896'da İran'a iade etmiş ve Afgani'de Mart 1897'deki ölümüne kadar İstanbul'da bir mahkum gibi yaşamıştır.⁴⁴¹

İran'da Muzaffereddin Şah'ın hükümdar olmasından sonra Tahran'da yeni hükümet tayin edilince Osmanlı-İran ilişkilerinde yeni bir sayfa açılmış ve bu duruma uygun olarak Sultan II. Abdülhamid Şubat 1898'de Şah'a '*İmtiyaz Nişanı*' vermeye karar vererek nişanı sunmaları için de Tahran'a bir elçi heyeti yollamıştır. Heyet Mart 1898'de Tahran'a varıp şah ile dışişleri bakanıyla görüşmelerde bulunmuş ve bu görüşmelerde; Ermeni isyancılara karşı geçmişte İran'ın yapmış olduğu hatalar kabul edilerek isyancıları durdurmak için gereken her şeyin yapılacağı İran tarafından teminat olarak verilmiş ve II. Abdülhamid'e de sevgi ve sadakatlerini önemle belirtmişlerdir. İran Şahı'nda 1900 yılında ziyaret etmiş olduğu İstanbul'da saygı ve itibar görmüştür. Şah'ın İstanbul'a gelmesinden sonra İranlı öğrencilerin askeri okullarda eğitim görmeleri söz konusu olmuşsa da Jacob Landau'nun söylemine göre bu girişim Osmanlı-İran ilişkilerini düzeltmek amacıyla değil, Irak'ta gittikçe yayılmaya başlayan Şiiiliğin önüne ideolojik engeller koyarak Şii çocukların Osmanlı eğitim kurumlarında Hanefi mezhebine göre eğitilip kendi memleketlerine Hanefileştirilerek gönderilme amacıyla gerçekleştirilmiştir.⁴⁴²

1900'lerde II. Abdülhamid, İran ve Atabat'taki Şii ulema ile bağlantısını, İran'daki siyasi ve entelektüel ortamın ilişkileri kolaylaştırmasıyla da devam ettirmiş, bu dönemde

⁴⁴⁰ Çetinsaya, a.g.e, s. 249. ; Salehi, Nasrollah '*İranlı Meşrutiyetçilerin II. Abdülhamid Devrindeki Faaliyetleri: İstanbul'da Yayınlanan İki Farsça Gazete Ahtar ve Şems Bağlamında*': Bulut, Mehmet \ Kala, Muhammet Enes \ Salık, Nuri \ Nar, Maşallah (Editörler) *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Ocak 2019, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, s. 210.

⁴⁴¹ Çetinsaya, a.g.m, s. 386. ; Karaman, a.g.m, s. 459.

⁴⁴² Deringil (2017), a.g.e, s. 33-34.

ulemanın İran hükümetine muhalefet etmesi kısmen İslamcılık fikirleriyle dile getirilmiş hatta 1898’de Tahran’a gönderilen Osmanlı elçi heyeti de bazı İranlı devlet adamları ile ulema arasındaki bu durumu bildirmiştir. Eylül 1901’de Tahran’daki İngiliz büyükelçisi Sir Arthur Hardinge, birkaç İranlı müçtehitlerle öğrenciler arasında İslamcı bir parti olduğunu rapor ederek Afgani’nin bu mesele hakkındaki çalışmalarını hatırlatıp şu şekilde açıklama yapmıştır:

‘‘Bu parti [Panislamist parti] Şii ulemasının kıdemli ya da yaşlı birkaç üyesini içermektedir ve büyük müçtehitlerden sadece ikisinin bu harekete sempati duyduğu sanılmaktadır. Fakat duyduğum kadarıyla hem medreseler hem seküler okullardan öğrenciler arasında (özellikle nefret edilen Rus gücünün son zamanlarda artmasından beri) günbegün güç kazanmaktadır. Medrese talebeleri, tıpkı İstanbul softaları gibi, hizbin dini veçhesinden etkilenmektedir. Hizbin Yıldız’dan gizli teşvik gördüğü söylenmektedir ve padişahın, Panislamizm ve ‘‘Osmanlı Hilafeti’’ yanlısı fikirlerin dervişler ve diğer dini unsurlar vasıtasıyla İran’da yayılması için her yıl 12.000 lira harcadığı hususunda, ben pek inanamasam da temin edildim.’⁴⁴³

Hardinge, 1905 sonlarında da İran’daki durumla ilgili yazmış olduğu başka bir raporda ise bulunulan durumu şu şekilde açıklamıştır:

‘‘Sünni ile Şii Muhammediler arasında, hiç de eskide kalmış bir şey olmayan o eski nefret ve çekememezliğin son zamanlarda epey azalmış olması dikkat çekicidir. Bu durum büyük ölçüde sultanın icraatlarından kaynaklanmaktadır. Kendisinin Tahran’daki büyükelçisi ulema hizbinin liderleriyle çok yakın temastadır ve İran ulemasının önde gelen mensuplarına bizzat hediyeler göndermekte ve bunlardan en kabiliyetlisini gizli siyasi ajanı olarak kullandığına inanılmaktadır. Müçtehitler, İslam’a zararlı gördükleri, Rus kredileri ve İran bürokrasisinde Belçikalıların çalıştırılması konularında birçok kez padişaha müracaat etmişlerdir. Birçoğu da İran’la Türkiye arasında kuzeydeki ortak düşmana karşı daha sıkı bir ittifak kurulması hususunda benden tavsiye istemiştir. Yakın zamana kadar Ömer’in halefi olarak lanet ve hakaretlere layık görülen sultan için şimdi İran vaizleri tarafından, şüphesiz çok da samimi olmayan methiyeler düzüldüğünü duyunca şaşırırmaktayım.’⁴⁴⁴

⁴⁴³ Çetinsaya, a.g.e, s. 254-255.

⁴⁴⁴ Çetinsaya, a.g.e, s. 255.

Eylül 1905'ten beri Osmanlı kuvvetleri İran sınırında geçmişten anlaşmazlık olan Bayazıt'tan Vazne'ye kadar bazı yerleri ele geçirerek buralarda 1913'e kadar bulunmuş ve bu hadise, Tahran'daki Meşrutiyet destekçisi grubun durumunu güçsüzleştirince bunlar birkaç defa II. Abdülhamid'den askeri kuvvetlerini geri çekmesini teklif etmiş ve İran ile Jön Türk kaynakları Abdülhamid'i İran'daki meclisin konumunu zayıflatarak Şah'a yardımcı olmakla suçlamıştır.

3.2 Mısır

Harita X – Mısır Eyaleti Haritası. (Koltuk, Nuran \ Şeker, Kevser \ Albayrak, Muzaffer \ Gurulkan, Kemal \ Genç, Yusuf İhsan \ Demirbaş, Uğurhan (2012) *Osmanlı Belgelerinde Mısır*, 1. Baskı, İstanbul, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, s. 517-518.)

Mısır; Afrika'nın kuzeydoğusu ile Asya'nın güneybatısında bulunur ve Arap Yarımadası, Afrika ve Asya'yı birbirine bağlayan güzergâh üzerinde yer almasıyla, binlerce yıldır jeopolitik ehemmiyeti olan bir bölge olmuştur.⁴⁴⁵ Mısır'da Osmanlı egemenliği Yavuz Sultan Selim'in 1517'deki seferi neticesinde gerçekleşmiş; XVI. yüzyıl başlarından beri Memluklerin İslam dünyasındaki iç karışıklıklara çözüm bulamaması, dış tehlikeleri bertaraf etmekte zorlanması ve Dulkadiroğulları ile Safevi tehlikesi iki devlet arasında savaşa neden olmuştur. Mercidabık'ta gerçekleştirilen savaşı Osmanlı Devleti kazanınca Suriye Osmanlı egemenliğine girmiş, daha sonra Ridaniye'de Memluk gücü kırılarak Kahire Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilmiş ve Osmanlı yönetimi altında Mısır, beylerbeylik haline getirilmiştir. Daha sonra Mısır, merkezin genel düzeni ve kurallarına, padişahın ferman ve kararlarına denk bir eyalet durumuna getirilerek yer aldığı kıtada asker toplama birimi, silah, barut ve çeşitli savaş aletlerinin deposu ile Haremeyn dahil olmak üzere devletin güney ve doğu sınırlarının muhafızı durumuna gelmiştir. XVII. yüzyılın başlarına değin Mısır'ın yönetimi, merkezi yönetime paralel olarak kararlılık, huzursuzluk, ıslah ve tanzim dönemleri olmak üzere üç safhaya ayrılmakta ve 1525-1560 istikrar devresi Veziriazam Makbul İbrahim Paşa'nın Mısır Kanunnamesi'ni hazırlatarak eyaleti ıslah ve tanzim etmesiyle başlamış, 1561-1583 huzursuzluk dönemi ise merkezi yönetimdeki zaafın buraya da yansması ve sıklıkla gerçekleştirilen tayinlerden dolayı meydana gelen usulsüz uygulamalarla geçmiştir.⁴⁴⁶ 1584-1611 ıslah ve tanzim döneminde bazı mali ıslahatlar yapılsa da karışıklıkların gerçek sebepleri ortadan kaldırılamamış ve XVII. yüzyılın ortalarından beri Mısır'da huzur ve düzen tekrardan kaybolmaya başlamıştır.

XVI. yüzyılda Osmanlı eyaletleri arasında mali yönden zengin kaynaklara sahip olan Mısır'ın, gelirlerinin büyük bir kısmı eyalet merkezlerine veya etraftaki masraflara ayrılmıştır. Erzak ile barut sıkıntısı, Mısır sahillerinin korunması için Akdeniz ve Kızıldeniz'de bulunan kadirgaların gereksinimlerinin temini, Yemen ve Habeşistan'a yollanılan askerlerin masrafları, İstanbul'dan Haremeyn'e hac için giden görevlilerin masraflarının giderilmesi ve Haremeyn'deki onarımlar, Mısır'a beratla gönderilen kişilerin ulufe ve ihtiyaçları, köprülerin korunma ve tamiri ile doğal afetlerin tahribatının giderilme masrafları hep yerel hazineden karşılanarak geri kalan miktarlar yıl sonunda İstanbul'a ceyb-i hümayun harçlığı olarak yollanmıştır.⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ Karaca, Taha Niyazi (2018) *Büyük Oyun*, 4. Baskı, Timaş Yay., s. 387.

⁴⁴⁶ es Seyyid, Seyyid Muhammed (2004) "Mısır – Osmanlı Dönemi", *DİA*, c. 29, s. 564.

⁴⁴⁷ es Seyyid, a.g.m, s. 564.

Mısır eyaleti, Osmanlı Devleti'nin güney hudutları ile Ortadoğu'nun kara ve deniz güzergahlarını koruması, bir yandan Kuzey ve Güney Afrika'ya bir yandan Kızıldeniz ve Arap yarımadasına yönelik siyasi girişimlerde kilit ülke olmasından dolayı büyük bir askeri ehemmiyet elde etmiş ve burada bulunan yerel asker grupları gerek Arap yarımadası gerek Kuzey Afrika, Yemen ve Habeşistan gibi uzak bölgelere gerçekleşen seferlere iştirak etmiştir. 1567'den beri hızlanan Yemen olayları Mısır'ı önemli bir mevkie getirmiş ve hem Hint civarlarından hac ile ticaret amacıyla Osmanlı ülkelerini ziyaret edenleri Portekizlilerin saldırılarından muhafaza etmek hem de Yemen, Habeş ve Hicaz vilayetlerini korumak amacıyla güçlü bir donanma meydana getirilmiştir. XVII. yüzyılın ikinci yarısından beri Mısır'da mali, idari ve askeri yönden önemli sıkıntılar meydana gelmiş; merkezi yönetim ile beylerbeyinin, eyaletteki Osmanlı ve Memluk idarecileriyle şeyhülarapların üzerindeki nüfuzu zayıflamış ve Memluk grupları XVII. yüzyılda çeşitli vesilelerle eyaletin asker gruplarına geçerek zamanla Mısır beylerbeyine rakip bir güç durumuna gelmiş ve Osmanlı Devleti'de belli bir zaman sonra bu mahalli grupların varlığını tanımak durumunda kalmıştır.⁴⁴⁸

Mısır'da Memluk grupları ile Rusya arasındaki münasebetlerden dolayı İngiltere ile Fransa'nın bu bölgedeki faaliyetleri artmış; Fransızlar bir ticaret antlaşması imzalayınca İngiltere'de Osmanlı Devleti'ne baskı yapıp Fransız-Memluk antlaşmasını iptal etmeye girişmiş ve Osmanlı Devleti'de Mısır'ın iç ve dış tehlikelerle çevrildiğini görünce Memluk gruplarını ortadan kaldırmayı kararlaştırarak 1786 yılında Cezayirli Gazi Hasan Paşa'yı deniz vasıtasıyla Mısır'a göndermiş ve Hasan Paşa'da Mısır'a gider gitmez toplumsal sükuneti sağlamıştır. Temmuz 1798'de Fransızlar'ın Mısır'ı işgal etmesiyle Mısır'da yeni bir dönem açılmıştır. Napolyon Bonapart, İngilizler karşısındaki menfaatlerini korumak amacıyla üç yıl sürecek işgal dönemini başlatmış, 1799 Akka'da Cezzar Ahmed Paşa'ya yenilerek Mısır'dan ayrılmış ve Fransız kuvvetleri de karşı saldırılara dayanamayarak 1801'de Mısır'ı terk etmişlerdir.⁴⁴⁹ Fransızların boşaltılmasından sonra uzun süre düzen sağlanamayınca Mehmed Ali karışıklık ortamında bazı valileri bertaraf edip eşraf, ulema ve halkın desteğini alarak Mısır valiliğine getirilmiş ve sonradan hakimiyeti tamamen ele geçirmiştir.⁴⁵⁰ Mehmed Ali Paşa, yönetimini sağlamlaştırdıncı Mısır'da uzun süreli idari, askeri ve iktisadi reformlar başlatmış, yönetimi merkezileştirmiş, Mısır gelirlerinin artmasıyla yayılmacı siyaset benimseyip Osmanlı Devleti'ne karşı mücadelelere girişmiş ve 1832 ile 1839'daki savaşlarda İngiltere'nin karşı olmasıyla arzularına ulaşamasa da 24 Mayıs 1841 tarihli ferman ile Mısır

⁴⁴⁸ es Seyyid, *a.g.m.*, s. 565.

⁴⁴⁹ Akyıldız \ Kurşun, *a.g.e.*, s. 6.

⁴⁵⁰ Görgün, Hilal (2004) "Mısır – Fransız İşgali ve Sonrası", *DİA*, c. 29, s. 569.

ve Sudan'ın yönetimini miras ve Filistin'in ise hayatta kalma koşuluyla vali olarak kendisine bırakılmasını sağlamıştır.⁴⁵¹

3.2.1 Mısır'da İngiliz Nüfuzu ve Faaliyetleri

1863'te vali olan İsmail Paşa, 1866'da Mısır'da veraset usulünü kendi evlatları lehinde olacak şekilde değiştirerek hıdiv unvanını almıştır.⁴⁵² 1872'de Avrupa devletleriyle borç antlaşması yapma yetkisi kazanarak Düvel-i Muazzama tarafından bağımsız bir devlet başkanı olarak görülmeye başlanmış ve onlardan fazla oranlarda borç alınca mali krizlerden kurtulmak için birçok çözümlere girişmiştir. Bunların üzerine halktan alınan vergileri artırmış, 1869'da açılan Süveyş Kanalı'nın kendisine ait olan hisse senetlerini İngiltere'ye satmış ve bunlar Mısır maliyesinin iflasını önleyemeyince Mayıs 1876'da alacaklı Avrupa devlet temsilcilerinin bulunduğu Duyun-ı Umumiye Sandığı oluşturulmuştur.⁴⁵³ İsmail Paşa'nın yönetim zafiyeti neticesi Avrupalı devletlerin Mısır'a müdahale etmesi Mısır'da karışıklıkların çıkmasına neden olmuş, mecliste bulunan yabancı üyeler devlet memurluğunun yapısında değişikliklerde bulunarak Müslümanları işten çıkarıp Hristiyanları işe almaya başlamış ve bu durum da yerli halkta milli ve dini duyguları tahrik edecek bir süreci başlatmıştır.⁴⁵⁴ Daha sonra Hıdiv İsmail Paşa, 7 Şubat 1879'da devlet yönetiminde görevli Avrupalı bakanların Mısır'dan ayrılmalarını isteyerek tamamıyla yerlilerden meydana gelen bir hükümet oluşturmuş, Duyun-ı Umumiye'yi kaldırıp borçların tasfiyesiyle ilgili bir kararnameyi onaylamış ve bir nevi İngiltere ile Fransa'ya kafa tutmuştur. İsmail Paşa'nın özellikle İngiltere ile Fransa olmak üzere Avrupalı devletlere olan bu sert tavırlarının nedeni Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerinden daha çok Rusya ile olan münasebetleriyle alakalı olarak görülmüştür. Zira Panslavizmin mühim savunucularından İgnatyev ile yakın dost olan İsmail Paşa, Rus yetkilileriyle yaptığı anlaşmalarla Mısır'ı Rusya korumasına bırakmaya çalışmış ve bu durum İngiltere'nin asla istemeyeceği bir durum olduğundan Mısır'daki milliyetçi ayaklanmaların başlamasıyla da İngiltere ile Fransa harekete geçerek 1879 yılında Osmanlı Devleti'ne ültimatom vererek İsmail Paşa'nın iktidardan uzaklaşmasını istemişlerdir.⁴⁵⁵ Bunun üzerine II. Abdülhamid, İsmail Paşa'yı valilikten azlederek yerine oğlu Tefvik Paşa'yı atamıştır.

⁴⁵¹ Görgün (2004), *a.g.m.*, s. 569.

⁴⁵² Jr \ Davidson, *a.g.e.*, s. 180-181.

⁴⁵³ Görgün (2004), *a.g.m.*, s. 570. ; Armaoğlu, Fahir (2019) *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 18. Baskı, İstanbul, Kronik Yay., s. 408.

⁴⁵⁴ Karaca, *a.g.e.*, s. 432-433.

⁴⁵⁵ Karaca, *a.g.e.*, s. 433-434. ; Yaseme, *a.g.e.*, s. 123. ; Ortaylı, İlber (2014) *İmparatorluğun Son Nefesi*, 1. Baskı, İstanbul, Timaş Yay., s. 96.

Yeni Hıdiv Tevfik Paşa, iktidara geldikten sonra İngiltere ve Fransa ile iyi ilişkiler kurmaya başlamıştır. Daha önce ülkeden gönderilen İngiliz ve Fransız yetkililerini ülkeye çağırarak Mısır'ın yeniden yabancı devletlerin hakimiyetine girmesine neden olmuştur. Ordunun tasfiyesinden dolayı askerlerin işsiz kalmaları ordu içindeki yabancı düşmanlığını körükleyerek Mısır'ın bağımsızlığını gerçekleştirmeye yönelik faaliyetlerde bulunacak olan siyasal bir gruba dönüşerek ‘‘Mısır Mısırlılarıdır’’ sloganı çevresinde toplanan ‘‘Vataniler’’ isimli milliyetçileri meydana getirmiştir.⁴⁵⁶ Bu vataniler hareketi; üniversiteler, sivil halk ve Mısır basını tarafından desteklenerek hareketin yöneticileri tarafından 13 Nisan 1879’da Vatan Partisi adıyla yenilenmiştir. Parti, Mısır’daki yabancı egemenliğine ve ikili idarenin meydana getirdiği borçların tasfiye edilmesi kanununa muhalefet etmiş ve en önemli yöneticisi de Ahmet Arabi isimli bir albay olmuştur. Mülki ve askeri mevkilere çoğunlukla Türkler ile Çerkezlerin getirilmesi Arabi’nin öfkesine neden olmuştur. Arabi ve çevresini saf dışı bırakmayı arzulayan Hıdiv Tevfik Paşa, Arabi’nin başkanlığındaki Islahat Komisyonu’nun kararlarını reddedince Arabi’nin önderliğindeki birlikler Abidin Sarayı meydanında 9 Eylül 1881 tarihinde toplanarak isyana girişmişlerdir.⁴⁵⁷ Bu tarz bir isyanın meydana getirdiği istikrarsızlık ortamı İngiltere’nin Mısır yönetiminde daha fazla etkili olması açısından işine yarayacağından, Arabi İsyanı’na hoşgörüyle yaklaşarak baskı kurulmamasına çalışmıştır.

Arabi’nin ilk zamanlardaki bu faaliyetleri, İngiliz konsolosu Sir Edward Malet ve İngiltere’nin Arabistan’daki ajanı Wilfrid Blunt tarafından sempatiyle karşılanmış, Arabi’yi Arap devleti kurmak için kışkırtmışlar ve bu şekilde Arap milliyetçilerini Osmanlı Devleti ile halifeliğine karşı kullanmaya çabalamışlardır. Zaten Blunt’un Mısır ve Suriye’deki Araplarla arasını iyi tutmasının amacı Arap Hilafeti fikrini aktifleştirmek olmuştur. Konsolos Malet’te Mısır’ın İngiltere tarafından işgal edilmesini savunarak 1878 yılında yayınlamış olduğu *Egypt* adlı kitapçığında, Fransa ile savaşma tehlikesinin meydana gelme ihtimaline karşı yine de İngiltere’nin her durumu göze alarak Mısır’ı işgal etmesi gerektiğini belirtmiştir.⁴⁵⁸

Milliyetçilerle Hıdiv arasındaki anlaşmazlıklar Osmanlı Devleti’ne yansınca II. Abdülhamid, Mısır’daki sorunun kaynağını araştırmak amacıyla bölgeye heyetler yollamayı kararlaştırmış, Fransa ile İngiltere’yi Mısır’a müdahale etmekten uzak tutmayı amaçladıklarından Almanya, Avusturya ve Rusya’da bölgeye heyet gönderme fikrini

⁴⁵⁶ Karal, *a.g.e.*, s. 91.

⁴⁵⁷ Karaca, *a.g.e.*, s. 438. ; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 409.

⁴⁵⁸ Karaca, *a.g.e.*, s. 441.

desteklemiştir. Ali Nizami Paşa liderliğindeki bir heyet Mısır'a gönderilerek 6 Ekim 1881 tarihinde İskenderiye Limanı'na varmış, Kahire'ye ulaşarak hem Hıdiv ile hem de milliyetçilerle görüşse de İngiltere heyetin Mısır'ın dahili işlerine karıştığını iddia ederek geri çağrılmasını istemiş ve bunu sağlamak için İngiliz-Fransız ortak donanması İskenderiye'ye yönelince Osmanlı Devleti heyeti geri çağırmak zorunda kalmıştır. Mısır'daki kabinenin aldığı kararlar Vataniler tarafından İngiliz ve Fransız hakimiyetinin devam ettiği yönünde bir fikir oluşturduğundan tepkiyle karşılanmış, İngiltere ile Fransa milliyetçileri uyarıp hükümetin görevde kalmasını istemişler ve bu durum Osmanlı Devleti tarafından da içişlerine müdahale olarak algılanıp tepki gösterilince Şerif Paşa hükümeti istifa etmiştir. Albay Arabi'ye paşa unvanı verilerek Harbiye Nazırı yapılmış ve bu durum da milliyetçiler açısından kazanılmış bir zafer olarak algılanmıştır.⁴⁵⁹ Arabi, Çerkez subayları tasfiye ederek kendi Arap kökenli taraftarlarını orduda yüksek görevlere getirmeye başlamış, Mayıs 1882'de görevli Avrupalıları görevlerinden alarak İngiltere ile Fransa'nın etkinliğini kırmaya çalışmıştır. Ancak Arabi'nin faaliyetleri neticesinde de İngiliz-Fransız ortak donanması İskenderiye taraflarına gelmiştir.

İskenderiye'de meydana gelen çatışmalar sonrasında yazılan raporlarda; Mısır'da büyük bir İslami fanatizmin gerçekleşerek Avrupalıların güç durumda kaldığı belirtilmiş, basına yansıyan tarafı *New York Times*'in haberine göre ise; İngiliz, İtalyan ve Yunan konsoloslarının yaralandığı, sayıları tam belli olmamakla birlikte yirmi Avrupa vatandaşının öldürüldüğü bildirilmiş ve İskenderiye'de yaşayan Avrupalıların yolladıkları mektuplarda olaylar abartılmakla birlikte gazetelerde yayınlanmıştır.

Abartılan haberler nedeniyle faaliyete geçen Gladstone, Amiral Seymour'a İskenderiye'ye müdahalede bulunmasını söylemiş; Seymour teslim olunması yönünde Mısır hükümetine ultimatom verince hükümet, teslim olunmanın İngilizlerin işgalini kabullenmek anlamına geldiğini ve herhangi bir saldırı durumunda karşılık verilmesine karar verip ultimatomu reddedince 11 Temmuz'da İskenderiye bombalanmıştır.⁴⁶⁰ Bombardıman büyük hasarlara neden olmuş ve yıkıcı etkisini bir İngiliz gazeteci '*Doğu'nun en göz kamaştırıcı ticaret merkezlerinden olan, güzel evler ve dükkanlarla süslü İskenderiye, artık tam bir harabeye dönmüş durumda. Şehrin eski canlılık ve güzelliğine tekrar kavuşması artık mümkün*

⁴⁵⁹ Karaca, a.g.e, s. 441-442. ; Kızıltoprak, Süleyman (2002) 'II. Abdülhamid'in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı', *Türkler Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 95.

⁴⁶⁰ Yasemee, a.g.e, s. 134. ; Murat, Turgay (2013) 'İngilizlerin Mısır'da Uyguladığı İdari ve Ekonomik Politika (1882-1936)', *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c. VIII, S. II, s. 137.

değil'' şeklinde ifade etmiş ve bombardımanın ertesi günü de Gladstone, Avam Kamarası'ndaki konuşmasında bombardımanın İskenderiye'de yapılan katliama karşı bir nefsi müdafaa olduğunu belirtmiştir.⁴⁶¹ İskenderiye'nin Müslüman mahalleleri harap olmuş, Amiral Seymour şehri 15 Temmuz 1882'de işgal etmiş⁴⁶² ve yine Gladstone Avam Kamarası'nda 22 Temmuz 1882 tarihinde yapmış olduğu konuşmada Mısır'ın işgalini savunarak hedeflerinin '*Mısır'a adalet ve düzen getirmek olduğunu*' söylemiştir.⁴⁶³ Daha sonra Mısır işgalinin kalıcı olduğuna dair açıklamalar Avam Kamarası'nda Gladstone tarafından yapılan konuşmalarda belirtilmiş, 10 Ağustos 1882 tarihinde İskenderiye'nin bombalanmasından sonra yaptığı bir konuşmada hedefini '*Mısır'daki işgalimizin tamamlanıp tamamlanmadığına dair soracağınız soruya hemen cevap verebilirim. İşgal durumu tamamen Mısır Hıdivine bağlı, hükümetin tutumuna ve Avrupalı devletlerle yapılacak teminatlara göre değişecektir*' şeklinde belirtmiştir.⁴⁶⁴

Arabi Paşa, İngiltere'ye cihat ilan ederek asker edinmeye başlamış, faaliyetlerini haklı göstererek hıdivin İngilizlerle iş birliğinde bulunduğunu, kendisinin sultanın hukukunu korumak için çalıştığını belirtmiş ve kendisi Müslümanlarca bir kahraman olarak görülmeye başlanınca İngilizler, Arabi'nin işgale direnmesiyle Müslümanları etkileyebilecek bir cihad hareketinin başlaması korkusuyla II. Abdülhamid'e baskı yapmaya başlayarak Arabi'nin hain olduğuna yönelik bir kararın İslam dünyasına ilan edilmesini istemiştir. 24 Temmuz 1882 tarihinde Gladstone, Avam Kamarası'ndan destek alıp '*Mısır'da Arabi'nin anarşist tavrına karşı koymak için askeri kuvvet kullanmak şarttır, bunu ya Avrupalı güçlerle ya da gerekirse tek başımıza yaparız*' şeklinde düşüncesini açıklayarak Mısır'ın tamamıyla işgal edilebileceğini belirtmiştir.⁴⁶⁵

İngiltere ordusu Süveyş üzerine hareket ederek 19 Ağustos'ta Port Said ile İsmailiye şehrini, 25 Ağustos'ta da Kassasin'i ele geçirmişler; 13 Eylül'de Garnet Wolseley komutasındaki İngiliz ordusu da kısa zamanda Mısır ordusunu Tel el-Kebir muharebesinde yenilgiye uğratmıştır. Bunun üzerine Arabi Paşa ve komutanları kaçarak hayatlarını kurtarmışlar, Kahire'de saklansalar da İngiliz kuvvetlerinin Kahire'yi ele geçirmesinden sonra yakalanarak hapse atılmışlardır.⁴⁶⁶ Mahkemeleri Mısır'da kurulan Harp Divanı'nda

⁴⁶¹ Karaca, a.g.e, s. 454.

⁴⁶² Görgün, Hilal (2012) ''Urabi Paşa'', DİA, c. 42, s. 168.

⁴⁶³ Karaca, a.g.e, s. 455. ; Karal, a.g.e, s. 96.

⁴⁶⁴ Karaca, a.g.e, s. 456.

⁴⁶⁵ Karaca, a.g.e, s. 441-442.

⁴⁶⁶ Görgün (2012), a.g.m, s. 168.

gerçekleştirilerek, yargılama neticesinde Arabi Paşa suçlu bulunarak idam cezası verilmiş ancak İngiliz elçisi Lord Dufferin'in araya girmesiyle idam cezası sürgünle değiştirilerek 27 Aralık 1882 tarihinde Seylan Adası'na sürülmüş ve daha sonra Hıdiv Abbas Hilmi tarafından affedilerek 1901 yılında Mısır'a dönerek 1911 yılında da Kahire'de vefat etmiştir.

İngiltere'nin Mısır'ı işgal etme düşüncesi, İngiliz devlet adamlarının projelerinde 1856'dan sonra yer almaya başlamış ve İngiltere uluslararası dengeleri kontrol ederek zamanla Mısır'ın yönetimini ele almaya çalışmıştır. Zira 2 Haziran 1858 tarihinde, Mısır'ın da işgal edilmesine karar veren Başbakan William Eward Gladstone Avam Kamarası'ndaki görüşmelerde şunları söylemiştir: *‘‘Kanal açıldığı zaman onun sahibi olacak gerçek güç kim olacaktır? Bu devlet, Avrupa'daki denizlere hâkim olan ilk büyük devlet olmayacak mı? Bu konumda olması gereken şüphesiz ki İngiltere'dir ve hiçbir yabancı devlet bu konuda yorum yapamaz. Bu istikamette Hindistan ile olan bağları doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen tehlikeli politikalar gelişmektedir. İngiliz halkı diğer başka bir tehlikeye izin vermeden bunu ortadan kaldırmalıdır.’’*⁴⁶⁷ Liberal politikacılarından Charles Dilke'de, Süveyş Kanalı'nın tehlikede olduğunu iddia ederek Mısır'ın işgal edilmesini savunmuş ve 1868 yılında yayınlanmış *‘‘Daha Büyük İngiltere'nin Problemleri’’* adlı çalışmasında *‘‘Kanal, evimizin yoludur. Burayı kaybetmek Hindistan ve Çin ticaretinin bizler için ölümcül sonuçlarının ortaya çıkması anlamına gelir’’* diyerek Mısır'ın kesinlikle ele geçirilmesi gerektiğini belirtmiş ve aynı şekilde Gladstone'da yazmış olduğu bir mektupta *‘‘Mısır'ın ve kanalın İngiliz çıkarları için ne denli önemli olduğunu, İngiltere'nin bu çıkarları için Mısır ile ilgilenmesi gerektiğini’’* belirtmiştir.⁴⁶⁸

İngiltere'yi Mısır'ı işgal etmeye iten sebeplerden birisi de Amerikan iç savaşında oluşan pamuk krizi olmuş, zira Amerikan pamuğunun en mühim alıcısı İngiltere olduğundan iç savaşın başlamasından sonra pamuk elde edemeyen İngiltere'nin tekstil sanayisi güç duruma gelmiş ve bu durumdan kurtulmanın yolu da Mısır'dan pamuk elde etmek olunca sonrasında da İngiliz tekstil sanayisi Mısır'a bağlı duruma gelmiştir. İngiltere için en önemli ve olmazsa olmaz sebeplerin başında da Hindistan yolunun korunması gelmiş; Süveyş Kanalı'nın alınması, Fransa ile Rusya'nın kanal üzerindeki tehditlerini yok etmek İngiltere'deki partilerinde amacı olduğundan İngiltere Başbakanı Gladstone'un işgal politikasının temel

⁴⁶⁷ Gladstone'un başbakan olmasından önce Hindistan'ın kilidi olarak İstanbul görülürken, Gladstone'un başbakan olmasından sonra bu fikir değişerek Hindistan'ın kilidi olarak Mısır görülmeye başlanmıştır. Bknz. **Özkaya, Sevdâ** (2017) *‘‘Lord Dufferin Tarafından Hazırlanan Mısır İslahat Programı (Manası, Etkileri, Sonuçları)’’*, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. XIV, S. 40, s. 190. ; **Karaca, a.g.e.**, s. 421.

⁴⁶⁸ **Karaca, a.g.e.**, s. 447.

odakları İngiltere'nin Mısır'daki menfaatlerini korumak olmuştur.⁴⁶⁹ Gladstone, işgali meşrulaştırmak amacıyla Arabi'ye yönelik propaganda başlatıp onu dünyaya Doğu'nun büyük tiranı olarak tanıtmış, İskenderiye olayının meydana gelmeye başlaması bu propagandasını haklı göstermeye yönelik kullanılmış ve Gladstone, Bulgaristan'da da yaptığı gibi İskenderiye olaylarını canlı tutup abartarak Mısır'ın işgaline yönelik kamuoyu oluşturmaya da çalışmıştır.⁴⁷⁰ Ayrıca Gladstone hükümetini Mısır'a işgale iten bir diğer sebep de, İngiltere'nin korkmasına neden olan İslamcılık hareketi olmuştur. 1878'den sonra II. Abdülhamid'in İslamcılığı sağlamak amacıyla hususiyetle Hindistan ve Asya Müslümanlarına yönelmesi Düvel-i Muazzama tarafından Panislamist bir faaliyet olarak algılanarak tehlikeli bir faaliyet olarak görülmüş, II. Abdülhamid'in Hindistan Müslümanları arasına ajanlar gönderdiğine dair bilgilerin alınması İngiliz devlet adamlarını rahatsız edince Gladstone, Müslümanların halifeye sadakatının kendilerini zor durumda bırakacağını söyleyip engellenmesini istemiş ve Mısır'ın işgali aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Müslümanlar üzerinde kuracağı İslamcılık siyasetini kontrol etmek için de lüzumlu olarak görülmüştür.⁴⁷¹

1882'nin sonu ve sonraki zamanlardaki İngiliz konsoloslarının raporlarına göre, II. Abdülhamid dünya çapında bir pan-İslamist hareketin başlamasını sağlayarak Müslümanların topluca Hristiyanlara karşı daimî bir düşmanlık beslemesine sebep olmuş ve bunun üzerine birkaç yılla birlikte Anadolu'dan gelen konsolosluk raporları da Londra'nın ruh durumu ve Türk düşmanı siyasetini haklı göstermek amacıyla üsluplarını sertleştirmiştir. İngiliz konsoloslarından W. Wilson Anadolu'dan şu raporu göndermiştir: *'Ajanlar Anadolu'da faal olarak pan-İslamcılık propagandaları yapmakta ve her Müslümanın kalbinin bir köşesinde gizlenmiş olan Hristiyanlara karşı antipati veya düşmanlık duygularını körüklemektedirler.'*⁴⁷² Konsoloslar, üsluplarını zaman zaman sertleştirerek de düşüncelerini şu şekilde açıklamışlardır:

'Bilinçaltı bir günahkarlık hissiyle kişisel korkularının ve dar görüşlü bağınazlığının kendisini hiçbir zaman Türkiye'nin yeniden doğuşu diye adlandırayabileceğimiz İngiliz politikası ile geniş devlet adamlığı çizgisinde uzlaştıramayacağını anlayan Abdülhamid, o politikanın yerine İslam'ı canlandırma politikasını getirmiş ve İngiltere'yi kişisel düşmanı

⁴⁶⁹ Özkaya, a.g.m, s. 190. ; Karaca, a.g.e, s. 448.

⁴⁷⁰ Karaca, a.g.e, s. 449.

⁴⁷¹ Misal olarak; Mısır'daki el Ezher Medresesi'ne sadece Mısır'dan değil birçok İslam ülkesinden öğrenci geldiği için bu medresenin çalışmalarının durdurulması tüm İslam dünyasını ve İslamcılık siyasetini de etkileyebilecekti. Bknz. Özkaya, a.g.m, s. 205. ; Kızıltoprak, a.g.m, s. 107. ; Karaca, a.g.e, s. 449-450.

⁴⁷² Karpat, a.g.e, s. 350.

olarak görmeyi tercih etmiştir. Gözü, Abdülmecid ile Abdülaziz'in siyasi bir tehlike saydıkları ve büyük ölçülü denetim altına aldıkları Müslüman fanatizminden başka bir şey görmeyen şimdiki Sultan Abdülhamid onu canlandırmış ve kışkırtmıştır. İslam'ı canlandırma politikasına büyük paralar harcamış ve bunların büyük bir kısmını eski Hıdiv İsmail gibi yasal ve yasadışı yöntemlerle büyük ölçüde genişlettiği Hazine-i Hassa'sından çekerek okullar, medreseler, camiler ve tekkeler yapmakta kullanmıştır. Abdülhamid'in bütün gayreti nüfusun Müslüman unsurunu, gayrimüslimlerin aleyhine zenginleştirmeye yönelmiştir. İngilizler dolaylı veya dolaysız olarak Hindistan, Afganistan, Mısır vb ülkelerden çoğunun sivil hükümdarıdır. Din ve devlet İslam ilkelerine göre birbirine ayrılamaz bir şekilde karışmış olduğundan, İngiltere bir kez daha sultanın kişisel pan-İslamcı projesinin sessiz ve pasif muhalifi olmakla kaldı.⁴⁷³ Osmanlı Devleti'nin zayıflamasının sonuçlarını analiz eden Halep'teki Fransız konsolosu da raporunda şunları aktarmıştır: *'Türk zaafiyeti komşu devletlerde, zaten paramparça olmuş bir ülkenin topyekûn batmasına yol açan bir hırs uyandırmıştır. İngiltere ister istemez taktik değiştirdi; şimdi en iyi lokmaları kendisine ayırmaya çalışmaktadır. Suriye ve Mısır'a hâkim bir gözetleme mevki sağlamak için Kıbrıs'ı işgal etmekle işe başlamıştır.'*⁴⁷⁴

Gladstone'un Mısır'ın işgalini meşru gösterme faaliyeti diğer İngiliz devlet adamlarında da görülmüş, Arabi'yi Arap devleti kurma konusunda destekleyen Konsolos Malet, Dışişleri Bakanı Granville'e yollamış olduğu mektupta başarısını şöyle açıklamıştır: *'Sizi ve Majestelerinin hükümetini Mısır politikalarındaki başarınız için kutlarım. Bu medenilikle barbarlık arasındaki bir mücadele oldu. Hükümet, Arabi'yi Mısır'da tekrar kullanmak için elde tutacak mı? Çünkü Mısır, Hristiyanların Müslüman devletlerde tehlike içinde yaşadığı o dönemlere gidebilir. Siz Hristiyanlık için savaştınız ve tarih her zaman bunu bilecek. Söylemeliyim ki, Liberal Parti bu zaferle yeni bir güç kazandı.'*⁴⁷⁵ Arabi Paşa ile yakınlığı ile bilinen İngiliz ajanı Wilfrid Scawen Blunt'da, Arabi Paşa yakalandıktan sonra yapılan işkenceleri öğrendiğinde Gladstone ile görüşerek bu davranışlara mani olmaya ve Arabi'nin idam edilmesinin önlenmesine çalışmış ancak Bulgaristan'daki küçük hadiseleri katliam olarak ilan ederek dünyayı ayaklandıran Gladstone'un Arabi Paşa'ya yapılan bu hareketler karşısındaki umursamaz tutumu Blunt'ı hayal kırıklığına uğratmıştır.

⁴⁷³ Karpat, a.g.e, s. 353-354.

⁴⁷⁴ Karpat, a.g.e, s. 355.

⁴⁷⁵ Karaca, a.g.e, s. 461-462.

İngiltere'nin Mısır'ı işgal ettikten sonra en büyük sıkıntılarından biri Fransa'yı rahatlatmak olmuş ve 1884 yılında imzaladığı bir sözleşme ile; Mısır'da güveni sağlayarak yeni anayasa ilan edip meclisi açarak Mısır'a demokrasi getirdikten sonra 1888 yılında Mısır'dan tamamen çıkacağını belirtmiştir. Fransa'yı geçici olarak yatıştırıp Osmanlı Devleti'ne de bazı vaatlerde bulunarak Mısır'daki işgalini sorunsuz halletmeye çalışan İngiltere, buna katkı olarak Mısır Konsolosu Malet'in yerine İstanbul'daki Büyükelçi Dufferin'i düzenleme yapmak için göndererek *''Sultan'ın Mısır'daki haklarının korunmasını temin etmek için Lord Dufferin görevlendirilmiştir''* şeklinde açıklama yapmıştır.⁴⁷⁶

İşgal sonrası İngiliz hükümeti adına Lord Granville, Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek Mısır'ın ekonomik işlerini görüşmek amacıyla Londra veya İstanbul'da bir konferans gerçekleştirilmesini teklif olarak sunsa da Osmanlı Devleti sadece mali sıkıntılar değil Mısır'ın genel sıkıntılarının da incelenmesi kaydıyla İstanbul'da yapılacak bir konferansı onaylayacaklarını bildirmiştir. Ancak İngiltere'nin amacı Mısır'ın ekonomik işlerini kontrol eden Duyun-ı Umumiye'nin yeniden yapılandırılmasına yol açarak bu yolla Fransa'nın Mısır üzerinde söz söyleme hakkına mani olmak olduğundan Mısır'ın mali durumunu görüşmek amacıyla 1884 yılında Londra'da konferans gerçekleştirilse de Fransa, İngiltere'nin isteklerine yanaşmamış ve sürekli olarak da birbirleriyle çatışmalarından dolayı herhangi bir sonuca varılamamıştır.⁴⁷⁷ Osmanlı Devleti, Mısır sorununu çözmek amacıyla Adliye Bakanı Hasan Fehmi Paşa'yı Londra'ya göndermek istemiş; 10 Ocak 1885 tarihinde İstanbul'dan ayrılan paşa önce Viyana ardından Paris'e uğrayarak görüşmelerde bulunmuş, 18 Ocak'ta Londra'da da İngiliz yetkililerle görüşmeler yapıp bir buçuk ay Londra'da kalsa da bir netice elde edemeyerek 9 Mayıs'ta İngiltere'den ayrılmıştır.⁴⁷⁸ Hasan Fehmi Paşa'nın geri dönmesinden sonra 8 Haziran'da Gladstone hükümeti güvensizlik oyu almış ve yeni hükümeti 23 Haziran'da Lord Salisbury kurmuştur. Bu iktidar değişikliği Mısır meselesini de etkilemiş; Salisbury, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den uzaklaşmasını engellemek amacıyla Osmanlı Devleti'nin arzuladığı antlaşmayı gerçekleştirmeyi kararlaştırmış ve bu sebeple İngiltere'nin İstanbul elçisi Sir Henry Drummond Wolff'u vazifelendirmiştir. İngiliz ve Osmanlı temsilcileri yapılan görüşmelerin sonucunda 24 Ekim 1885 tarihinde bir sözleşme imzalamışlardır. Bu sözleşmeye göre; her iki devlet Mısır'a birer yüksek komiser yollayacak, bu yüksek komiserler Mısır ordusunun tanzim edilmesine yardımcı olacak, Mısır'ın

⁴⁷⁶ Dufferin'in Mısır'a gönderilmesinin gerçek sebebini de Gladstone şu şekilde açıklamıştır: *''Her memlekette ittihaz olunacak tedabir-i siyasiyenin esasını evvelce o memleketin ahvaline tamamıyla kesb-i vukuf ve malumat ederek badehu ta'yin etmelidir...''* Bknz. **Özkaya**, *a.g.m.*, s. 191.; **Karaca**, *a.g.e.*, s. 463.

⁴⁷⁷ **Armaoğlu**, *a.g.e.*, s. 413.

⁴⁷⁸ **Yasamee**, *a.g.e.*, s. 182-183.; **Karaca**, *a.g.e.*, s. 464.

yönetiminde Sultan'ın iradesine aykırı düzenlemeler yapılmayacak ve güvenlik sağlanıp Mısır'da işler yoluna girdikten sonra hazırlanacak raporla İngiliz askerlerinin çekilmesi sağlanacaktır.⁴⁷⁹

İngiltere'nin yüksek komiser görevlendirerek Mısır idaresine direk müdahalede bulunması Osmanlı hükümetini rahatsız ettiğinden Sadrazam Kâmil Paşa, yüksek komiserler arasında anlaşmayı beklemenin meselenin halledilmesini aksattığını söyleyerek Mısır'ın boşaltılmasına yönelik başka bir sözleşme oluşturulmasını istemiş; Başbakan Salisbury, Mısır'da kalmayı hedeflese de Osmanlı Devleti'ni kendine bağlamak amacıyla bu görüşü olumlu karşılamış ve iki ülke temsilcileri arasında 22 Mayıs 1887 tarihinde İngiltere'nin Mısır'ı boşaltılmasına yönelik anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre; II. Abdülhamid'in Mısır'daki hakları devam edecek, İngiltere iç güvenliği muhafaza etmek için gerekli mevcutta askerini Mısır'da bulundurmaya devam edecek ve anlaşmanın onaylandığı tarihten beri üç yıl sonra İngiltere Mısır'dan askerini çekecektir.⁴⁸⁰ Rusya ile Fransa saf dışı bırakıldıklarını düşünerek II. Abdülhamid'in bu anlaşmayı imzalamaması için baskı kurmaya başlamış; eğer sultan bu anlaşmayı imzalamaktan vazgeçerse her iki devlet de İngiltere'nin Mısır'ı terk etmesini sağlayacaklarını belirtmiş ve II. Abdülhamid, hükümetin ısrarlarına rağmen anlaşmayı imzalamaktan kaçınmıştır.⁴⁸¹ Rusya'nın devreye girmesiyle Osmanlı Devleti'ni elde tutma hedefi engellenen İngiltere için bu mesele, Akdeniz'in hakimiyetinin elde bulundurulması amacıyla Mısır ve Süveyş Kanalı'nın elde tutulmasının önemli olduğunu göstermiş ve İngiltere Mısır'dan ayrılma düşüncesini şu şekilde açıklamıştır: *“Mısır, içten ve dıştan gelecek tehlikeye karşı kendini savunmaya kudretli bir hale geldiği zaman, İngiltere mukavelesiz olarak Mısır'dan askerini çekecektir.”*⁴⁸² İngiltere; 1892-1922 yılları aralığında 66 defa Mısır'ı boşaltacağına dair dünya kamuoyunda söz vermiş, 1914 yılına kadar Mısır görünürde Osmanlı Devleti'ne bağlı bir bölge olarak kalsa da I. Dünya Savaşı ile durum değişerek İngiliz koruması altında olduğu bildirilmiş ve İngiltere Mısır'da uzun süre daha kalmaya devam etmekle birlikte 28 Şubat 1922 yılında Mısır'a bağımsızlık vermiştir.⁴⁸³

⁴⁷⁹ Karaca, a.g.e, s. 464-465. ; Yasemee, a.g.e, s. 197-198.

⁴⁸⁰ Karaca, a.g.e, s. 465. ; Armaoğlu, a.g.e, s. 413.

⁴⁸¹ Armaoğlu, a.g.e, s. 413-414. ; Eraslan, a.g.e, s. 287.

⁴⁸² is Sanafiri, İbrahim Muhammed (1993) “Osmanlı-Mısır İlişkileri 1863-1882” (Doktora), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 159.

⁴⁸³ Detaylı bilgi için bkz. Görgün (2004), a.g.m, s. 570-571. ; Karaca, a.g.e, s. 470.

3.2.2 Sudan'da İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin Faaliyetleri

İngiltere Sudan'ı, Mısır'ın doğal bir uzantısı olarak görmüş, Mısır'daki işgalini tamamlayınca Mısır ve çevresindeki çıkarlarını korumak amacıyla yeni hedef olarak gözüne Sudan'ı kestirmiş ve Mehdi Ayaklanması'da İngiltere'nin çıkarları için bir fırsat oluşturmuştur. Mehdi Ayaklanması, 1881-1882'de İslam'ı Sudan'ın Mısırlı yöneticileri ile İngilizlerin kötülüklerinden korumak amacıyla ayaklanmış bir sufi olan Muhammed Ahmed İbnü's Seyyid Abdullah tarafından organize edilmiştir.⁴⁸⁴ Osmanlı-Mısır idaresini sona erdiren, ulema tarafından yapılmak istenilen değişikliklere tepki veren ve Sudan'ın çoğunlukla aşağı kesimlerinde kökleşmiş olan geleneklerini muhafaza etmek isteyen yerli bir harekettir. II. Abdülhamid, Mehdi Hareketi'ni İngilizlerin düzenlediğini, Arabi'nin Sudan'a kaçmış olan adamları tarafından yönetildiğini düşünmüş ve Mehdi'nin amaçlarının da Arap hükümeti kurarak Hicaz ile Arabistan'ı kontrol etmek ve Arap hilafeti kurmak olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁵ Feroze A. Yasemee bu konu hakkındaki düşüncelerini *'Abdülhamid, Mehdi İsyanı'nın kolaylıkla Kızıldeniz üzerinden Arabistan'a sıçrayabileceğinden korkuyordu. Kızıldeniz bir kanaldı, bir bariyer değildi: Afrika ve Arap kıyıları birçok ticari halkalarla birbirine bağlıydı. Osmanlı hükümetinin ilk endişesi isyanın komşu bölgelere ve özellikle Arabistan'a yayılmasını önlemektir'* şeklinde belirtmiştir.⁴⁸⁶ II. Abdülhamid, Sudan'ın işlerine karışmak istemeyerek hıdivin mehdi ile savaşmak amacıyla Osmanlı Devleti'nden bir ordu dahi devşirmesini onaylamamış zira böyle bir faaliyetin İngiltere'nin faydasına olmasından çekinmiş ve birçok Osmanlı aydını ile subayı Arabi'ye sempatiyle yaklaştıkları için Osmanlı askerlerinin Mehdi'nin kuvvetlerine veya Arabi'nin çevresindekilere katılmasından korkmuştur. Hatta II. Abdülhamid Mısır ve çevresine askeri müdahalede bulunmaktan kaçındığını şu sözlerle belirtmiştir: *'Eğer yeni bir ordu kurulması için Mısır'ın istediği askerler verilirse bu İngiliz hizmetinde savaşan bir Türk ordusu olacaktır. Görünüşte Mehdi isyanına karşı gönderilmiş olsalar bile hakikatte bir İngiliz oyununun parçası olarak Mehdi'nin etrafında toplanan haşerata katılacaklar ve böylelikle biz de tüm bu askerlerin bize karşı kullanılmasına sebep olmuş olacağız. İmparatorluğun bu ikinci Arabi isyanı sebebiyle ne kadar çok başının ağrıyacağı şimdiden bellidir.'*⁴⁸⁷ Zira İngilizler II. Abdülhamid'i Müslümanlara karşı girişilen herhangi bir faaliyetten sorumlu tutarak halifelik onuruna zarar getirebilirlerdi.

⁴⁸⁴ Detaylı bilgi için bkz. **Öz, Mustafa** (2005) "Muhammed Ahmed el-Mehdi", *DİA*, c. 30, s. 496-499. ; **Karpat, a.g.e.**, s. 436. ; **Kavas, Ahmet** (2009) "Sudan – Osmanlı Dönemi, *DİA*, c. 37, s. 462.

⁴⁸⁵ **Karpat, a.g.e.**, s. 436.

⁴⁸⁶ **Karpat, a.g.e.**, s. 436.

⁴⁸⁷ **Yasemee, a.g.e.**, s. 151-152.

İngiltere II. Abdülhamid'e, eğer Osmanlı Devleti ülkeyi işgal etmeye razı olursa Sudan'dan çıkararak orada bir nevi özerk hükümet oluşturmayı teklif etmiş ancak Abdülhamid, girişilecek herhangi bir askeri mücadelenin daha büyük bir savaşa yol açarak İngilizlerin onu Müslümanlara karşı yapılacak faaliyetlerden sorumlu tutup halifelik prestijine zarar getirmelerinden şüphelendiğinden danışmanları ile nazırlarının ısrarlarına rağmen teklifi reddetmiştir.⁴⁸⁸

1885'te İngilizlerin generali Gordon Paşa'nın yenilip öldürülmesiyle Mehdi, Hartum ve ülkenin kuzeyinin büyük bir bölümü ile İngiliz tophanesini ele geçirmiş ancak aynı yıl vefat edince yerine halefi Abdullah et Teayişi geçmiş ve Mehdi devleti yaklaşık 15 yıl idareye hakim olmuştur.⁴⁸⁹ Yeni mehdi II. Abdülhamid'e karşı düşmanca davranışını Fransa'nın Orta Afrika'daki ilerlemesine tepki olarak yumuşatmış; Abdülhamid'de mehdiyi elçiler, mektuplar ve nişanla onurlandırarak İstanbul'a ziyarete davet etse de mehdi kalıcı konuk olma korkusuyla reddetmiştir.⁴⁹⁰ İngiltere, generalleri Gordon Paşa'nın öldürülüp Hartum'un ele geçirilmesini Sudan'ın işgali için fırsat olarak değerlendirerek İngiliz Lord Kitchener komutasındaki orduyu Mehdi Abdullah et Teayişi'nin üzerine göndermiş, 2 Eylül 1898 tarihinde mehdi yenilgiye uğrayarak devleti yıkılmış ve Sudan'da İngilizlerin eline geçmiştir.⁴⁹¹ İngilizler ile Mısırlılar Ocak 1899'da Sudan'da yönetimin içeriğini oluşturan antlaşma imzalamışlardır.⁴⁹² Bu antlaşmaya göre; Mısır ve İngiliz bayrakları birlikte dalgalanacak, askeri ve sivil yönetim hıdiv tarafından İngilizlerin önerisiyle tayin edilecek bir valiye verilecektir. Böylece Sudan'ın hakimiyeti de İngiltere'nin eline geçmiştir. Osmanlı Devleti, egemenlik haklarına aykırı olmasından dolayı bu antlaşmaya karşı çıkıp, hıdivin bu şekilde bir antlaşma yapma yetkisi olmadığını belirterek antlaşmayı milletlerarası hukuka aykırı olarak görse de Sudan meselesi 1956'da Sudan'ın bağımsızlığını kazanmasına kadar devam etmiştir.⁴⁹³

II. Abdülhamid'in Sudan'daki tereddütlü siyaseti; zayıf askeri ve mali olanaklardan, küçük yerel anlaşmazlıkların Avrupa'ya müdahale imkânı verebilecek büyük savaşlara

⁴⁸⁸ Karpat, *a.g.e.*, s. 437. ; Yasemee, *a.g.e.*, s. 152.

⁴⁸⁹ Kavas, *a.g.m.*, s. 462-463. ; Doğançay, Sungur (2020) "Mehdi Ayaklanmasında Charles George Gordon'un Rolü", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, c. IX, S. 26, s. 410.

⁴⁹⁰ Karpat, *a.g.e.*, s. 438.

⁴⁹¹ Jr \ Davidson, *a.g.e.*, s. 186. ; Mchugo, Jonn (2021) *Arapların Kısa Tarihi*, 1. Baskı, İstanbul, (Çev: Genç, Süleyman) Yeditepe Yay., s. 103-104.

⁴⁹² Görgün (2004), *a.g.m.*, s. 570.

⁴⁹³ Görgün (2004), *a.g.m.*, s. 570.

dönüşebileceği şüphesinden ve en mühimi Hicaz'ı çevrelerinde meydana gelebilecek karışıklıklara bulaştırmamak kararlığından kaynaklanmıştır. Her türlü baskı, tehdit, toprak vaatleri ve ikna çabalarına rağmen Abdülhamid, birçoğunu sevmeyip radikalizmlerini tenkit etse bile başka Müslüman hükümdar ve asilerine karşı düşmanca faaliyetlere girişmemiştir.

3.2.3 II. Abdülhamid'in Mısır Siyaseti

Genel itibariyle Mısır'ın var olan düzenini hedef alan Arabi İsyanı ve ülkelerinin Mısır tarafından işgal edilerek yönetilmesine muhalif olan Sudan-Mehdi Ayaklanması ile II. Abdülhamid, bu isyanların baş hedefi olmuştur. Başlangıçta sultan, Arabi İsyanı'nı hilafet konumunu tehdit edecek bir hareket olarak görmüş, İngilizlerin Arabi'yi Arabistan ile Irak'ta Osmanlı hakimiyetini sonlandırmak, Arap milliyetçiliğini teşviklendirerek Arapların halifeliği ele geçirmelerini sağlamak için çıkarttıklarından şüphelenmiş ve Anadolu'daki halkın Arabi lehine tezahürat yaparak onu Müslüman bir kahraman olarak desteklediklerini öğrenince şüpheleri iyice artmıştır. Dahiliye Nezareti'ne emir vererek, Anadolu'yu ve hususiyetle Arabistan'ı dolaşarak Arabi Paşa'nın yaptığı faaliyetleri meşru bir mücadele olarak gösteren ve cahil ile saf insanları kandırarak tehlikeli işlere kışkırtan serseri grubunun propagandalarına son verilmesini isteyerek, Arabi Paşa tarafından yapılan zararlı faaliyetlerin ve oluşan durumların yabancı müdahalesine sebep olacağını bildirip Arabi'nin yapmış olduğu faaliyetlerle ilgili yıkıcı konuşmalar yapanların da tutuklanmasını emretmiştir.⁴⁹⁴ Buna örnek olarak; İzmir'de bir Müslüman topluluğun Arabi lehine tezahüratta bulunarak İngilizlerin Mısır'a asker göndermesine izin vermesinden ve Mısırlılar ile birlikte mücadele etmek için o bölgeye Osmanlı kuvvetleri göndermekten kaçınmasından dolayı II. Abdülhamid'i eleştirerek tutuklanmaları gösterilebilir. Bunların dışında idarecilerinden Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında meydana gelebilecek herhangi bir düşmanlığın engellenmesini ve Arabi'ye karşı girişilebilecek bir mücadelenin kendisinin halife olarak konumuna zarar getirebileceğinden dolayı İngilizlerin ortaklaşa Mısır'a ordu gönderme tekliflerini o bölgede artan İngiliz aleyhtarı duygulardan faydalanmayı da umduğundan reddetmiştir.⁴⁹⁵ II. Abdülhamid, Arabi'ye paşa unvanı ile madalya vererek de İngilizleri Mısır'dan çıkarıp Osmanlıların dönüşünü kolaylaştırmayı düşünmüştür.

⁴⁹⁴ Karpat, a.g.e, s. 434-435.

⁴⁹⁵ Çetin, A. Atilla (2011) *Sultan II. Abdülhamid Han - Devlet ve Memleket Görüşleri II*, 1. Baskı, İstanbul, Çamlıca Yay., s. 152.

II. Abdülhamid'e göre Mısır, Mekke ve Medine gibi İslam'ın kıymetli bölgelerinden biri olmasından dolayı hilafetin onurunu da ilgilendirmekteydi ve bunu II. Abdülhamid, 1889'da İngilizlerin kendisi ile ilişkilerini düzenlemeye çalıştıkları zaman gönderdikleri Macar Türkolog Armenius Vambéry'e şu şekilde söylemiştir: *"...Mısır meselesi çözümlenmelidir. Mısır, Mekke ve Medine gibi İslam'ın önemli bölgelerinden biri olduğu için halifenin haysiyetini ilgilendirdiğinden; onun kaybı, dindaşlarımın gözündeki benim manevi prestijimi sarsacaktır. Bu nedenle kimse benim için siyasi intihar demek olan bu olup bittiyi kabulleneneceğimi sanmasın, bu üzücü hadiseye bir çıkış yolu bulunmalıdır..."*⁴⁹⁶ Abdülhamid; Mısır'ın İngilizlerce işgalini hiçbir şekilde kabullenmeyerek, her daim Mısır'daki İngiliz ordusunun tahliyesini gündemde tutmuş ve İngilizlerin belirtmiş olduğu bahanelerin halledilmesi için çareler aramıştır. 1882-1892 yılları arasında Mısır'ı tekrardan elde tutabilmek için şu şekilde faaliyetlerde bulunmuştur: İngiliz desteği ile Mısır'da çıkan gazetelerde Hıdiv için halife ve melik gibi unvanlar kullanılmasından dolayı rahatsız olduğu için İngilizlerin basın-yayın yolu ile yaptığı karşıt propagandaları engellemeye çalışarak Mısır'daki genel komiser Ahmet Muhtar Paşa'ya Mısır gazetelerine abone olunarak takip edilmesi emrini vermiş, sonrasında Mısır ile Beyrut'ta çıkan Arapça gazeteler ile İstanbul'da basılacak gazeteleri inceleme ve gerekirse tercüme amacıyla Suriye vilayeti eski mektupçusuna maaş bağlanmıştır.⁴⁹⁷

İtalya, Tunus'u Fransa'ya kaptırdıktan sonra yalnızlığından sıyrılmak için Almanya ile anlaşmaya başlamış; Avrupa politikasını Avusturya ile iyi geçinmekte bulan Almanya, İtalya'nın Avusturya ile arasının iyi olmasını istemiş ve Rusya'yı da anlaşmaları tazelemeyerek kendinden uzaklaştırmıştır. 1891'de Almanya-Avusturya-İtalya üçlü ittifaklarını yenileyerek İngiltere'nin kendileriyle birlikte olduğunu belirterek Rusya ve Fransa'yı birbirine yakınlaştırmış, bu iki devlet 1892'de askeri bir anlaşma yapıp 1894'de de bunu siyasi bir ittifak durumuna getirmişler ve İngiltere'nin Mısır'daki hakimiyetini engellemeye çalışarak da Mısır hıdivine halife ile iyi geçinmesini, II. Abdülhamid'e de sefirleri aracılığıyla hıdivle iyi münasebet kurmasını ve Mısır'daki İngiliz nüfuzunu kabul etmemesini söylemişlerdir.⁴⁹⁸ 1892'den itibaren Osmanlı-Mısır ilişkilerinde gözle görülür bir yumuşama meydana gelmiş ve II. Abdülhamid, Mısır'ın bilinen din adamları ile görüşüp onların ve kamuoyunun desteğini edinerek İngiltere'nin Mısır halkının idarelerinden memnun olduğu söylemini geçersiz kılarak tahliyelerini sağlamaya çalışmıştır. Cevdet Paşa halife-

⁴⁹⁶ is Sanafiri, a.g.t, s. 159-160.

⁴⁹⁷ Eraslan, a.g.e, s. 289-290.

⁴⁹⁸ Eraslan, a.g.e, s. 290-291.

sultanın isteğiyle Mısır Nakibü'l Eşraf ve Dergâh-ı Bekri postnişini Tevfik Efendi ile yaptığı görüşmede, Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılması üzerine İngilizlerin hakimiyetine gireceğini söylediğinde şeyh, halkının ve kendilerinin İngilizlerin aleyhinde olduğunu ancak hıdivin toyluğu ve tecrübesizliğinden dolayı İngilizlerin etkisinde olduğunu söylemiştir.

Osmanlı Devleti ile Mısır arasındaki yakınlaşmayı *Nineteenth Century* dergisinde yazan Wilfrid Scawen Blunt; İngiltere ile Lord Cromer'in baskısı neticesinde Mısır halkının ve hıdivinin, Abdülhamid'in idaresindeki Osmanlı Devleti'ne ve halifeliğine yakınlaştığını yazmış; 1882 sonrasında da halkın Osmanlı Devleti'nden hiçbir şekilde yardım ve koruma beklemediği halde Abdülhamid'in dini ağırlıklı idaresinde görülen ekonomik ve sosyal düzelmeye bu duygunun tersine çevrildiğini, Mısır'ın cahil ve bilgili halkının genel isteğinin artık halife ve devletiyle ilişkilerinin güçlü olması yönünde olduğunu yazmıştır.⁴⁹⁹ Osmanlı Devleti ile Mısır'ın yakınlaşmasının bir diğer göstergesi de Mısır hıdivlerinin geleneksel hale gelmiş yaz gezilerini Tevfik Paşa Avrupa ağırlıklı yaparken, yeni Hıdiv Abbas Paşa 1893'te hıdivliğe getirilmesinden dolayı teşekkür ve bağlılık amacıyla İstanbul'a halife-sultana yapmak isteyince İngiliz yönetiminin de hoşuna gitmemiş ve Mısır valisi Lord Cromer reddetmiştir.⁵⁰⁰ Hıdivin geziyi İstanbul'a yapacağını öğrenilmesiyle Mısır eşrafı da hazırlıklara başlayınca İngilizler Osmanlı Devleti'nin ziyarete geleceklere sıkıntılar yaratacağı, halifenin huzura almayacağı yönünde propagandalar başlatmışlar ve durumu öğrenen Mısır'daki Osmanlı komiseri Ahmet Muhtar Paşa İstanbul'u uyarak samimiyet ve kolaylık gösterilmesini rica etmiştir. Sultan Abdülhamid, Osmanlı Devleti'ne karşı politikasını değiştirerek devleti yıkmayı hedefleyen İngiltere'nin tavrını sertleştirme ihtimaline karşı; kendisine bağlılıklarını göstermeye gelecek olan Mısır eşrafının bazı dedikodulara sebebiyet verebileceğinden dolayı İstanbul'a gelmelerinin uygun olmadığını belirterek hıdivlerin geleneksel hale gelmiş olan devlet ricaline ve kendisine hediyeler getirmesi adetinin de kabul edilemeyeceğini ve son olarak hıdivle saygı göstergesi olarak bir Fransız gemisinin de onu karşılamaması gerektiğini belirtmiştir.⁵⁰¹ Buna rağmen bir bölümü Hıdivden önce ve bir bölümü Hıdivle birlikte olmak üzere 300'e yakın Mısırlı İstanbul'a gelmiş, Abdülhamid bu durum üzerine bu davranışların nedenlerini incelemesi için Sadrazam Cevad Paşa'ya görev vermiş ve Cevad Paşa 7 Temmuz 1893 tarihli arzında Mısır geçici olarak İngiliz işgalinde olsa da Mısır eşrafının Hıdivle birlikte gelmelerinin halifeye saygı ve bağlılıklarını ilan ederek birlik olma isteklerinden kaynaklandığını bildirmiştir. Alman ile

⁴⁹⁹ BOA. Y.A.HUS., 272\144. ; Eraslan, a.g.e., s. 292.

⁵⁰⁰ BOA. Y.A.HUS., 277\2 ; Eraslan, a.g.e., s. 292.

⁵⁰¹ Eraslan, a.g.e., s. 293. ; BOA. Y.A.HUS., 277\124.

Fransız basını Hıdiv ve eşrafının halifelikten çok güzel misafirperverlik gördüğünü, Alman basını ziyaretin Osmanlı Devleti tarafından iyi karşılandığını ve İngiliz hakimiyetinden kurtulmak isteyen Hıdivin halifenin desteğiyle saygınlığını arttırdığını yazmıştır.⁵⁰²

Hıdivin 1898’de ailesinin mülkü olarak Taşöz adalarını istemesiyle münasebetler tekrardan bozulmuş; bundan sonra Hıdiv, halife-sultanın isteklerine karşın Avrupa başkentlerini ziyaretlere devam ederek tepkisini ortaya koymuş ve II. Abdülhamid’in yirmi beşinci cülus yılında tekrar gelse de isteklerini gerçekleştiremeyip, Osmanlı topraklarında istediği halk ve devlet yöneticileriyle münasebet kurması Abdülhamid tarafından engellenince Osmanlı ile İngiliz yönetimini karşılaştırarak İngiliz idaresindeki Mısır’ı tercih etmiştir.

Mısır’da İngilizlerin başta *El Mukattam* gazetesi olmak üzere birçok muhalif Osmanlı gazetesini desteklemesine rağmen II. Abdülhamid, başta *Bosfor Egyptian* gazetesinin sahibi olmak üzere pek çok gazete sahibi ile önemli yazarlarına nişanlar vererek maaşlar bağlamıştır. İngiltere bunun dostluğa uymadığını belirterek Osmanlı hükümetini protesto etse de II. Abdülhamid Ahmet Muhtar Paşa aracılığıyla, İngiltere’nin birçok gazeteyi destekleyerek Osmanlı saltanat ve hilafetine karşı faaliyetlerde bulunmalarını sağlarken Osmanlı Devleti’nin kendi topraklarında kendi halkının gazetesini desteklemesinden rahatsız olmalarını yersiz bulduğunu belirtmiştir.⁵⁰³ Buna karşılık İngilizler, Osmanlı hilafeti aleyhinde yayın yapan bir kurul oluşturarak gazete çıkarmaya başlamışlar, bu basını Osmanlı hükümeti engelleyemeyince şehre girişinin engellenmesi için Posta Nezareti, Zaptiye ve Rüsumat Emaneti’ne emir göndererek Türkçe-Arapça yazılan *Hilafet* adlı başka bir gazetenin de yurda girişini yasaklamıştır. II. Abdülhamid, gazete sahibi ile yazarlarına nişan ve hediyeler verip maaşlar bağlayarak kendisine bağlı tutmaya çalışmış,⁵⁰⁴ ilgili gazetelere yapılacak yardımlarda Ahmet Muhtar Paşa’yı aracı yapmıştır. Bunlarla birlikte basın meselesinde kısmi başarı sağlanmış, Arap gazetelerinin bir bölümü II. Abdülhamid’in hilafetinin doğruluğunu bildiren yazılar yayınlarak halifelik için geleneksel düşünceleri olan Kureyş’ten olma zorunluluğu yerine artık güç ve kudret sahibi olunması şartını aramaya başlamışlardır.

Birçok vesilelerle Mısır’a gönderilen görevlilere özel talimatlar verilip İslam’ın emirlerine uymaları istenmiştir. Buna örnek olarak Mısır’a görevlendirilen Ahmet Eyyüp

⁵⁰² BOA. Y.A.HUS., 277\124. ; Eraslan, a.g.e, s. 294.

⁵⁰³ Eraslan, a.g.e, s. 295.

⁵⁰⁴ Çakır, Hamza (2001) ‘‘II. Meşrutiyete Kadar Osmanlı’da Basın-İktidar İlişkileri’’, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. XI, s. 106.

Paşa'ya verilen talimat verilebilir. Buna göre; Paşa'nın çevresindekilerin ondan habersiz herhangi bir şey yapmamaları, halife ile devletin saygınlığı aleyhinde durum ve davranışlardan kaçınılması, beş vakit namazların kılınıp oruç tutulması, Hıdiv veya herhangi bir yabancından gündüz vakti yemek teklifi gelse bile oruçlu olduğunun söylenmesi, tiyatro vb eğlence yerlerinde bulunulmayıp türbe, cami, okul ve resmî kurumların ziyaret edilmesi belirtilmiştir.⁵⁰⁵

Eski Hıdivlerden Tevfik Paşa'nın hilafet iddiasında taraftar sağlayamaması üzerine İngilizler bu sefer Abbas Paşa'yı halifelik iddiasına hazırlamışlar ve Mısır'ı Osmanlı Devleti'nden kopardıktan sonra bir Arap halifeliğinin oluşturulacağı Rus ve Fransızlar arasında yaygın görüş olarak kalmıştır. 1896'da Mizancı Murad'ın Mısır'a gelerek Mizan gazetesinde bunun üzerine yazılar yazması üzerine II. Abdülhamid endişelenerek Murad'ın teslim edilmesini Hıdivden istese de kabul edilmemiş ve Hıdiv için İslam ülkeleri içinde yalnızca Mısır hilafet kurumunu barındırabileceğinden, Osmanlı Devleti'nin yıkılması ihtimali üzerine Hıdivin halife olacağını II. Abdülhamid'in görüp de korktuğuna dair propaganda yapmış bunun üzerine de II. Abdülhamid 1897'de Suriye'deki milliyetçilik fikirlerini yaydığına inandığı Suriye'deki Mısırlıları sınır dışı etmiştir.⁵⁰⁶ II. Abdülhamid'e göre; İngilizlerin İslam'ın etkinliğini kırarak kendi egemenliklerini güçlendirmek için Hıdivin halife olmasını istemeleri dinine bağlı hiçbir Müslümanın onu halife olarak kabul etmeyeceklerinden dolayı etkisizdi, Hıdiv eğitime Cenevre'de başlayıp Viyana'da tamamladığı için gavurlaşmıştı ve sözlerine güven olmayan İngilizler gerekirse Lord Cromer'i dahi halife tayin edebilirlerdi.⁵⁰⁷

Sınır dışı Ortadoğu coğrafyalarından olan İran ile II. Abdülhamid'in Sünni-Şii ittifadı genelinde yakın münasebet kurma arzusu İran tarafından da olumlu karşılansınca iki devlet kadim anlaşmazlıkları bir tarafa bırakarak hem Düvel-i Muazzama tehlikesini birlikte bertaraf edebilmek amacıyla hem de mezhep çatışmalarına son verebilmek amacıyla yakın ilişkiler kurma yoluna girmişlerdir. Ancak bu yakın ilişkiler ve Sünni-Şii ittifadını da içeren İslamcılık siyaseti iki devletin siyasetlerinin birbiriyle çakışması, yeri geldiğinde halifeliği İran'ın kendine ait görmesi ve kadim mezhep çatışmalarından dolayı çok uzun sürmemiştir. Bir diğer sınır dışı Ortadoğu coğrafyalarından olan Mısır'da ise; İngiltere'nin 1882'de burayı işgal etmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki hakimiyeti zayıflamış ve yüksek

⁵⁰⁵ Eraslan, *a.g.e.*, s. 296.

⁵⁰⁶ Eraslan, *a.g.e.*, s. 297.

⁵⁰⁷ Eraslan, *a.g.e.*, s. 297-298.

komiser bulundurması dışında Mısır'da eskisi gibi güçlü etkisi kalmayınca II. Abdülhamid bu coğrafyayı tamamen elden çıkarmamak amacıyla ve halifelik konumuna zarar verici Düvel-i Muazzama kaynaklı faaliyetlere engel olmak amacıyla İslamcı siyasetini burada da uygulamıştır. Siyasetini uygularken her ne kadar Düvel-i Muazzama'nın bu bölgede de manevra kabiliyetini yavaşlatsa da hem Müslümanları incitmeyerek halifelik konumuna zarar vermemek hem de Düvel-i Muazzama'nın aşırı tepkisini çekmemek amacıyla tereddütlü davranmış ve bu durumda siyasetinin uzun soluklu olarak uygulanmasına mâni olmuştur.

SONUÇ

Düvel-i Muazzama'nın değişen politikalarıyla birlikte II. Abdülhamid'de şartların imkân vermesiyle hilafet odaklı İslamcılık siyasetini uygulayarak mali, insani ve askeri gücü zayıf olsa da bu siyasetle tüm Müslümanlara ulaşp Düvel-i Muazzama'nın nüfuzunu kırabileceğini ve Osmanlı Devleti'nin yeniden söz sahibi olabileceğini göstermeyi hedeflemiştir. Bu hedefinin gerçekleşme ihtimali dahi Düvel- Muazzama'yı tedirgin etmiş ve İslamcılık siyasetine karşı hamlelerde bulunmaya başlamıştır. İslamcılık siyaseti için Ortadoğu bir merkez durumunda görüldüğü için her iki tarafın siyasetinde de Ortadoğu'nun ehemmiyetinin giderek arttığı görülmüştür. Siyasetin en başarılı faaliyeti olarak görülen Hicaz Demiryolu, dünyanın dört bir yanındaki Müslümanların katkılarıyla gerçekleştirilmiş ve sadece Ortadoğu Müslümanları arasında değil tüm Müslüman aleminde bu güçlü girişim Düvel-i Muazzama'ya karşı bir zafer olarak görülmüş ve Müslümanlar üzerinde onların nüfuzunun sona erdirilebileceğinin düşünülmesini sağlamıştır. Ayrıca II. Abdülhamid'in dünya Müslümanları üzerindeki nüfuzuna da büyük katkıda bulunmuştur.

II. Abdülhamid'in yapmış olduğu faaliyetler ve halifeliğin dünya Müslümanları üzerindeki etkisinin Düvel-i Muazzama tarafından halifeliğin papalık konumuna benzer bir duruma gelmesine yol açtığı kaydedilmiş arşiv belgeleri, hatıratlar ve önceden hazırlanmış çeşitli eserler sayesinde ortaya çıkarılmaktadır. Bunun yanında İngiltere zamanla Osmanlı Devleti'ni düşman olarak görmeye başlamakla birlikte, Osmanlı Devleti'nin tek başına düşmanlığından çekinmemiş ancak II. Abdülhamid'in, İngiltere'nin daimî düşmanları arasında olan Avrupalı Güçlere teslim olmasından ve belli bir zamana kadar Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yanaşmasından sonra da Almanya ile yakınlaşmasından endişelenmiştir.

Ortadoğu'da Hicaz özelinde bir İngiliz himayesi kurmayı hedefleyen İngiltere, eğer bu hedefini gerçekleştirebilirse bütün Müslüman dünyasını kendi menfaatlerine göre kullanabileceğini düşünmüştür. En mühim sömürgesi olan Hindistan'ın güvenliği de bu coğrafyadaki gelişmelere bağlı olmuştur. II. Abdülhamid'in Hindistan Müslümanları üzerindeki etkisini de kırmayı hedefleyerek II. Abdülhamid'in halifeliği gasp ettiğini belirtmiş ve halifeliğin manevi gücünü kırmak için de halifeliğin kendilerine ait olduğunu söyleyen Mekke Şerifleri ile münasebet kurmaya girişmiştir. Hicaz'a deniz yoluyla gelen hacıların çoğunluğunun Hint limanlarından gelmeleri de İngilizlerin hac ile çok yakından ilgilenmesinin bir sebebi olmuş ve İngiltere, hacı sayısındaki artışla birlikte ideolojik ve siyasi

gücü olan hac trafiğini elde tutmak istemiştir. Bunun yanında incelenen kaynaklar göstermiştir ki; hac görevi sırasında İslam dünyasının her tarafından gelen Müslümanlar birbirleriyle görüşme imkanını bulmuş ve birbirlerinin üzüntü ile sevinçlerine ortak olarak sömürü tehlikesi altında bulunan din kardeşleri için az da olsa girişimde bulunabilmiştir.

II. Abdülhamid, Ortadoğu coğrafyasındaki uzak bölgelerde oraların özelliklerine göre farklı bir siyaset tatbik etmiştir. Çünkü o bölgelerin halkının memleketin diğer bölgelerinde yaşayanlar gibi aynı kanun ve kurallar çerçevesinde yönetilemeyeceğini düşünmüştür. Misal olarak; Irak vilayetlerindeki Osmanlı yönetimi mülki ve askeri idareciler ile yerel eşraf arasındaki hassas bir dengeye dayalı olmuştur. Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerinde Arap ya da Kürt olsun, en mühim eşraf aileleri büyük bir yerel nüfuza sahip olarak bazı zamanlar Yıldız Sarayı ile bile direk bağlantıları olmuştur. II. Abdülhamid en baştan eşraf aileleri ile zıtlasmadan uzlaşmaya ve güçlü aşiret reisleriyle çatışmamaya büyük önem vererek eşrafı üzebilecek radikal girişimlerden daima kaçınmış ve hususiyetle Arap ya da Kürt dini nüfuz sahibi eşraf aileleri ile güçlü aşiret reislerine karşı silahlı güç kullanmaktan her zaman kaçınmıştır. Bunlarla birlikte II. Abdülhamid'in esas hedefi, işlerin olabildiğince sükunetle çözülmesi, bir sorun ya da anlaşmazlık meydana geldiğinde bunu çözmek için dini eşraf ile güçlü aşiret reisleriyle arasını bozmadan valiyi ya da diğer yüksek rütbeli memurları değiştirmek olmuştur. Basra Körfezi'nde Osmanlı Devleti'nin İslamcılık sayesinde almış olduğu ayrıcalık, İngiltere açısından Uzakdoğu denizlerindeki hakimiyetini ve Hindistan'daki siyasi konumuyla ticari çıkarlarını tehlikeye düşüreceğinden İngiltere körfezden vazgeçmeyerek himaye için saldırmazlık anlaşmaları imzalamıştır.

Yaptığımız çalışmada Yemen'in ise Osmanlı hilafetinin benimsenmesi açısından en çok sorun oluşturan bölgelerden birisi olduğu görülmüş, Yemen'de gerçekleşen sorunlar diğer Müslüman bölgelerden de yakından takip edildiği için burada meydana gelen bir isyanın başarılı olması Osmanlı Devleti'nin Müslüman toplumlara karşı büyük itibar kaybına uğramasına neden olarak halifenin itibarını da olumsuz yönde etkilemesi anlamına gelmiştir. Zira Düvel-i Muazzama tarafından bu durum fark edildiğinde gündemde tutulmaya çalışılarak gazetelerde Yemen'le ilgili haberlere çokça yer verilmiştir. İncelemeler sayesinde; bu bölgede de Düvel-i Muazzama'nın faaliyetlerinin asıl amacının Arapları İslam halifesine karşı ayaklandırarak kendi siyasetlerine katmak üzere kutsal toprakların ele geçirilmesi olduğunu tespit etmek mümkündür. Bir diğer tespit, II. Abdülhamid'in İslamcılık siyasetinin Yemen'de başarılı olamadığıdır. Zira Yemenlilerin çoğu Şii-Zeydiyye mezhebinden olup, kendi imamları dışındakini imam veya halife olarak görmemiş ve inançlarına göre imamın

Peygamber soyundan gelmesi şart olduğundan II. Abdülhamid'in hem bu özelliğe sahip olmaması hem de Sünni olmasından dolayı Yemenliler İslamcılık siyasetini benimsememişlerdir.

Düvel-i Muazzama, Ortadoğu'nun önemli bir sorunu olan Siyonizm ile Arap milliyetçiliğinin zamanla karşı karşıya gelerek mücadele edebileceklerini düşünmeden bu iki hareketi destekleyerek Ortadoğu bölgesini sömürebilmek amacıyla birçok etnik grupları himayelerine almak suretiyle nüfuz bölgeleri oluşturmuş ve bu şekilde Osmanlı Devleti parçalanınca kendi nüfuz bölgelerini göz önüne alarak devletin topraklarını kendi aralarında paylaşmayı planlamıştır. İslamcılığa karşı Filistin'de misyonerleri ve azınlıkları himayelerine alarak buradaki nüfuzlarını önce Osmanlı Devleti daha sonra da kendi aralarında artırmak istemiştir. Düvel-i Muazzama'nın tüm bunların yanında Şii'leri de tehdit etmesinden dolayı Sünniler ile Şii'lerin birleştirilmesinin dini bir mecburiyet olduğu düşünülmüştür. Düvel-i Muazzama'nın hegemonyasına karşı başka bir çare bulunamayacağı için Osmanlı halifesi olan II. Abdülhamid Sünnilerin başı olmasından dolayı tüm Müslümanların lideri olmaya ve tevhidi sağlamak maksatlı gereken tüm önlemleri almak için Osmanlı devlet aracını kullanmaya hakkı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca İngiltere'nin, II. Abdülhamid'in Müslümanlar üzerinde kuracağı İslamcılık siyasetini kontrol etmek için de Mısır'ın işgalini gerekli görerek uygulamaya geçirdiği tespit edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin artık yıkılmasını arzulayan Düvel-i Muazzama'nın İslamcı siyasetle yeri geldiğinde manevra kabiliyeti yavaşlasa da Müslümanların birlik olmasını sömürgelerini ve egemenliğini kaybetmemek amacıyla daima engellemeye çalışarak Ortadoğu'da İslamcı siyasetin uzun soluklu olarak uygulanmasını engellediği görülmüştür.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (COA)

BOA, Y.EE, 9\2638\72\4.

BOA, Y.A.HUS: 238\45, (10 M 1308\26 Ağustos 1890).

BOA, Y.A.HUS: 238\45, (12 Temmuz 1306\24 Temmuz 1890).

BOA, Y.PRK.MŞ: 4\91, (H. 1310\1892-1893).

BOA, Y.PRK.AZJ: 31\17, (12 Zilhicce 1312\6 Haziran 1895).

BOA, Y.EE 5\103, (04.06.1881).

BOA, Y.EE 4\29, (23.06.1895).

BOA, Y.PRK.A 2\64 (H.08.03.1297 – M.19.02.1880).

BOA, Y.PRK.HR: 31-88, (H. 29.10.1319 – M.08.02.1902).

BOA, Y.EE. 7-12, (H.24.10.1297 – M.29.09.1880).

BOA, Y.A.RES. 40\35, (H.20.03.1305 – M.06.12.1887).

BOA, Y.EE. 8\9, (H.17.07.1325 – M.26.08.1907).

BOA, Y.PRK.BŞK. 22\62 (H.15.12.1308 – 22.07.1891).

BOA, Y.A.RES: 5\58.

BOA, İ.DH: 1237\96881, (24 Temmuz 1881).

BOA, Y.PRK.TŞF: 6\50. (18 Nisan 1901).

BOA, Y.PRK.AZJ: 49\23.

BOA, İ.MMS: 123\5276, (28 Temmuz 1891).

BOA, İ.HUS: 92\64. (3 Ocak 1902).

BOA, Y.A.RES: 17\49, (17 Ekim 1882).

BOA, İ.DH: 1239\97030, (17 Ağustos 1891).

BOA, BEO: 12\897. (30 Mayıs 1892).

BOA, BEO: 1635\122613.

BOA, Y.PRK.ASK: 12\23 (Nisan 1882).

BOA. Y.MTV: 220\56 (Ağustos 1901).

BOA, Y.A.HUS. 159\86, (H.15.11.1295 – M.10.11.1878).

BOA, Y.A.HUS. 161\7, (H.05.05.1296 – M.27.04.1879).

BOA, Y.A.HUS. 167\88, (H.01.07.1298 – M.30.05.1881).

BOA, Y.A.HUS. 171\11, (H.07.09.1299 – M.23.07.1882).

BOA, Y.A.HUS. 172\21, (H.24.01.1300 – M.05.12.1882).

BOA, Y.A.HUS. 195\51, (H.12.01.1304 – M.11.10.1886).

BOA. Y.A.HUS. 272\144.

BOA. Y.A.HUS. 277\2.

BOA. Y.A.HUS. 277\124.

2. Yayımlanmış Kaynaklar

Ademi R. (2006). II. Abdülhamid Döneminde Makedonya Müslümanları, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.

Ademi R. (2019). II. Abdülhamid'in Balkan Siyaseti, 100 Yıl Sonra Sultan II. Abdülhamid Han Uluslararası İlmi Toplantısı, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi – İstanbul, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, 139-157.

Ahmet Cevdet Paşa. (2018). *Tarih-i Cevdet*. Hazırlayan: İpşirli M, c. I, Ankara, TTK Yayınları.

Ahmet Cevdet Paşa. (2018). *Tarih-i Cevdet*. Hazırlayan: Aykut ŞN, c. II, Ankara, TTK Yayınları.

Ahmet Cevdet Paşa. (2019). *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi*. Hazırlayan: Kahraman SA, 1. Baskı, c. I, İstanbul, Yeditepe Yayınları.

Ahmed Raşid Paşa. *Yemen ve San'a Tarihi*. Hazırlayan: Yıldız G., Dıǧıroǧlu F. 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

Akalın D., Çelik C. (2012). XIX. Yüzyılda Doǧu Akdeniz'de İngiliz-Fransız Rekabeti ve Osmanlı Devleti. *Turkish Studies*, VII(III): 21-45.

Akis M. (2016). Sultan II. Abdülhamid Döneminin Tarikatlara Yönelik Politikası ve Yarı Askeri Tarikatlar, Doğumunun 174. Yılında Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi

Uluslararası Sempozyumu, Dolmabahçe Sarayı – İstanbul, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, 137-152.

Akyıldız A., Kurşun Z. (2018). *Osmanlı-Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, 2. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları.

Aksın A., Çetinkaya A. (2016). Rus İmparatorluğu Ortodoks Filistin Cemiyeti'nin (Arz-ı Filistin Cemiyeti) Ortadoğu'daki faaliyetleri, Doğumunun 174. Yılında Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu, Dolmabahçe Sarayı – İstanbul, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, 183-205.

Albayrak M., Özyurt A., Şeker K., Çuluk S. (2006). *Osmanlı Dönemi'nde Irak*, 1. Baskı, İstanbul, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Alkan N. (2018). *Gelenek ve Modernitede Denge Sultan II. Abdülhamid*, 1. Baskı, İstanbul, Erdem Yayınları.

Alkan N. (2018). *Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid*, 1. Baskı, İstanbul, Kronik Yayınları.

Armaoğlu F. (1989). *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları 1948-1988*, 1. Baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları.

Armaoğlu F. (2019). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 18. Baskı, İstanbul, Kronik Yayınları.

Armaoğlu F. (2020). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, 27. Baskı, İstanbul, Kronik Yayınları.

Aslan T. (2011). Yahudilerin Filistin'e Göçü Üzerine Bazı Düşünceler. *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 59: 37-83.

Aydın C. (2013). İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panislamist İmajı, Zeytinburnu Belediyesi – İstanbul, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, 47-68.

Balcıoğlu M., Balcı S. (2021). *Rothschildler ve Osmanlı İmparatorluğu*, 5. Baskı, Ankara, Erguvani Yayınları.

Barlak Y. (2013). Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen (1872-1909), Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi.

Barlak H. (2016). Esad Efendi'nin İttihad-ı İslam Risalesinde İslam Birliği ve Osmanlı Halifesine Bağlılık Düşüncesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IX (43): 598-615.

Barlak H. (2019). Sultan II. Abdülhamid'in Haremeyn Hassasiyeti. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, VII(XVII): 128-150.

- Barlak Y. (2019). II. Abdülhamid Döneminde Yemen Zeydilerinin Osmanlı Hilafetine Bakışı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, VIII(III): 1504-1525.
- Baydur M. (1999). Osmanlı-Alman İlişkilerinde Anadolu ve Bağdat Demiryollarının Yeri. *Osmanlı Ansiklopedisi*, II: 345-360.
- Baysan GT. (2002). Dreyfus Davası: Gerçek ve Adalet Savaşçısı Zola. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XIX(I): 181-195.
- Binzouba MM. (2009). Vilayet Nizamnamelerinin Basra’da Tatbiki Meselesi 1864-1876, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Bostan İ. (2022). Yemen’e Hâkim Olmak Hindistan’a Hâkim Olmaktır. *Derin Tarih Dergisi*, (119): 40-52.
- Bostancı M. (2014). Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Hicaz’da Hakimiyet Mücadelesi. *Gazi Akademik Bakış*, VII(XIII): 117-136.
- Buzpınar T. (2019). Sultan Abdülhamid Döneminde İngiliz Hıristiyan Siyonistler. 100 Yıl Sonra Sultan II. Abdülhamid Han Uluslararası İlmi Toplantısı, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi – İstanbul, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, 187-202.
- Buzpınar T. (2016). *Hilafet ve Saltanat*, 1. Baskı, İstanbul, Alfa Yayınları.
- Ceylan E. (2014). Abdurrahman Nureddin Paşa’nın Osmanlı Irak’ına Dair 1880 Tarihli Layihası Üzerine. *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, XIX(37): 85-115.
- Çakır H. (2001). II. Meşrutiyete Kadar Osmanlı’da Basın-İktidar İlişkileri. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (XI): 95-113.
- Çetin AA. (2011). *Sultan II. Abdülhamid Han – Devlet ve Memleket Görüşlerim II*, 1. Baskı, İstanbul, Çamlıca Yayınları.
- Çetinsaya G. (1988). II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi (1876-1878), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Çetinsaya G. (2020). *II. Abdülhamid Dönemi Irak’ta Osmanlı İdaresi*, 1. Baskı, İstanbul, Küre Yayınları.
- Çiçek R. (2019). II. Abdülhamid Döneminde Şiilik, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi.
- Çolak M. (2016). Halifelik Üzerinde İngiliz-Alman Rekabeti ve II. Abdülhamid, Doğumunun 174. Yılında Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu, Dolmabahçe Sarayı – İstanbul, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, 18-32.

- Demircan AM. (2017). *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Aykırı Bakışlar*, 1. Baskı, İstanbul, İşaret Yayınları.
- Deringil S. (2014). *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, 1. Baskı, İstanbul, Doğan Kitap Yayınları.
- Deringil S. (2017). *Simgeden Millete – II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Doğançay S. (2020). Mehdi Ayaklanması’nda Charles George Gordon’un Rolü. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, IX(26): 399-414.
- Efe A., Özay M., Saltık E. (2018). *Basiret ve Direniş – Basiret Gazetesinde Açe’deki Hollanda Savaşı’nın (1873-1904) İlk İki Yılına Ele Alan Metinlere Dair*, 1. Baskı, İstanbul, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları.
- El Humeydi SS. (2016). İslam Birliği Fikri ve Sultan II. Abdülhamid’in Rolü: Söylemde Başarı, Eylemde Çöküş, Doğumunun 174. Yılında Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu, Dolmabahçe Sarayı – İstanbul, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, 68-79.
- El Ma’mari AA. (2016). Sultan II. Abdülhamid Döneminde Yemen, Doğumunun 174. Yılında Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu, Dolmabahçe Sarayı – İstanbul, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, 124-136.
- Engin V. (2017). *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, 6. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınları.
- Engin V. (2018). *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, 6. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınları.
- Engin V. (2020). *Pazarlık*, 23. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınları.
- En Nedşe RŞ. (2019). *II. Abdülhamid ve Filistin*, 11. Baskı, İstanbul, Mostar Yayınları.
- Eraslan C. (1994). Irak’ta Türk-İngiliz Rekabeti: (1876-1915). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (35): 223-252.
- Eraslan C. (2016). II. Abdülhamid ve İslam Birliği Siyaseti Üzerine Değerlendirmeler, Doğumunun 174. Yılında Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu, Dolmabahçe Sarayı – İstanbul, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, 62-67.
- Eraslan C. (2019). *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, 3. Baskı, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Eraslan C., Dere U. (2020). Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Diplomasisinin Uzak Doğu Gelişmeleriyle İmtihanı (1895-1904). *Tarih Dergisi – Turkish Journal of History*, (71): 317-346.
- Ertay MY., Kılıçaslan H. (2018). *Kutü’l Amare 1916 Olaylar, Hatıralar, Raporlar*, 3. Baskı, İstanbul, Kronik Yayınları.

Es Seyyid, SM. (2004). Mısır – Osmanlı Dönemi. *DİA*, 29: 563-569.

Findley CV. (2019) *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity\A History, 1789-2007*, Çeviri: Ayas, G. *Modern Türkiye Tarihi*, 7. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları.

Georgeon F. (2016). Sultan Abdülhamid'in Hayali: Osmanlı İmparatorluğu'nu Düvel-i Muazzama Haline Getirmek, Yıldız Saray Sohbetleri, Yıldız Teknik Üniversitesi Sultan II. Abdülhamid Uygulama ve Araştırma Merkezi – İstanbul, *Yıldız Saray Sohbetleri*, 13-19.

Georgeon F. (2018). *Abdülhamid II, le sultan calife*, Çeviri: Berkay A. *Sultan Abdülhamid*, 5. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

Görür Hİ. (2009). II. Abdülhamid Dönemi'nde Irak'la İlgili Hazırlanan Layihalar, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi.

Göze E. (2017). *Siyonizm'in ve İsrail'in Kurucusu Theodor Herzl'in Hatıraları ve Sultan Abdülhamid*, 4. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.

Gülünay CS. (2016). Sultan II. Abdülhamid'in Teknolojik ve Endüstriyel Yeniliklere Bakışı, Sultan II. Abdülhamid Han Döneminden İzler Sergisi, Dolmabahçe Sarayı – İstanbul, *Sultan II. Abdülhamid Han Döneminden İzler*, 61-67.

Gündoğdu R. (2019). *El halîfet'ul ahîru Es- Sultanu'l 'Abdulhamîd Hân*, 1. Baskı, İstanbul, Rumuz Yayınları.

Gündüz G. (2010). Osmanlı Belgelerinde Osmanlı Devleti'nin Basra Politikası (1878-1907), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.

Harb TM. (2016). Osmanlı Hilafetini Anlamada Batı Boyutu ve Scawen Blunt, Doğumunun 174. Yılında Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu, Dolmabahçe Sarayı – İstanbul, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, 33-45.

İnal İMK. (1982). *Son Sadrazamlar III*, 3. Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları.

İnalcık H. (1994). Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Tiplemesi. *Düni ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, (VII): 5-26.

İs Sanafiri İM. (1993). Osmanlı-Mısır İlişkileri 1863-1882, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Jr AG, Davidson L. (2010) *A Concise History Of The Middle East*, 9. Baskı, USA, Westview Press.

Kara, İ. (2020). *İslamcıların Siyasi Görüşleri I – Hilafet ve Meşrutiyet*, 5. Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları.

Karaca TN. (2018). *Büyük Oyun*, 4. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları.

- Karadeniz Y. (2017). 1907'deki İngiliz-Rus Anlaşması'nın İran Siyasetine Etkisi. *Route Educational and Social Science Journal*, IV(II): 222-236.
- Karal EZ. (2011). *Osmanlı Tarihi VIII*, 7. Baskı, Ankara, TTK Yayınları.
- Kavak A. (2018). Anadolu'nun İlim ve Tasavvuf Hayatında Öne Çıkan Berzenci Uleması. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX(XX): 421-430.
- Kılıç SK. (2014). 19. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54(II): 319-336.
- Kısacık SY. (2020). Surre Alayları ve Kâbe Örtüleri: Niğde Müzesi Kâbe Örtüleri Örneği, *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, IV: 1-16.
- Kızılkaya O. (2013). XIX. Yüzyılın sonu XX. Yüzyılın Başlarında Basra Körfezi'nde Uluslararası Hakimiyet Mücadelesi. *Turkish Studies*, VIII(VII): 293-306.
- Kocabaş S. (2016). *İngiliz Tuzağı*, 1. Baskı, İstanbul, Derin Tarih Dergisi Yayınları.
- Koloğlu O. (2017). *Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamid*, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Koloğlu O. (2020). *Abdülhamid Gerçeği*, 12. Baskı, İstanbul, Pozitif Yayınları.
- Koltuk N., Şeker K., Albayrak M., Gurulkan K., Genç Yİ., Demirbaş U. (2012). *Osmanlı Belgelerinde Mısır*, 1. Baskı, İstanbul, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Korkmaz A. (2009). Mithat Paşa'nın Bağdat Valiliği, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Köksal A. (2014). Giritli Sırrı Paşa'nın Bağdat Valiliği. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIV(I): 197-236.
- Köse İ. (2020). *Büyük Oyunun Küçük Aktörü Şerif Hüseyin*, 2. Baskı, İstanbul, Kronik Yayınları.
- Köse İ. (2021). *İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı*, 4. Baskı, İstanbul, Kronik Yayınları.
- Köse R., Albayrak M., Karaca Y., Kırcı E., Ümit S., Gurulkan K. (2016). *Arşiv Belgelerine Göre Kut'ül Amare Zaferi*, 1. Baskı, İstanbul, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Kurşun Z., Hut D. (2020). *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, 1. Baskı, İstanbul, Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Küçükaşçı MS. (2014). Sultan II. Abdülhamid ve Haremeyn, Vefatının 95. Yılında Sultan II. Abdülhamid, Sultanbeyli Belediyesi – İstanbul, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, 379-392.
- Mardin Ş. (1985). 19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, II: 342-351.

- Mchugo J. (2021). *Arapların Kısa Tarihi*, Çeviri: Genç S. 1. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınları.
- Murat T. (2013). İngilizlerin Mısır'da Uyguladığı İdari ve Ekonomik Politika (1882-1936). *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, VIII(II): 133-150.
- Mustafa C. (2015). *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Gazze ve Filistin İradeleri*, 1. Baskı, İstanbul, Beylik Yayınları.
- Mustafa Kâmil Paşa. (2016). *Şark Meselesi*, Çeviren: Özcan M, 1. Baskı, İstanbul, Ark Yayınları.
- Mutlu C. (2019). Boksör Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid'in Nasihat Heyeti. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 123(243): 313-330.
- Nazır B. (2008). Irak'taki Aşiretler Hakkında Osmanlı Devlet Adamlarının Gözlemleri. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XV: 5-20.
- Ortaylı İ. (2014). *İmparatorluğun Son Nefesi*, 1. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları.
- Ortaylı İ. (2014). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 40. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları.
- Osmanoğlu A. (2018). *Babam Sultan Abdülhamid*, 12. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları.
- Öke MK. (2018). *Siyonizm ve Filistin Sorunu*, 7. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları.
- Öke MK. (2020). *Saraydaki Casus*, 8. Baskı, İstanbul, İrfan Yayınları.
- Ör Ç. (2012). II. Abdülhamid Döneminde İngiliz Kamuoyunda Filistin'e Göç Meselesi (1876-1908), *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Özcan A. (1997). *Pan-İslamizm*, 2. Baskı, Ankara, İsam Yayınları.
- Özcan A. (1998). İngiltere'de Hilafet Hartışmaları. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (II): 49-71.
- Özcan A. (2016). Sultan II. Abdülhamid Dönemi Dış Politika Uygulamaları Üzerine Tespitler, Doğumunun 174. Yılında Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu, Dolmabahçe Sarayı – İstanbul, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, 92-101.
- Özdemir H., Durmuş C., Torun AS., Karaca Y., Subaşı E. (2009). *Osmanlı Belgelerinde Filistin*, 1. Baskı, İstanbul, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Özkaya S. (2017). Lord Dufferin Tarafından Hazırlanan Mısır Islahat Programı (Manası, Etkileri, Sonuçları). *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIV(40): 186-208.

Özyüksel M. (2016). II. Abdülhamid'in Ortadoğu Nüfuz Mücadelesinde Son Hamlesi: Hicaz Demiryolu, Doğumunun 174. Yılında Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu, Dolmabahçe Sarayı – İstanbul, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, 80-88.

Sağkulak Ş. (2011). 19. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Topraklarına Yahudi Göçü, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Salehi N. (2019). İranlı Meşrutiyetçilerin II. Abdülhamid Devrindeki Faaliyetleri: İstanbul'da Yayınlanan İki Farsça Gazete Ahter ve Şems Bağlamında. 100 Yıl Sonra Sultan II. Abdülhamid Han Uluslararası İlmi Toplantısı, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi – İstanbul, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, 203-214.

Sarıyıldız G. (1992). II. Abdülhamid'in Hicaz'da Takip Ettiği Sıhhiye Politikası, Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri Bildirileri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi – İstanbul, *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, 191-206.

Sırma İS. (1990). *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyancıları*, Konya, Düşünce Yayınları.

Sırma İS. (2016). *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, 13. Baskı, İstanbul, Beyan Yayınları.

Soofizadeh A. (2020). *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)*, 1. Baskı, Ankara, TTK Yayınları.

Soy HB. (2002). II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid. *Türkler Ansiklopedisi*, XIII: 28-44.

Şaban İ. (2011). XIX. Yüzyıl Osmanlı Irak'ında Edebi ve Kültürel Çevre, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Şenel, Ş. (2016). 19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri. *Gazi Akademik Bakış*, IX(XVIII): 187-207.

Tahsin Paşa. (2017). *Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı*, Editör: Taş E, 1. Baskı, İstanbul, Yakın Plan Yayınları.

Tozduman AT. (2014). II. Abdülhamid'in Emlakı ve Irak Petrolleri, Vefatının 95. Yılında Sultan II. Abdülhamid, Sultanbeyli Belediyesi – İstanbul, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, 181-188.

Tuğ R. (2014). Bir Arşivcinin Filistin Notları. *Arşiv Dünyası*, (XVI-XVII): 57-60.

Tunçkılıç F. (2009). Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-İran Siyasi Münasebetlerinde Ermeni Meselesi (1896-1907), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.

Turan NS. (2004). *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 1. Baskı, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınları.

Ünal U. (2009). 20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Askeri Mektepleri. *Belleten*, 73(267): 581-604.

Yasemee FAK. (2018) *Ottoman Diplomacy: Abdulhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, Çeviri: İnanç YS. *Abdülhamid'in Dış Politikası Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*, 2. Baskı, İstanbul, Kronik Yayınları.

Yasin MAM. (2019). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Siyonistlerin Filistin'e Yerleşmelerinin Engellenmesi. *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, XIX(III): 317-334.

Yaslıçimen F. (2016). Saving The Minds and Loyalties of Subjects: Ottoman Education Policy Against The Spread of Shiism in Iraq During The Time of Abdülhamid II. *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, XXI(41): 63-108.

Yeşilyurt Y. (2011). Yemen'de Osmanlı-İngiliz Mücadelesi 1871-1914, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Yıldırım Z. (2020). XIX. Yüzyılda Dicle-Fırat Üzerinde Siyaset: Osmanlı-İngiltere Nüfuz Mücadelesi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XX(IV): 905-930.

Yıldıztaş M., Bayram S., Ağanoğlu HY. (2008). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen*, 1. Baskı, İstanbul, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Yılmaz ÖF. (2011). *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Hicaz Demiryolu Projesi*, 1. Baskı, İstanbul, Çamlıca Yayınları.

Yılmazçelik İ. (2013). Çöküş. İçinde: Gündüz T (Editör). *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, 3. Baskı, Ankara, Grafiker Yayınları, 523-612.

Yorulmaz N. (2018). *Büyük Savaşın Kara Kutusu, 1. Baskı*, İstanbul, Kronik Yayınları.

Yüceer İ. (2016). İslam Birliği Fikri ve II. Abdülhamid. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, V(II): 143-164.

3. Ansiklopedi Maddeleri

Akpınar T. (2012). "Vambery, Arminius", *DİA*, 42: 501-502.

Aliev, SM. (2000). "İran – Osmanlı-İran Münasebetleri", *DİA*, XXII: 405-409.

Ayışığı M. (2001). "İzzet Paşa, Ahmed", *DİA*, XXIII: 563-564.

Bilge ML. (1988). "Aden", *DİA*, I: 367-369.

- Bilge ML. (2010). “Şattülarap”, *DİA*, 38: 381-382.
- Bostan İ. (2013). “Yemen – Osmanlı Dönemi”, *DİA*, 43: 406-412.
- Buzpınar T. (1999). “Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti’nde Gelişim Süreci”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, II: 168-178.
- Buzpınar ŞT. (2009). “Sayyâdî”, *DİA*, 36: 217-218.
- Buzpınar T. (2009). “Surre”, *DİA*, 37: 567-569.
- Büyükkara MA. (2012). “Vehhabilik”, *DİA*, 42: 611-615.
- Çetinsaya G. (1999). “Irak – XIX. Yüzyıl”, *DİA*, XIX: 93-95.
- Çetinsaya G. (1999). “İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid’in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, II: 380-388.
- Çetinsaya G. (2007). “Ortadoğu”, *DİA*, 33: 403-407.
- Deringil S. (1985). “II. Abdülhamid’in Dış Politikası”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, II: 304-307.
- Dursun AH. (2002). “Akabe Meselesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, XIII: 118-132.
- Görgün H. (2004). “Mısır – Fransız işgali ve Sonrası”, *DİA*, 29: 569-575.
- Görgün H. (2012). “Urabi Paşa”, *DİA*, 42: 167-169.
- Gülsoy U., Ochsenwald W. (1998). “Hicaz Demiryolu”, *DİA*, XVII: 441-445.
- Kahraman K. (1992). “Blunt, Wilfrid Scawen”, *DİA*, VI: 246-247.
- Karaman H. (1994). “Efgani, Cemaleddin”, *DİA*, X: 456-466.
- Karaman ML. (1996). “Filistin”, *DİA*, XIII: 89-103.
- Karaman ML. (2009). “Siyonizm”, *DİA*, 39: 329-335.
- Kavas A. (2009). “Sudan – Osmanlı Dönemi”, *DİA*, 37: 461-466.
- Kızıltoprak S. (2002). “II. Abdülhamid’in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı”, *Türkler Ansiklopedisi*, XIII: 92-117.
- Kodaman B. (1991). “Aşiret Mekteb-i Hümayunu”, *DİA*, IV: 9-11.
- Kodaman B. (1999). “II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, II: 275-285.
- Kurşun Z. (1998). “Hicaz-Osmanlı Dönemi”, *DİA*, XVII: 437-439.
- Kurt H. (2013). “Yemen”, *DİA*, 43: 400-401.

- Küçük C., Bilge ML. (2003). ‘‘Küveyt – Tarih’’, *DİA*, 27: 36-38.
- Mantran R. (1999). ‘‘Irak – Osmanlı Dönemi’’, *DİA*, XIX: 91-93.
- Öz M. (2005). ‘‘Muhammed Ahmed el-Mehdi’’, *DİA*, 30: 496-499.
- Özcan A. (1998). ‘‘Hilâfet – Osmanlı Dönemi’’, *DİA*, c. XVII, s. 546-553.
- Özcan A. (2001). ‘‘İttihad-ı İslam’’, *DİA*, V: 470-475.
- Süslü A. (1989). ‘‘Akabe Meselesi’’, *DİA*, II: 211-212.
- Tomar C. (2013). ‘‘Yemen – Tarih Osmanlılara Kadar’’, *DİA*, 43: 401-406.
- Tunaya TZ. (1985). ‘‘1876 Kanun-u Esasisi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği’’, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, I: 27-39.
- Üstün İS. (2000). ‘‘İran – Safevilerden Günümüze Kadar’’, *DİA*, XXII: 400-404.
- Yerlikaya İ. (1992). ‘‘Basiret’’, *DİA*, V: 103-105.

4. Elektronik Kaynaklar

- (<https://www.trthaber.com/foto-galeri/haritalarla-tarihe-kisa-bir-yolculuk/30196/sayfa-8.html>, 21.03.2022).
- (<https://twitter.com/zekeriyaakursun/status/1446559544994316290>, 21.03.2022).
- (<https://nl.pinterest.com/pin/770889661210959535/?mt=login>, 21.03.2022).
- (<http://sultanabdulhamid.yildiz.edu.tr/ii-abdulhamid/ulasim-kronolojisi/>, (04.06.2021).
- (<https://twitter.com/zekeriyaakursun/status/1446559544994316290>, 21.03.2022).
- (<http://osmanlicalisani.blogspot.com/2019/05/>, 21.03.2022).
- (<http://osmanlicalisani.blogspot.com/2019/05/>, 21.03.2022).
- (<http://osmanlicalisani.blogspot.com/2019/05/>, 21.03.2022).
- <https://nigde.ktb.gov.tr/TR-213558/nigde39nin-yetistirdigi-onemli-sahsiyetler.html> (14.01.2022).
- (<https://twitter.com/eyasarazap/status/1368535530997227523>, 21.03.2022).
- (<https://www.sakarya.bel.tr/a/Sergi/sultan-2-abdulhamid-han-ve-donemi/607>, 23.03.2022).
- (<https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/vatan-sairi-namik-kemal/2435498>, 23.03.2022).
- (<https://yazimasam.com/tag/namik-kemal/>, 23.03.2022).

(<http://www.beykoz.bel.tr/sayfa/4/63/ahmet-mithat-efendi>, 23.03.2022).

(<http://www.tokat.gov.tr/gazi-osman-pasa>, 23.03.2022).

(<https://www.gzt.com/cins/sair-ahmet-cevdet-pasa-3487132>, 23.03.2022).

(<https://1000kitap.com/yazar/theodor-herzl>, 23.03.2022).

(https://tr.wikipedia.org/wiki/Arminius_Vambery, 23.03.2022).

(<https://www.akademiktarihtr.com/weltpolitik/>, 23.03.2022).

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Portrait_of_William_Gladstone.jpg, 23.03.2022).

EKLER

Ek I – Osmanlı sultanları arasında halifeliği en kapsamlı olarak İslamcılık siyaseti altında kullanan Sultan II. Abdülhamid. (<https://www.sakarya.bel.tr/a/Sergi/sultan-2-abdulhamid-han-ve-donemi/607>, 23.03.2022).

Ek II – İslamcılık düşüncesinin ilk ortaya atılmasının öncülerinden Namık Kemal. (<https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/vatan-sairi-namik-kemal/2435498>, 23.03.2022).

Ek IV – Namık Kemal tarafından İslamcılık tabirinin ilk kullanıldığı gazete olan Hürriyet Gazetesi'nin 1868 tarihli sayısından bir örnek. (<https://yazimasam.com/tag/namik-kemal/>, 23.03.2022).

EK V – Sultan II. Abdülhamid'in İslamcılık siyasetinde yararlandığı Türk asıllı danışmanlarından Ahmed Mithat Efendi. (<http://www.beykoz.bel.tr/sayfa/4/63/ahmet-mithat-efendi>, 23.03.2022).

Ek VI - Sultan II. Abdülhamid'in İslamcılık siyasetinde yararlandığı bir diğer Türk asıllı danışmanlarından Gazi Osman Paşa. (<http://www.tokat.gov.tr/gazi-osman-pasa>, 23.03.2022).

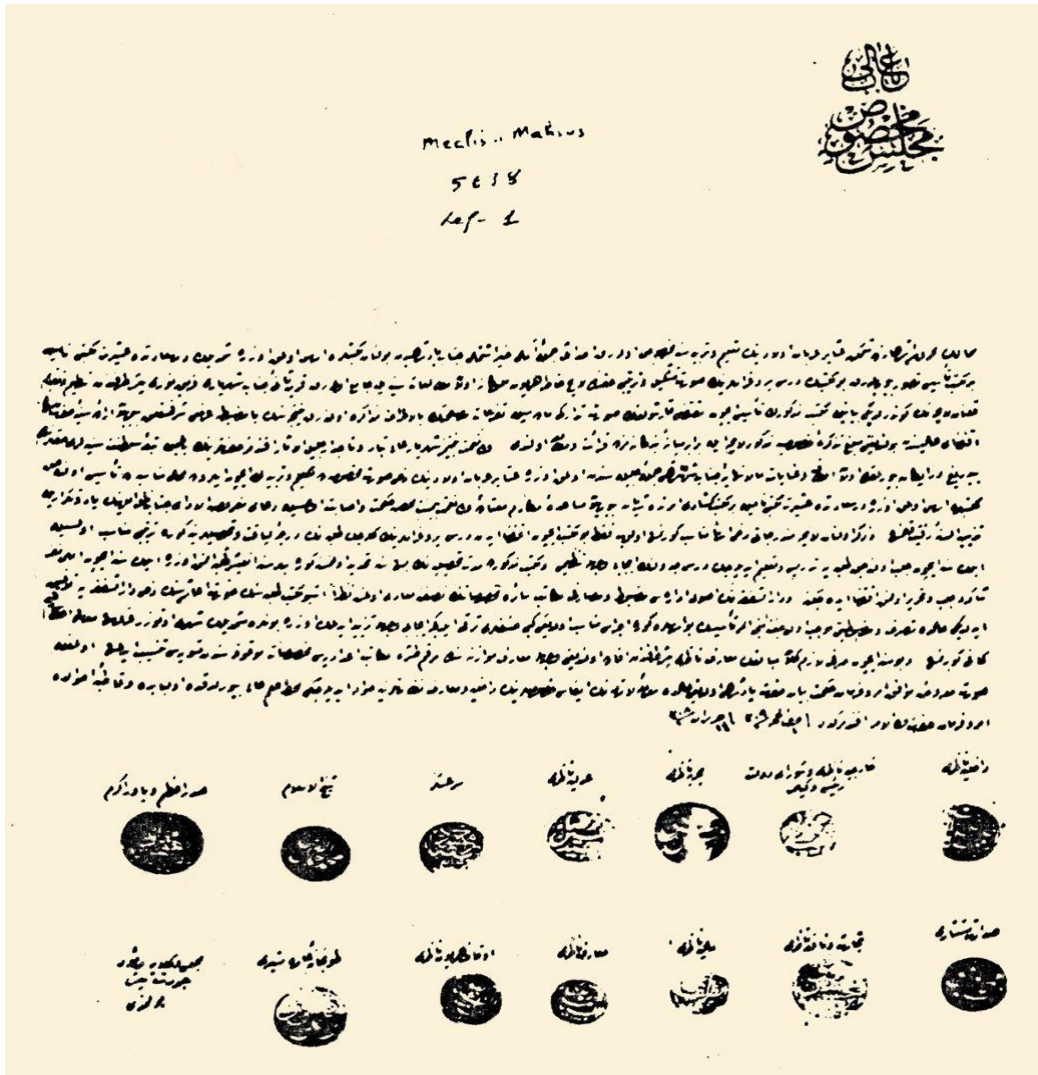
Ek VII - Sultan II. Abdülhamid'in İslamcılık siyasetinde yararlandığı Türk asıllı danışmanlarından olan ve sultana Sünni-Şii ittihamı hakkında raporlar yazmış olan Ahmed Cevdet Paşa. (<https://www.gzt.com/cins/sair-ahmet-cevdet-pasa-3487132>, 23.03.2022).

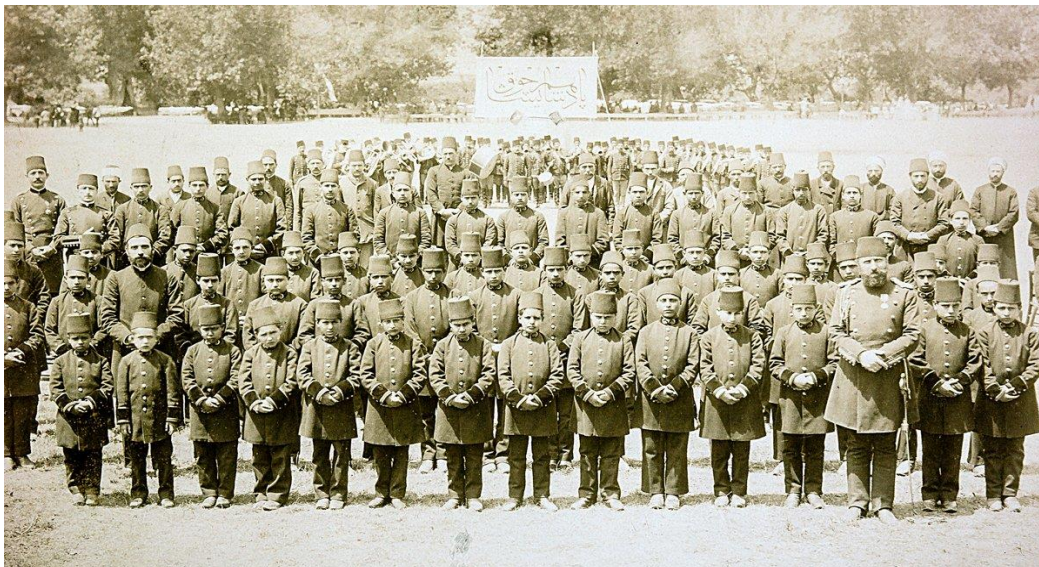
Ek VIII - Sultan II. Abdülhamid'in İslamcılık siyasetinde yararlandığı Arap asıllı danışmanlarından Ebulhüda es Sayyadi er Rifai. (Buzpınar, Ş. Tufan (2009) "Sayyâdî", *DİA*, c. 36, s. 217.)

Ek IX - Sultan II. Abdülhamid'in İslamcılık siyasetinde yararlandığı Arap asıllı danışmanlarından bir diğeri olan ve Sünni-Şii ittiheadında faydalandığı Cemaledin Afgani. (Karaman, a.g.m, s. 457.)

Ek X - Hilafetin ve saltanatın merkezi olmasından dolayı İstanbul'da açılması kararlaştırılan Aşiret Mektebi hakkında Babiâli Meclis-i Mahsus Mazbatası. (Kodaman, a.g.m, s. 10.)

Ek XI - Maarif Nezareti'ne bağlı halka açık bir eğitim kurumu olmayarak önceleri devlet dahilindeki Arap aşiretlerine bağlı çocukların, daha sonra da diğer aşiretlerin çocuklarının kabul edildiği saraya bağlı bir eğitim kurumu olan Aşiret Mektebi öğrencileri. (Kodaman, a.g.m, s. 10.)

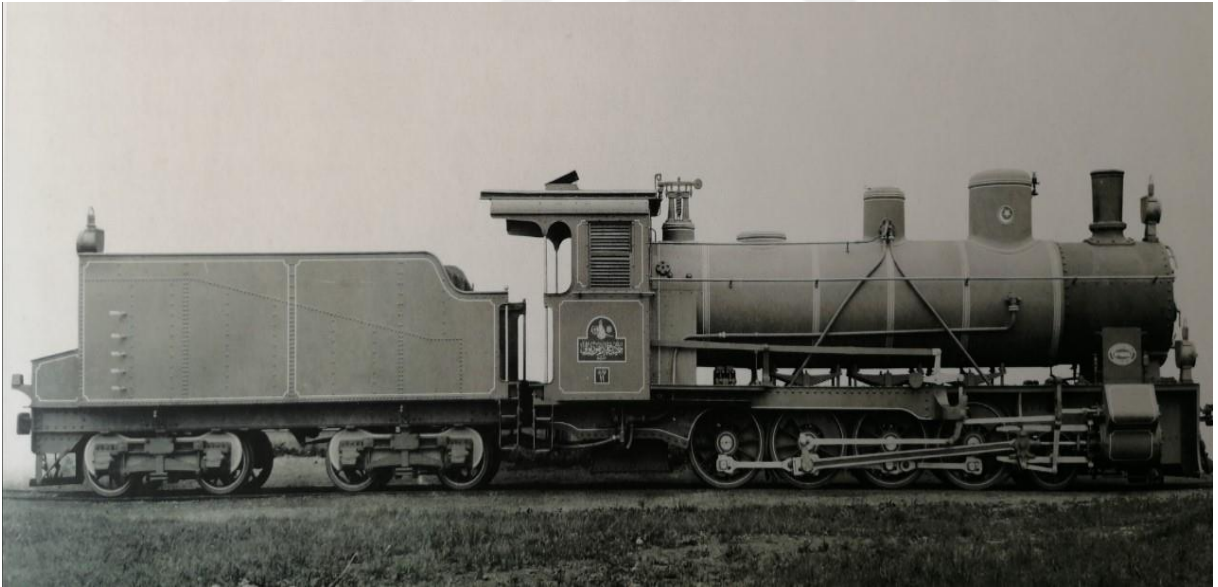
Ek XII - Hicaz üzerindeki nüfuzu artırmanın bir göstergesi ve dini, iktisadi, siyasi ve kültürel yönleri haiz bir gelenek olan, Hac mevsiminde Haremeyn'e gönderilen Surre Alayı. (Kısacık, Sibel Yıldız (2020) "Surre Alayları ve Kâbe Örtüleri: Niğde Müzesi Kâbe Örtüleri Örneği", *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, C. IV, s. 3.)

Ek XIII – II. Abdülhamid'in İslamcılık siyasetinin en başarılı faaliyeti olarak bilinen Hamidiye-Hicaz Demiryolu'nun Zerka Vadisi'ndeki yapım çalışmaları. (Yılmaz, a.g.e, s. 11.)

Ek XIV – Hicaz Demiryolu’nun Medine-i Münevvere gar binasının inşaatı. (Yılmaz, a.g.e, s. 27.)

Ek XV – Hamidiye-Hicaz Demiryolu’nun 11 numaralı lokomotifi m. 1892-1893. (Yılmaz, a.g.e, s. 20-21.)

Ek XVI – Kudüs Tren İstasyonu, 1898-1914. (Yılmaz, *a.g.e.*, s. 23.)

Ek XVII – Siyonizmin babası olarak görülen ve Filistin’de Yahudi Devleti kurmayı hedefleyen Theodor Herzl. (<https://1000kitap.com/yazar/theodor-herzl>, 23.03.2022).

Ek XVIII – Sultan II. Abdülhamid’e danışmanlık yapmış ve Theodor Herzl ile II. Abdülhamid’in görüşmesinde aracılıkta bulunmuş olan Macar Türkolog Arminius Vambery. (https://tr.wikipedia.org/wiki/Arminius_Vambery, 23.03.2022).

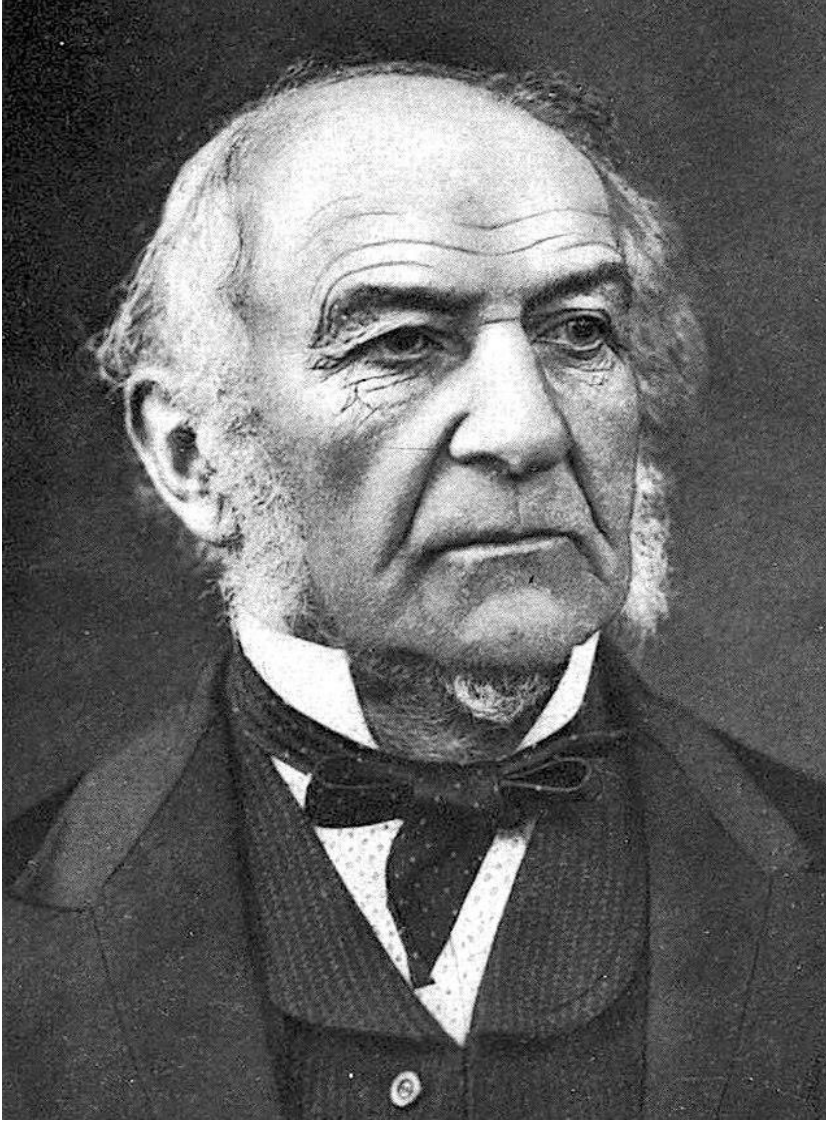
Ek XIX – Ortadoğu’daki siyasi ve ekonomik hedeflerinin gerçekleşmesi için Osmanlı Devleti ve II. Abdülhamid ile ittifak içerisinde olan ve Müslümanların dostu olduğunu açıklayan Alman İmparatoru II. Wilhelm. (<https://www.akademiktarihtr.com/weltpolitik/>, 23.03.2022).

Ek XX – Mısır’da İngiliz işgaline karşı direnen Mısır milliyetçilerinden ve İngilizlerin Osmanlı Devleti ile halifeliğine karşı kullanmaya çalıştığı Urâbî Paşa. (**Görgün** (2012), *a.g.m*, s. 167.)

Ek XXI - Arap coğrafyalarıyla yakın ilişkiler içerisinde olan, Arap hilafeti düşüncesini aktifleştirmeyi hedefleyen ve Mısır milliyetçisi Urabi Paşa’yı da Osmanlı Devleti ile halifeliğine karşı kullanmaya çalışanlardan İngiliz oryantalist Wilfrid Scawen Blunt. (**Kahraman, Kemal** (1992) “Blunt, Wilfrid Scawen”, *DİA*, c. VI, s. 246.)

Ek XXII - Müslümanların halifeye bağlılığının kendilerini zor durumda bırakacağını söyleyerek engellenmesini isteyen ve Mısır'ın işgalini aynı zamanda II. Abdülhamid'in Müslümanlar üzerinde kuracağı İslamcılık siyasetini kontrol etmek için de gerekli gören İngiltere Başbakanı William Gladstone. (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Portrait_of_William_Gladstone.jpg, 23.03.2022).